

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Harald Scavenius »Affæren«
1920
af Henrik Becker-Christensen

Christian V i slaget vid Lund
af Arne Stade

Selvejrbøndernes
dispositionsmuligheder i
dansk senmiddelalder
af Erik Hofmeister

Disputatsoppositioner

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C
Tlf. 06-12 85 33

Selskabet udgiver også tidsskriftet *Nyt fra Historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 110 kr.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, cand. mag. Ib Gejl

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Harald Scavenius »Affæren« 1920

– en episode i den dansk-tyske mindretalspolitikks historie

af Henrik Becker-Christensen

Regeringen Neergaard var i en penibel situation i maj 1920. Problemet var, at der kunne være visse muligheder for internationalisering af 2. zone til forebyggelse af en mulig undertrykkelse af det danske mindretal. Det tyske modspil var imidlertid et tilbud om en mindretalstraktat, som regeringen af flere grunde måtte undgå. Om denne situation, der uden større held blev varetaget på dansk side af den debuterende udenrigsminister Harald Scavenius, skriver arkivar, mag. art. Henrik Becker-Christensen.

Ved Tysklands sammenbrud i efteråret 1918 blev det slesvigske spørgsmål atter aktuelt og officielt anerkendt af de allierede som et punkt på dagsordenen for den kommende fredskonference. Herved blev det klart, at en del af det gamle hertugdømme inden for en overskuelig fremtid igen ville blive genforenet med Danmark. Blandt de mange spørgsmål, som den danske regering i den anledning måtte tage stilling til, var også mindretalsspørgsmålet.

Fra starten var det klart, at den danske stat som følge af den nationalt blandede befolkning i Slesvig under alle omstændigheder ville komme til at huse et større eller mindre tysk mindretal inden for sin nye landegrænse. De danske ønsker om, at 1. zone (Nordslesvig) skulle stemme under ét, cementerede denne kendsgerning. På den baggrund var det derfor nødvendigt for den danske regering at tage stilling til, hvordan den skulle behandle det kommende tyske mindretal.

Belært af tidligere erfaringer ønskede man ikke at gå i Preussens fodspor med en tvangspolitik. Det indebar, at det ville blive nødvendigt med en række særbestemmelser inden for lovgivningen, som kunne tage hensyn til den tysksindede befolknings særlige behov inden for bl.a. skolen og kirken. Et vigtigt spørgsmål var imidlertid i den forbindelse, hvorvidt udlandet – og her først og fremmest Tyskland – skulle få mulighed for gennem en traktat at øve indflydelse på udformningen og gennemførelsen af den danske mindretalspolitik.

Mindretalsspørgsmålet i dansk udenrigspolitik

Den nationale strid i Slesvig og de tyske magters indblanding heri 1848-50 og 1864 havde været en alvorlig lære for den danske regering. Det kom klart til udtryk i instruktionen for de danske fredsforhandlere i Wien 1864. Heri hed det bl.a., at »...det hovedformål, som ingensinde under forhandlingerne må tabes af sigte, er, at ingen varig fred og ingen rolig fremtid for Danmark kan håbes, dersom udlandet beholder nogen ret, eller i fredsslutningens bestemmelser kan søge noget påskud til en indblanding i rigets anliggender«¹. Denne opfattelse blev grundlæggende for den fremtidige danske udenrigspolitik og fik også en afgørende indflydelse på den danske mindretalspolitik.

Det var denne nye læresætning, der allerede i 1864 fik den danske regering til at afstå fra en traktatlig sikring af den dansksindede befolkningens rettigheder i Slesvig, fordi Preussen som modydelse krævede en tilsvarende sikring af de få tysksindede beboere i de såkaldte 8 sogne og egnen omkring Ribe, der tilfaldt kongeriget². Det samme gentog sig tre år senere ved de dansk-tyske forhandlinger om gennemførelsen af Prag-fredens artikel 5. De tyske krav om omfattende garantier for den tysksindede befolkning i de dele af Slesvig, som skulle afstås til Danmark, blev således afvist af den danske regering, da de ville undergrave dens autoritet indadtil og true det fremtidige forhold til Preussen. Fra dansk side ville man i givet fald hellere nøjes med en mindre del af Nordslesvig, hvis man derved kunne undgå kravet om garantier³. Forhandlingerne herom blev ikke formelt afbrudt, men løb i 1868 ud i sandet.

50 år senere stod den danske regering igen over for mindretalsspørgsmålet, men nu med den væsentlige forskel, at modparten var et slagent Tyskland, som ikke var i stand til at stille betingelser. Grundholdningen hertil var i Danmark i 1918 den samme som tidligere. Regeringen og rigsdagen havde ikke glemt erfaringerne fra 1864. Et af de få spørgsmål, som alle de politiske partier kunne enes om i genforeningstiden 1918-20, var således, at der ikke skulle indgås nogen traktat med Tyskland om sikring af det tyske mindretals rettigheder i den del af Sønderjylland, som ville tilfalde Danmark.

Denne holdning kom klart til udtryk i marts 1919, da en dansk delegation bestående af rigsdagsmænd og fremtrædende sønderjyder besøgte

1. N. Neergaard: Under junigrundloven, II pp. 1424-1425 (1916).

2. N. Neergaard: Under junigrundloven, II pp. 1423, 1516-1519.

3. Statsrådets forhandlinger, bd. XI 1866-1872 pp. 135-36, 144-46, 196-200, 212-13 (1974).

fredskonferencen i Paris. Hensigten med rejsen var at redegøre for de danske synspunkter med hensyn til løsningen af det slesvigske spørgsmål. Under et møde i den belgisk-slesvigske kommission den 6. marts 1919 blev de danske repræsentanter direkte spurgt om, hvilke garantier man i Danmark ville yde det kommende tyske mindretal. Med den danske gesandt som tolk svarede delegationen, at den danske forfatning i sig selv ville være garanti nok for sikringen af mindretallets rettigheder, og det blev understreget, at man ikke ville indgå en traktat med Tyskland herom⁴. Efter opfordring af den belgisk-slesvigske kommission afgav den danske delegation herpå følgende skriftlige erklæring.

»De delegerede er enige om, at foreningen af det danske Slesvig med kongeriget bør foregå således, at alle den danske stats fremtidige borgere behandles efter de samme liberale og demokratiske principper og skal nyde de samme rettigheder. Heraf følger således, at de tyske mindretals naturlige ret til at bruge deres eget sprog bliver respekteret. De delegerede konstaterer navnlig, at den frie skole er et princip, som altid er blevet fulgt i den danske lovgivning«⁵.

Denne erklæring blev retningsgivende for den fremtidige danske mindretalspolitik i Nordslesvig. Fredskonferencen stillede sig tilfreds hermed, og Danmark blev i modsætning til de nye østeuropæiske stater hverken i Versailles-traktaten eller i nogen anden dermed forbunden traktat pålagt særlige forpligtelser over for mindretallet. Hermed fik den danske regering frie hænder til selv uden indblanding udefra at udforme de bestemmelser, som kom til at gælde for det tyske mindretal i den særlige sønderjyske lovgivning.

Den mindretalspolitik, hvis hovedretningslinjer således i årene 1918-20 blev udformet under den radikale regering Zahle, blev i maj 1920 videreført i uændret skikkelse, da Venstre overtog regeringsmagten under Niels Neergaards ledelse. I modsætning til sin forgænger støttede den nye regering imidlertid i en vis udstrækning de bestræbelser, der udgik fra forskellige kredse i kongeriget og Slesvig, på at få 2. zone internationaliseret.

Afstemningen den 14. marts 1920 i 2. zone havde været en stor skuffelse for Flensborg-bevægelsen. Afstemningsresultatet gjorde det klart, at ønsket om »Flensborg hjem« næppe ville blive indfriet. I stedet begyndte en energisk agitation for at få 2. zone sat under internationalt styre. Bag dette krav lå ikke kun håbet om en gang ad åre efter en ny afstemning at

4. Fransk referat af mødet 6.3. 1919 i udenrigsministeriets arkiv, pk. H. 7-21. Danmarks deltagelse i fredskonferencen i Paris 1919 (RA).

5. Det slesvigske spørgsmåls diplomatiske historie 1914-20. Aktstykker, p. 202 (1921).

genvinde denne del af Mellemslesvig, men også et ønske om at beskytte den dansksindede befolkning mod tyske overgreb.

Denne frygt for det danske mindretals skæbne i 2. zone vandt også genklang i Den internationale kommission, der havde overvåget afstemningen i de to zoner. Den 16. april 1920 fremsendte Den internationale kommission sin endelige indstilling om grænsedragningen mellem Danmark og Tyskland til ambassadørkonferencen i Paris. I denne skrivelse kom kommissionens formand Charles Marling også ind på mindretals-spørgsmålet. Han skrev herom:

»Efter at de almindelige resultater af afstemningen i 2. zone er blevet kendt, har kommissionen modtaget talrige med underskrifter forsynede andragender, som udtrykker frygt for de forfølgelser, som den danske befolkning i Flensborg og de andre egne, der forbliver ved Tyskland vil blive underkastet, så snart kommissionens administration ophører. Historien, såvel som erfaringen fra de sidste måneder, lader ingen tvivl tilbage om berettigelsen af denne frygt. Under disse omstændigheder føler kommissionen sig moralsk forpligtet til, selv med fare for at overskride de strenge grænser for sin kompetence, at henlede de allierede magters opmærksomhed på den påtrængende nødvendighed af at træffe forholdsregler til beskyttelse af det danske mindretals materielle og moralske interesser«⁶.

Under valgkampen i Danmark i april 1920 havde spørgsmålet om det danske mindretals fremtid og sikringen heraf ved en internationalisering af 2. zone spillet en fremtrædende rolle. Efter valget den 26. april var det en udbredt opfattelse, at den nye venstre-regering ville stille sig i spidsen for en sådan politik⁷.

Under en samtale med H.P. Hanssen den 4. maj 1920 udtalte Neergaard, at han gik ind for en internationalisering af 2. zone, og at dette område blev indlemmet i det danske toldforbund. Neergaard håbede, at en sådan nær økonomisk forbindelse kunne bane vejen for, at en ny afstemning i Flensborg på et senere tidspunkt ville falde ud til Danmarks fordel⁸.

Det var rene ord for pengene. Da denne hensigtserklæring to dage senere skulle omformes til en praktisk udenrigspolitik, var den nye regering imidlertid mere forbeholden. I en instruktion til den danske gesandt i Paris skrev den nyudnævnte udenrigsminister, Harald Scavenius, den 6.

6. Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt 1918-20, III p. 177. (1979).

7. Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt 1918-20, III pp. 127-137 (1979).

8. H.P. Hanssens privatarkiv, pk. nr. 115 dagbøger 1918-20 (LA).

maj 1920, at regeringen ville arbejde på »...i størst muligt omfang at sikre dansksindede beboere af 2. zone bedst mulig beskyttelse«. Den danske regering ville dog ikke selv anmelde kravet om en internationalisering af 2. zone over for de allierede men overlade dette hverv til en privat delegation fra Mellemslesvig, der i nær fremtid ville ankomme til Paris. Denne delegation var ifølge udenrigsministeren ikke udsendt af regeringen, men havde dens »fulde sympati«. Skulle delegationens bestræbelser for en internationalisering af 2. zone krones med held, ville den danske regering således »... med taknemmelighed modtage en sådan ordning...«⁹

Selv om juristen F. Vinding Kruse kort efter blev sendt til Paris som delegeret for den danske regering for at støtte den mellemslesvigske delegation, viser den her citerede instruktion med al ønskelig tydelighed, at regeringen Neergaard, når det kom til stykket, ikke selv havde megen tro på, at internationaliseringsplanen skulle lykkes. Regeringens officielle udtalelser herom og bestræbelser for at »redde« det danske mindretal i 2. zone må derfor med Tage Kaarsteds ord betegnes som »uoprigtige«¹⁰.

I den foreliggende sammenhæng er det imidlertid af interesse, at den manglende støtte til danskheden i 2. zone også var kædet sammen med frygten for, at Tyskland skulle få lejlighed til at blande sig i udformningen af den danske mindretalspolitik i Nordslesvig. I instruktionen den 6. maj 1920 til den danske gesandt i Paris afviste udenrigsministeren således de tanker, der tidligere var blevet fremsat af Den internationale kommission, om gennem særlige garantier at sikre det danske mindretal i 2. zone mod tyske overgreb. Om grunden til denne holdning skrev Harald Scavenius: »Fra dansk side befrygtes, at dette kan give anledning til krav om tilsvarende garantier for tyske minoriteter i Danmark og misbruges til fremtidig tysk indblanding. Danmark er derimod villig til at arbejde på en ordning, der sikrer minoriteterne i begge lande ret til at udvandre medtagende deres formuer; dette vil dog kunne aftales senere og bør ikke føre til, at vilkårene for Sønderjyllands overtagelse påny gøres til genstand for forhandling med Tyskland«¹¹.

Med denne klare afvisning af enhver tanke om en formaliseret mindretalsbeskyttelse i form af en traktat lå regeringen Neergaard helt på

9. Det slesvigske spørgsmaals diplomatiske historie 1914-20. Aktstykker, p. 433.

10. Tage Kaarsted: Storbritanien og Danmark 1914-20, p. 171-172 (1974). Se også Troels Finks vurdering i »Da Sønderjylland blev delt«, bd. III p. 174.

11. Det slesvigske spørgsmaals diplomatiske historie 1914-20. Aktstykker, pp. 433-435.

linie med sin forgænger. Agitationen for at sikre det danske mindretal i 2. zone mod tyske overgreb ved en internationalisering og regeringens halvhjertede støtte hertil kom imidlertid til at virke som en boomerang. De danske bestræbelser blev således i maj 1920 imødegået af den tyske regering med et forslag om, at de to nationale mindretal i Slesvig skulle sikres ved indgåelsen af en særlig dansk-tysk traktat. Det var dette modstød, der blev anledningen til den såkaldte Harald Scavenius »affære«.

Det tyske udspil

Spørgsmålet om det tyske mindretals fremtid i den del af Slesvig, som ville blive afstået til Danmark, havde hidtil ikke spillet nogen fremtrædende rolle i det tyske udenrigsministeriums overvejelser. Det var dog flere gange blevet opfordret af den tysksindede befolkning i Slesvig til at sikre det kommende mindretals rettigheder ved at afslutte en traktat med Danmark herom¹². Det selvbestaltede »tyske udvalg for hertugdømmet Slesvig« havde endda i den anledning i marts 1919 fremsendt en af pastor Schmidt Vodder forfattet udførlig betænkning, i hvilken der bl.a. blev stillet krav om indførelse af et nationalt kataster, kulturel autonomi og egen forvaltning inden for skolen og kirken¹³. Denne betænkning om mindretalsspørgsmålet var blevet støttet af den tyske regerings konsulent i slesvigske anliggender, Johannes Tiedje, og Friedensstelle, der var den afdeling i udenrigsministeriet, som skulle forberede de mange sager i forbindelse med fredsslutningen¹⁴.

Rigsregeringen tog imidlertid ikke noget initiativ til at imødekomme de tysksindede slesvigeres ønske på dette punkt. Under forhandlingerne i vinteren og foråret 1919 med repræsentanter fra »Det tyske udvalg« fremgik det klart, at man i Berlin anskuede mindretalsspørgsmålet ud fra en større helhed og ikke ville indlade sig på en særordning af de dansk-tyske forhold. Hertil kom betænkeligheder ved at gensidighedsprincippet i aftaler om mindretallenes forhold ville få uheldige konsekvenser for

12. Flere af resolutionerne er trykt i Fr. v. Jessen: Håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie, bd. II. Se f.eks. pp. 56, 61, 68 og 138 (1938). »Det tyske udvalg«s møder med rigsregeringen herom findes refereret i Auswärtiges Amts arkiv.

13. Trykt i Johannes Tiedje: Denkschrift über die Schleswigsche Frage, Dritter Teil, pp. 36-41 (Berlin 1919).

14. Ibid. pp. 71-76. Auswärtiges Amt. W.K. Akten 543. Tiedj'sche Denkschrift über Nord-schleswig 1919 pk. nr. 99 (RA).

behandlingen af de nationale mindretal i selve Tyskland¹⁵. Ved fredsforhandlingerne i Versailles undlod den tyske delegation da også i sommeren 1919 at komme ind på det slesvigske spørgsmål i denne sammenhæng. I stedet nøjedes den i sit modforslag til fredstraktaten med en generel omtale af mindretalsproblemerne i Europa¹⁶.

I september 1919 foretog »Det tyske udvalg« et nyt udspil i mindretalsspørgsmålet ved at fremsende en betænkning herom til den danske regering. De krav, der her blev fremsat, svarede nøje til de synspunkter, som »Det tyske udvalg« tidligere havde gjort gældende over for rigsregeringen i Berlin. Tilsvarende udtaltes det i en følgeskrivelse, at disse »Forordringer til beskyttelse af et tysk mindretal i de dele af Slesvig, der måtte blive afstået«, burde danne grundlag for en traktat mellem Danmark og Tyskland¹⁷. Den danske regering følte sig dog ikke foranlediget heraf til at indlade sig på noget sådant. Heller ikke i Berlin blev der i resten af året 1919 taget skridt i denne retning. Imidlertid fik den danske agitation om 2. zones internationalisering i foråret 1920 rigsregeringen til at ændre holdning og se mere imødekommende på »Det tyske udvalg«s ønsker om en mindretalstraktat, men, som det fremgår af det følgende, af taktiske grunde.

Den tyske regering var i 1920 ikke i tvivl om den danske holdning til traktatspørgsmålet. Det fremgik bl.a. af den såkaldte tyske note fra den 17. marts 1920 om Tiedje-linjen, i hvilken den tyske regering beklagede, at Danmark hverken i 1867 under forhandlingerne om Pragfredens artikel 5 eller nu var til sinds at yde det kommende tyske mindretal særlige garantier¹⁸.

Af et notat i det tyske udenrigsministeriums arkiv fra den 23. marts 1920 fremgår det imidlertid, at det mere var de danske krav om sikring af det danske mindretal i 2. zone, som bekymrede Auswärtiges Amt. I notatet udtaltes det således, at den danske presse efter afstemningen i 2. zone var begyndt at fremkomme med den påstand, »...at den tyske mindretalsbeskyttelse ikke er tilstrækkelig for de ved Tyskland forblivende danskere. Man kan derfor ved grænsereguleringen i Slesvig ikke udlevere nogen danskere til tyskernes had...« Herpå fulgte en rosende omtale af den tyske rigsforfatnings art. 113, der i al almindelighed garanterede

15. Se herom specielt mødereferat 13.3. 1919 i Delegation Köster: Protokolle und Denkschriften vol. 1-3 1919, Auswärtiges Amt (RA).

16. Die Gegenvorschläge der deutschen Regierung zu den Friedensbedingungen. Amtliche Textausgabe, pp. 26, 44-45 (Berlin 1919).

17. Forhandlinger i rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg 1919-20, pp. 443-447.

18. Johannes Tiedje: Den tyske note angående Slesvig, p. 9 (Berlin 1920).

mindretallenes rettigheder i Tyskland. Notatet sluttede med en bemærkning om, at rigsregeringen i øvrigt havde til hensigt »på et passende tidspunkt« at foreslå Danmark indgåelsen af en overenskomst om gensidig beskyttelse af mindretallene¹⁹. Det skulle vise sig, at der hurtigt indtrådte et sådant »passende tidspunkt«.

Den 24. marts 1920 modtog Auswärtiges Amt et telegram fra Adolf Köster, der var den tyske regerings officielle repræsentant ved Den internationale kommission i Flensborg. Köster meddelte her, at spørgsmålet om beskyttelse af det danske mindretal i 2. zone for øjeblikket spillede en fremtrædende rolle i kommissionens overvejelser. En udsættelse af 2. zones overdragelse til Tyskland ville da i givet fald blive begrundet med, at kommissionen umuligt kunne give 13.000 danskere tilbage »... til et Preussen-Tyskland, som ikke byder nogen sikkerhed for en virkelig mindretalsbeskyttelse.« Köster tilføjede dog, at han ikke mente, at det ville gå så galt²⁰. I Auswärtiges Amt tog man imidlertid meddelelsen alvorligt.

Samme dag foreslog den tyske gesandt i København udenrigsministeriet i Berlin, at det gennem pressen skulle kundgøre, at Tyskland var villig til at afslutte en mindretalstraktat med Danmark. Formålet hermed var, som gesandten skrev i en senere depeche, at »... tage vinden ud af sejlene på de danske chauvinister, som med udsendelsen af parolen om Flensborg havde fået et nyt agitationsmiddel«²¹.

Auswärtiges Amt fulgte gesandstens forslag. Kort tid efter blev det bekendtgjort gennem et Wolff-telegram, at Tyskland ønskede at afslutte en mindretalstraktat med Danmark, og allerede den 25. marts afsendte det tyske udenrigsministerium tre enslydende traktatudkast, som det bad henholdsvis Köster, den tyske gesandt Neurath i København og landsretsdommer Schimmack i Berlin om at tage stilling til. Som bilag var vedlagt et uddrag af de tyske mindretalskrav over for Danmark under forhandlingerne i 1867. Sidstnævnte blev også sendt til den tidligere landråd Böhme i Tønder, som nu var bosat i Büstorf²².

Selve traktatudkastet bestod af seks artikler. De indeholdt en omstændelig oprensning af de to mindretals rettigheder. Der var her lagt vægt på, at mindretallene ikke skulle stilles ringere end landets øvrige borgere, have ret til eget skole- og kirkevæsen med mulighed for tilskud fra herbergstaten, samt nyde særlige sproglige rettigheder. Der var derimod

19. Auswärtiges Amt, Abt. Pol. IV. Schleswig: Nationalitätenfrage, Minderheitenschutz – Schleswig Vol. 1-3 1920-34 pk. nr. 143 (RA).

20. Ibid.

21. Ibid. 7.4. 1920.

22. Ibid.

ikke taget hensyn til »Det tyske udvalgs« vidtgående krav om indførelsen af et nationalt kataster, kulturautonomi etc., og traktatudkastet gik stort set ikke videre end en sikring af de borgerlige rettigheder, som normalt var gældende i en demokratisk stat.

Med landråd Böhmes utrykte erindringer som kilde giver den tyske historiker Hans Dietrich Lehmann »Det tyske udvalg« æren for, at Auswärtiges Amt i 1920 lod udarbejde det her omtalte udkast til en mindretalstraktat. Samtidig oplyser han, at det var Böhme selv, der var forfatter hertil²³. Som det fremgår af det foregående, var det dog ikke »Det tyske udvalg«, men problemerne omkring 2. zone, der fik det tyske udenrigsministerium til at reagere. Hertil kommer, at det er usikkert, om det var Böhme, der var forfatter til traktatudkastet. Ifølge Lehmanns referat af Böhmes erindringer skulle det være sket »i slutningen af april 1920«. Traktatudkastet var imidlertid som nævnt allerede færdigt den 25. marts 1920. Måske er der dog tale om en erindringsforskydning²⁴. Der er i hvert fald meget, der tyder på, at traktatudkastet er blevet udfærdiget til lejligheden. Der er således i det gennemgåede materiale fra Auswärtiges Amt ikke fundet nogen forarbejder hertil. Udkastet afviger også fundamentalt fra de mindretalssovervejelser, som Johannes Tiedje inspireret af »Det tyske udvalg« i 1919 havde gjort sig til talsmand for i det tyske udenrigsministerium.

Den 7. april 1920 kunne den tyske gesandt i København rapportere, at offentliggørelsen af de tyske planer om en mindretalstraktat havde haft den ønskede virkning, idet den danske presse nu var blevet mere tilbageholdende i sin omtale af 2. zone. Neurath havde ingen indvendinger imod indholdet af traktatudkastet, men han undlod ikke at gøre opmærksom på, at den danske regering næppe ville gå med hertil. Hovedårsagen til denne afvisende holdning var ifølge gesandten, at man i Danmark frygtede, at Tyskland på et senere tidspunkt ville benytte en sådan traktat som et påskud til at blande sig i indre danske forhold²⁵.

Udsigten til, at den danske regering ville afvise forslaget om en min-

23. Hans Dietrich Lehmann: Der »Deutsche Ausschuss« und die Abstimmungen in Schleswig 1920, p. 111 (Neumünster 1969).

24. Som nævnt i teksten findes der i Auswärtiges Amts arkiv en oplysning om, at Böhme den 25. marts 1920 kun skulle have tilsendt aktbilaget om mindretalsforhandlingerne i 1867, mens Köster, Neurath og Schimmack også fik tilsendt det nye traktatudkast. Det kunne måske tyde på, at Böhme i forvejen besad sidstnævnte. I fald det var ham, der var forfatteren, havde han i hvert fald helt underordnet sig Auswärtiges Amt og forladt den opfattelse af mindretalsspørgsmålet, som gjorde sig gældende i »Det tyske udvalg«.

25. Auswärtiges Amt, Abt. Pol. IV. Schleswig: Nationalitätenfrage, Minderheitenschutz – Schleswig Vol. 1-3 1920-34 pk. nr. 143 (RA).

dretalstraktat, virkede dog ikke afskrækkende på Auswärtiges Amt. Tværtimod ansporede et telegram to dage senere fra Köster i Flensborg kun det tyske udenrigsministerium til hurtigst muligt at blive færdigt med traktatudkastet.

I sit telegram til Berlin den 9. april 1920 meddelte Köster, at spørgsmålet om beskyttelse af det danske mindretal i 2. zone stadig spillede en fremtrædende rolle både i Den internationale kommission og blandt danskerne. Han kunne rapportere, at internationaliseringsplanen hele tiden fandt ny næring, og han bad indtrængende om, at de antidanske love i Slesvig måtte blive ophævet. Det havde Köster gjort flere gange før, men hidtil uden held. At situationen var alvorlig, understregede han med følgende appel: »Jeg gør endnu engang indtrængende opmærksom på, at der må gøres alt for gennem handling at modvirke de af modstandernes presse igen og igen vidt og bredt behandlede bange anelser for danskerne [i 2. zone]«²⁶.

Kösters advarsler gjorde indtryk i Berlin. Stærkt medvirkende hertil var, at han selv to dage senere ganske overraskende blev udnævnt til tysk udenrigsminister. Herved fik Köster helt anderledes mulighed for at præge den tyske politik i det slesvigske spørgsmål og gennemføre nogen af de foranstaltninger, som han fandt absolut nødvendige for at afværge det danske stormløb mod 2. zone. Det er således uden tvivl Kösters fortjeneste, at der nu – omend lidt sent – blev rådet bod på det uheldige indtryk, som de antidanske love og forordninger i Slesvig gjorde udadtil.

I en officiel meddelelse blev det den 20. april 1920 kundgjort i Flensborg Avis, at den preussiske regering som en konsekvens af tidligere løfter nu havde ophævet alle for Nordslesvig gældende love og forordninger, der kunne opfattes som rettet mod danskere eller dansksindede. Denne beslutning var ifølge den preussiske regering blevet truffet under hensyntagen til rigsforfatningens artikel 113 om nationale mindretal og med »...henblik på, at der skal garanteres de danske mindretal indenfor rigsområdet et muligt vidtgående værn af deres selvstændighed, særligt på kulturelt område«. Adressen til 2. zone var her tydelig.

I de samme dage var Auswärtiges Amt blevet færdig med det af den preussiske regering bebudede »værn« for det danske mindretal. Det oprindelige traktatudkast havde kun været genstand for få og ubetydelige ændringer. Den eneste nyskabelse var i denne sammenhæng tilføjes af en artikel 7, i hvilken det udtaltes, at traktatens bestemmelser på ingen måde skulle virke indskrænkende på statens almindelige tilsynsret²⁷.

26. Ibid.

27. Ibid. Udateret udkast sammen med notat 12.4. 1920.

På et fællesmøde med det preussiske indenrigsministerium den 4. maj blev det dog besluttet, at aftalen om mindretalsbeskyttelse foreløbig hverken skulle foreslås den danske regering eller offentliggøres²⁸. Den tyske gesandt i København fik imidlertid to dage senere Auswärtiges Amt til at bryde denne aftale. Da Neuraths argumentation herfor er af central betydning for forståelsen af de følgende begivenheder, skal indholdet af hans depeche herom den 6. maj 1920 citeres i sin helhed:

»...Da spørgsmålet om mindretalenes beskyttelse på ny igen er rykket mere i forgrunden i den danske offentlighed, anser jeg det for tilrådeligt at gøre opmærksom på i den tyske presse og måske endda også udtrykkeligt i Paris, at vi allerede i længere tid har erklæret os rede til at indgå en overenskomst med den danske regering om gensidig mindretalsbeskyttelse, men at den ikke desto mindre har afvist vort tilbud. Jeg vil selv ved førstkommende lejlighed endnu engang forelægge den nye danske regering vores tilbud for dog at få en klar stillingtagen af den hertil«²⁹.

Det gjorde den tyske gesandt den følgende dag. Svaret var han ikke i tvivl om. Derimod kom det bag på ham, at han ved denne aktion fik den nye danske udenrigsminister bragt på glati og derved udløste en ministerstorm i pressen.

»Affæren«

Den tidligere udenrigsminister i den radikale regering, Erik Scavenius, havde under 1. verdenskrig haft et godt forhold til det tyske gesandtskab i København. De mange problemer, der opstod i forbindelse med løsningen af det slesvigske spørgsmål, virkede imidlertid stærkt kølende på den nære forbindelse. I november 1919 udtalte Erik Scavenius direkte til Neurath, at han belært af de seneste erfaringer var nødt til at være forsigtig med sine udtalelser over for de tyske diplomater, da man aldrig kunne vide, om de ikke med det samme videregav dem til pressen i Tyskland og derved blamerede den danske udenrigsminister³⁰. Det var en erfaring, som Erik Scavenius' fætter, Harald Scavenius, også kom til at gøre få

28. Ibid. Se brev herom 13.5. 1920.

29. Ibid.

30. Auswärtiges Amt. Abt. A Dänemark 27 adh. Die Nordschleswigsche Frage vol. 11-12, 1919-20, pk. nr. 63 (RA).

dage efter, at han i begyndelsen af maj 1920 var blevet udenrigsminister i regeringen Neergaard.

Harald Scavenius var født i 1873. I år 1900 var han blevet tilknyttet udenrigsministeriet og havde efter forskellige ambassadeposter siden 1912 været gesandt i Skt. Petersborg. Han var kendt som en dygtig diplomat, og for hans kandidatur som udenrigsminister i regeringen Neergaard talte hans ententevenlighed under krigen og hans udprægede nationale standpunkt i det slesvigske spørgsmål³¹. Den endelige løsning af det sidstnævnte problem var også den ubetinget vigtigste opgave, som den nye udenrigsminister blev stillet overfor, da han den 5. maj 1920 tiltrådte sit nye embede. Det blev imidlertid en uheldig debut.

Den 7. maj 1920 om eftermiddagen opsøgte den tyske gesandt Harald Scavenius i udenrigsministeriet. Den samtale, som her udspandt sig mellem gesandten og den nye udenrigsminister, kendes ikke i enkeltheder, men blev nogle dage senere af begge refereret til henholdsvis Auswärtiges Amt og Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg. Ifølge Neuraths referat af samtalen spurgte han ved denne lejlighed Harald Scavenius, om Danmark var rede til at indgå en aftale med Tyskland om gensidig beskyttelse af mindretallene. Samtidig præciserede han, at den tyske regering var villig hertil. Den danske udenrigsminister svarede imidlertid, at en sådan beredvillighed ikke var til stede fra dansk side. »På mit videre spørgsmål om årsagen til afvisningen svarede hr. von Scavenius ordret, at man ikke ønskede at være i tête a tête med Tyskland«³².

Harald Scavenius' version af samtalen indskrænker sig til en erkendelse af, at spørgsmålet om en mindretalstraktat var blevet berørt af gesandten, men at udenrigsministeren kun havde opfattet det som »en tilfældig bemærkning«³³. I den foreliggende sammenhæng er det imidlertid nok at konstatere, at den tyske gesandt den 7. maj under en eller anden form fik fremsat sit forslag om mindretalsbeskyttelse, og at det som venet blev afvist af den danske udenrigsminister³⁴.

De modstridende holdninger til mindretalsspørgsmålet blev i de følgende dage på forskellig vis yderligere understreget af de to landes

31. Vedrørende Harald Scavenius' udnævnelse til udenrigsminister se Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt 1918-20, III pp. 138-139.

32. Depeche 14.5. 1920 i Auswärtiges Amt. Deutsche Gesandtschaft, Kopenhagen. 33/133 Wichtige Akten allg. polit. Inhalts 1917-1920, pk. nr. 316 (RA). Se også Neuraths udtalelser herom til »Socialdemokraten« 12.5. 1920.

33. Forhandlinger i rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg 1919-20, p. 996.

34. At udenrigsministeren svarede afvisende på de tyske tanker om en mindretalsbeskyttelse erkendte han selv den 12. maj 1920 i et kasseret udkast til et brev til Neurath. Se udenrigsministeriets akter 1909 ff. pk. nr. H7-35 (RA).

udenrigsministre. I Berlin udtalte Adolf Köster til »Deutsche Allgemeine Zeitung«, at problemerne omkring det danske mindretal i 2. zone ville blive løst, så snart den danske regering ville afslutte en overenskomst med Tyskland om beskyttelse af de to nationale mindretal. Köster tilføjede, at det tyske udenrigsministerium allerede havde et omfattende udkast til en sådan traktat færdigt³⁵. Tilsvarende understregede Harald Scavenius den 10. maj den danske holdning i en depeche til den danske gesandt i Paris. Udenrigsministeren skrev her om det danske mindretal i 2. zone, at regeringen var, »...som ofte tidligere udtalt, betænkelig ved at søge tilvejebragt garantier, der kan føre til, at man også fra tysk side vil forlange sådanne for de tyske minoriteter i Danmark. Dette kan føre til en for os særlig under ændrede forhold meget ubehagelig indblanding fra tysk side«. I stedet kunne Harald Scavenius tænke sig, at Folkeforbundet i fremtiden skulle føre tilsyn med, at de dansksindede i 2. zone ikke blev forulempet af de tyske myndigheder. Samtidig skulle Tyskland forpligte sig til ikke senere at ændre artikel 113 i rigsforsfatningen om mindretalenes rettigheder³⁶.

Kravet om en international beskyttelse af den dansksindede befolkning i 2. zone uden tilsvarende garantier for den tysksindede befolkning i 1. zone betød imidlertid en mangel på balance i den danske mindretalspolitik, som kunne udnyttes i Berlin. Her havde den tyske regering som tidligere nævnt i længere tid søgt at modvirke den danske agitation for en internationalisering af 2. zone. Den følgende dag satte Auswärtiges Amt trumf på og offentliggjorde den danske udenrigsministers afslag på det tyske forslag om en mindretalstraktat.

Den 11. maj 1920 modtog Ritzaus Bureau et officielt telegram fra Berlin, i hvilket det kort og godt meddeltes, at »den danske udenrigsminister har afslået et forslag fra den tyske gesandt i København om at afslutte en overenskomst til beskyttelse af de gensidige mindretal«. Inden bureauet videregav denne meddelelse, havde det henvendt sig til det danske udenrigsministerium, hvor det havde indhentet følgende opsigtsvækkende dementi: »Efter hvad Ritzaus Bureau erfarer, er der ikke gjort det danske udenrigsministerium noget sådant forslag som nævnt i telegrammet fra Berlin«. De to modstridende meddelelser blev herefter videregivet til den danske presse³⁷.

35. Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt 1918-20, III p. 200.

36. Det slesvigske spørgsmåls diplomatiske historie 1914-20. Aktstykker, p. 439.

37. De to Ritzau-meddelelser er trykt i de fleste danske aviser, bl.a. »Socialdemokraten« 12.5. 1920.

Da den tyske gesandt i København samme dag så de to Ritzau-meddelelser i »Nationaltidende«s aftenudgave, reagerede han hurtigt, Først ringede han til udenrigsministeriet for at udbede sig en forklaring, men fik her ifølge eget udsagn kun »et undgivende svar« af departementschef Otto Scavenius³⁸. Herpå sendte Neurath en note til den danske udenrigsminister, i hvilken han mindede denne om deres samtale den 7. maj og det afslag, som udenrigsministeren ved denne lejlighed havde givet på det tyske tilbud om en mindretalstraktat. På denne baggrund bad den tyske gesandt Harald Scavenius om, at han ville foranledige en berigtigelse af det gennem Ritzaus Bureau udsendte dementi³⁹. Samtidig offentliggjorde gesandten selv gennem Wolffs Bureau i Berlin et referat af samtalen med den danske udenrigsminister; samme aften uddybede Neurath endelig også indholdet heraf i et interview med »Socialdemokraten«⁴⁰.

Stillet over for disse initiativer måtte den danske udenrigsminister hurtigt indlede en retræte. Allerede om aftenen den 11. maj blev den tyske gesandt ringet op af departementschef Otto Scavenius. Denne meddelte, at udenrigsministeren tydeligt erindrede den pågældende samtale om mindretalsspørgsmålet, men at han havde fået den opfattelse, at gesandten kun havde foretaget en personlig sondering i sagen⁴¹.

Efter et ministermøde den følgende dag modtog Neurath et personligt brev fra Harald Scavenius. Udenrigsministeren skrev her, at han kun havde opfattet gesandstens forslag »... som en tilfældig bemærkning om det pågældende emne«. Af samme årsag havde udenrigsministeren ikke forelagt sagen for sine kolleger. Da han nu af gesandstens note erfarede, at det drejede sig om et egentligt forslag om en dansk-tysk mindretalstraktat, var spørgsmålet blevet drøftet i regeringen. Udenrigsministeren kunne herpå officielt meddele gesandten, at den danske regering »... på det nuværende tidspunkt beklager ikke at se sig i stand til at optage forhandlinger med den tyske regering om dette spørgsmål«⁴².

38. Depeche 14.5. 1920 til Auswärtiges Amt. Deutsche Gesandtschaft Kopenhagen 33/133. Wichtige Akt. allg. polit. Inhalts 1917-20, pk. nr. 316. (RA).

39. Udenrigsministeriets akter 1909 ff. pk. nr. H7-35 (RA). Noten er dateret 11.5. 1920 og blev samme dag modtaget i udenrigsministeriet.

40. Wolff-telegrammet findes bl.a. aftrykt i »Ekstrabladet« 12.5. 1920. Interviewet med den tyske gesandt findes i »Socialdemokraten« 12.5. 1920.

41. Depeche 14.5. 1920 til Auswärtiges Amt. Deutsche Gesandtschaft Kopenhagen 33/133. Wichtige Akten allg. polit. Inhalts 1917-20, pk. nr. 316 (RA).

42. Udenrigsministeriets akter 1909 ff. pk. H7-35 (RA). I et kasseret udkast til Harald Scavenius' brev til den tyske gesandt kommer han nærmere ind på indholdet af deres samtale den 7. maj 1920. Ifølge udenrigsministeren berørte Neurath ved denne lejligh-

Indholdet af dette brev dannede grundlag for en erklæring om de seneste dages hændelser, som udenrigsministeriet samme dag lod offentliggøre gennem Ritzaus Bureau⁴³. Begivenheden havde imidlertid vakt pinlig opmærksomhed og fik et efterspil såvel på Christiansborg som i pressen.

I et bevæget møde den 12. maj 1920 i Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg, hvor regeringens internationaliseringsplaner og andre initiativer i forbindelse med 2. zone blev stærkt kritiseret af oppositionen, blev Harald Scavenius også bedt om en forklaring på det uheldige dementi af det tyske traktatforslag. Udenrigsministeren svarede hertil, at »... da det var mig ubekendt, at et sådant forslag var indkommet, og da det i hvert tilfælde var givet, at jeg ikke havde fået lejlighed til at tage stilling til det, sagde jeg, at dette telegram [fra Berlin] måtte bero på en fejltagelse«.

Det var tydeligt, at udenrigsministeren havde svært ved at gøre rede for sig. Borgbjerg fra Socialdemokratiet satte da også fingeren på det ømme punkt ved at påpege, at »... når udenrigsministeren overhovedet kunne erindre, at det punkt var blevet nævnt under gesandstens samtale med ham, fatter jeg ikke, at det har været muligt at udsende eller billige udsendelsen af det Ritzauske dementi, der blev udsendt i går eftermiddags. Det er for mig et vidnesbyrd om, at udenrigsministeren i alt fald ikke har været heldig i sin debut«.

Også den tidligere radikale indenrigsminister Ove Rode følte sig foranlediget til at beklage, at udenrigsministeren ved sin uheldige optræden i denne sag havde belastet forholdet til Tyskland⁴⁴. Dog lod både socialdemokraterne og de radikale udenrigsministeren slippe med denne »næse« og gjorde ikke videre ved sagen. Årsagen hertil var, at begge partier i realiteten var enige med regeringen om, at der ikke burde indgås nogen traktat med Tyskland om mindretallets retsstilling⁴⁵.

Til gengæld lod oppositionspresen ikke ministeren slippe så let. Episoden var »gefundenes Fressen« i en tid, hvor stemningen var stærkt ophidset i kølvandet på påskekrisen og den forestående endelige løsning af det slesvigske spørgsmål. Udenrigsministerens uheldige debut blev

hed »... også spørgsmålet om minoriteterne. Jeg svarede hertil, at dette spørgsmål var ret vanskeligt idet store kredse nærde nogen frygt for en sådan overenskomst, men jeg kom ikke ind på regeringens standpunkt, som jeg også vanskeligt kunne udtale mig om, idet intet konkret forslag har foreligget eller foreligger til behandling«.

43. Ibid.

44. Forhandlinger i Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg 1919-20, pp. 996, 998-999, 1004.

45. Se Ove Rodes udtalelser herom i Rigsdagspartiernes sønderjyske udvalg (ibid. p. 1004) og Socialdemokratiets stillingtagen hertil i publikation »Valgene juli 1920. 2. tillæg til Redegørelse for rigsdagssamlingen 1919-20«, p. 29 (udgivet af Socialdemokratiet).

derfor slået stort op og med det samme døbt »Harald Scavenius affæren«.

Som tidligere nævnt havde »Nationaltidende« den 11. maj i sin aftenudgave aftrykt det officielle telegram fra Berlin om det tyske traktatforslag samt det danske udenrigsministeriums dementi heraf. Den følgende dag omtalte bladet igen sagen og skrev fortrøstningsfuldt, idet det henvisste til Danmarks generelle holdning til mindretalsspørgsmålet, at der »... er selvfølgelig ingen tvivl om, at hr. Harald Scavenius ikke har kunnet opfatte den tyske gesandts henvendelse som et officielt forslag ...«.

Det var den radikale og socialdemokratiske presse imidlertid ikke enige i. Den 12. maj indledte flere aviser en række voldsomme angreb på udenrigsministeren. Overskrifterne angiver tonen i artiklerne. »Ekstra-bladet«, der også dengang var bid i, omtalte således sagen i en stor artikel med den manende overskrift: »Udenrigsministerens usandfærdige dementi. En uhyggelig affære«. »Politiken« gengav samme dag den tyske gesandts officielle afstandtagen fra udenrigsministeriets dementi, og »Socialdemokraten« bragte tilsvarende et interview med Neurath om mindretalsspørgsmålet. Begge de to sidstnævnte artikler var ret afdæmpede i formen. Til gengæld lagde »Sydsjællands Socialdemokrat« ikke fingrene imellem. Den 12. maj stillede bladet i en stor overskrift følgende spørgsmål: »Hvem er løgneren?« For at læseren ikke skulle være i tvivl, tilføjede bladet i en underoverskrift: »Det danske udenrigsministerium udsender et falsk dementi«.

Hermed var tonen slået an. Den 13. maj tog »Socialdemokraten« for alvor fat på »Scavenius skandalen«, som den blev kaldt i overskriften. I en stor artikel på forsiden af avisen skrev bladet indledningsvis, at »Scavenius-affæren udviklede sig i går med rivende fart, og da dagen led, stod Danmarks udenrigsminister Harald Scavenius som en mand, der ved egen tilståelse er overbevist om at have udsendt en usandfærdig erklæring«.

Herpå gennemgik bladet hele sagen og kom til sidst også ind på årsagen til udenrigsministeriets dementi af det tyske traktatforslag. I den forbindelse fremkom »Socialdemokraten« bl.a. med følgende interessante betragtninger: »...vi ved, at når hr. Scavenius ikke har ønsket sandheden angående denne sag frem, så er det fordi Højres og Venstres kolossale svindel i det slesvigske spørgsmål derved stod i fare for at afsløres. I disse partiers presse hed det stadig, at vi ikke skulle prisgive vore landsmænd i 2. zone til tysk vold og undertrykkelse. Men hvad blev der af den agitation, når det oplystes, at der fra tysk side stilledes forslag om beskyttelse for minoriteterne. Sandheden skulle holdes nede for at Flensborgmændene kunne fortsætte deres løgnagtige agitation. Derfor dementere-

de hr. Scavenius, da den tyske regering højst ubelejligt lod offentligheden få kendskab til henvendelsen«.

Denne konstatering fik til sidst »Socialdemokraten« til at afyre følgende svada mod udenrigsministeren: »Således ligger da hele det ækle rænkespil åbent og klart. En frygteligere afsløring har ikke ramt nogen svinde, end denne dementi-affære rammer dem, der med Danmarks ære og velfærd som indsats sætter løgn over sandhed, bedrag og uret over redelighed og ret«.

Den følgende dag fulgte bladet »Arbejde« trop med følgende overskrifter: »Den tungnemme hr. Scavenius. En ulden erklæring fra udenrigsministeren. Er hans åndsevner under det tilladelige?« »Ekstra-bladet« havde den 14. maj igen en længere artikel om affæren med den ironiske overskrift »Diplomat«. Bladet konstaterede her, at »nogen videre heldig debut som udenrigsminister har Scavenius den Tredie ikke haft. For at være en stor diplomat er det nok ikke tilstrækkeligt at hedde Scavenius«⁴⁶. Tilsvarende måtte udenrigsministeren også stå for skud i flere andre blade.

I mellemtiden havde de regeringsvenlige aviser indledt et modangreb. I stedet for Harald Scavenius var det her redaktøren af »Socialdemokraten« Frederik Borgbjerg, som fik tildelt skurkens rolle. »Landmands-Tidende« havde således den 14. maj følgende overskrift: »Hr. Borgbjerg! Han optræder fuldstændig som tysk agent«. Efter et varmt forsvar for udenrigsministerens handlinger brugte bladet megen spalteplads på at overbevise læserne om, at det var Borgbjerg, som i den givne situation havde optrådt forkert. Bladet skrev bl.a. herom: »De angreb, hr. Borgbjerg retter mod udenrigsministeren og regeringen (først og fremmst J.C. Christensen) i »Socialdemokraten« for torsdag og fredag er på grund af deres ubeherskede form af – sagt med et mildt udtryk – landsskadelig karakter, og de er det netop på dette tidspunkt, hvor det gælder at vinde Ententens øre for danskhedens fortsatte nationale trivsel i 2. zone, der kun oprettes på den måde, at vore landsmænd ikke berøves ethvert håb om genforeningen med moderlandet«. At regeringen netop havde afvist det tyske forslag om en mindretalstraktat, som kunne sikre danskhedens »nationale trivsel« i 2. zone, syntes »Landmands-Tidende« derimod var helt i orden.

Også den øvrige venstre-presse lagde hele skylden for miseren på

46. I den givne sammenhæng blev der her hentydet til Harald Scavenius' to forgængere Erik Scavenius, der var udenrigsminister i regeringen Zahle, og Otto Scavenius, der var udenrigsminister i forretningsministeriet Friis.

Borgbjerg og »Socialdemokraten«⁴⁷. Tilsvarende blev regeringen støttet af de konservative aviser, der benyttede lejligheden til endnu engang at betegne den radikale og socialdemokratiske presse som »vore tyskerorganer«⁴⁸. Mere virksomt end disse modangreb var det imidlertid, at den betrængte udenrigsminister den 12. maj havde fået undsætning af chefen for Udenrigsministeriets Pressebureau, Marinus L. Yde.

Yde var født i 1879 og var efter en karriere som journalist og redaktør ved flere dagblade i 1915 blevet pressekonsulent ved den danske legation i London. Herfra var han året efter avanceret til chef for Udenrigsministeriets Pressebureau og havde som sådan også indtil krigens ophør været leder af Statens Telegramcensur. Takket være sin fortid som journalist og i kraft af sin centrale placering inden for nyhedsformidlingen havde Yde fingeren på pulsen og var i stand til at vurdere virkningen i pressen af de forskellige nyhedstelegrammer fra ind- og udland. Det beviste han, da han den 11. maj frarådede udenrigsministeriet at udsende det tidligere omtalte dementi af det tyske traktatforslag⁴⁹.

Ydes advarsel blev imidlertid overhørt, og da lavinen begyndte at rulle, opsøgte han den 12. maj »Politiken«s redaktør Henrik Cavling. Om motivet hertil berettede Yde selv to dage senere i et notat til udenrigsministeriet: »I anledning af den Neurathske episode søgte jeg i onsdags en fortrolig samtale med redaktør Cavling i den hensigt at inspirere bladets artikler for torsdag morgen. Det stod mig nemlig klart, at hvis *Politiken* ikke angreb udenrigsministeren, ville en omfattende planlagt aktion falde til jorden. Jeg tog sagen op til en indgående drøftelse både fra et principielt og et formelt synspunkt...«⁵⁰.

Yde havde heldet med sig. I en artikel den 13. maj 1920 afblæste »Politiken« aktionen mod udenrigsministeren. Bladet skrev således, at det var »utvivlsomt«, at meddelelsen fra Berlin om den tyske gesandts forslag var rigtig, men at det på den anden side var lige så »utvivlsomt«, at den danske udenrigsminister kun havde opfattet henvendelsen som rent privat. Hele sagen var således ifølge »Politiken« »... en misforståelse..., som nu er berigtiget og bragt ud af verden«. Bladet beklagede kun, at sagens rette sammenhæng ikke var blevet opklaret noget før, og adva-

47. Se f.eks. »Vestkysten« 14.5. 1920 og »Ringsted Folketidende« 14.5. 1920.

48. Se f.eks. »Aarhus Stiftstidende« 14.5. 1920.

49. På et udklip af meddelelsen til Ritzaus Bureau den 11. maj 1920 har Yde skrevet: »Jeg har frarådet at udsende dette dementi«. Udenrigsministeriets akter 1909 ff. pk. H7-35 (RA).

50. Ibid.

rede samtidig stærkt mod, at Danmark som et lille og svagt land skulle indgå en mindretalstraktat med Tyskland.

I Udenrigsministeriets Pressebureau gav Yde samme dag den her citerede artikel følgende påtegning: »Denne artikel er skrevet for at hjælpe ministeren imod den øvrige oppositionspresse«⁵¹. I sit notat til udenrigsministeriet den 14. maj kunne Yde da også med tilfredshed konstatere, at »...Politiken's artikler igår morges er præget af mine argumenter, og jeg synes det må indrømmes, at bladet er optrådt særdeles ridderligt i denne sag. Inden for Socialdemokratiet udtaler man forbavselse over »Politiken«s standpunkt. Imidlertid er hensigten nået, »Socialdemokraten«, der var meget højt oppe i går, er i dag kommet ned på jorden igen og har i virkeligheden ganske opgivet »affæren«.«⁵² Det var ganske rigtigt tilfældet. Få dage efter var stormen i pressen stilnet af, og udenrigsministeren kunne atter ånde lettet op.

»Politiken«s artikel den 13. maj om mindretalsspørgsmålet kunne imidlertid også benyttes over for udlandet. Efter samråd med departementschef Otto Scavenius i udenrigsministeriet lod Yde Ritzaus Bureau telegrafere et udførligt uddrag af »Politiken«s ledende artikel til Wolffs Bureau i Berlin. Hensigten var ifølge Yde at give tyskerne »en lektion« og demonstrere, at »... når de anvender de i denne sag brugte metoder, ikke kan regne på støtte i kredse, som de utivlsomt havde regnet med«⁵³. Ydes aktion gjorde dog næppe noget større indtryk i Berlin. De foregående dages begivenheder havde tværtimod til fulde vist, at det var det danske udenrigsministerium og ikke mindst udenrigsministeren, der ved denne lejlighed havde fået »en lektion«.

Ved sit forslag den 7. maj 1920 om en mindretalstraktat havde den tyske gesandt stillet den danske udenrigsminister i et svært dilemma. Hvis han på regeringens vegne gik med til en gensidig mindretalstraktat, hvad der på forhånd var udelukket, fraskrev regeringen Neergaard sig i praksis muligheden for en internationalisering af 2. zone. Hvis udenrigsministeren derimod officielt sagde nej til det tyske forslag, betød det også en svækkelse af internationaliseringsbestræbelserne. Den tyske regering kunne i så fald over for de allierede påberåbe sig sin gode vilje til at beskytte det danske mindretal i 2. zone og henvise til, at disse bestræbelser kun strandede på den danske regerings afvisende holdning. Da sagen kom offentligt frem den 11. maj 1920, valgte Harald Scavenius derfor

51. Ibid.

52. Ibid.

53. Ydes notat 14.5. 1920. Ibid.

»ikke at sige noget«. Ved sit dementi af det tyske traktatforslag søgte han at undgå en officiel dansk stillingtagen til spørgsmålet. Dermed gjorde han imidlertid kun ondt værre og fik skabt blæst omkring sagen.

Af et kasseret udkast til Harald Scavenius' svar til den tyske gesandt den 12. maj 1920 fremgår det, at det var udenrigsministeren selv, der den foregående dag havde truffet beslutningen om eller i hvert fald godkendt udsendelsen af det famøse dementi⁵⁴. Det er imidlertid muligt, at det var hans departementschef Otto Scavenius, som havde rådet ham hertil. Det antog den tyske gesandt i hvert fald. I en depeche til Auswärtiges Amt den 14. maj 1920 beskrev han departementschefen som en udtalt Entente-ven og skrev, at det i den aktuelle sag formentlig var ham, der havde været den drivende kraft bag udenrigsministeren. »Jeg antager«, skrev Neurath om Otto Scavenius, »at han straks har erkendt hensigten med Wolff-meddelelsen og til at begynde med troet, at [han] kunne redde den ubekvemme situation for regeringen Neergaard ved en løgn om den samtale, der har fundet sted«. Den tyske gesandt kunne således glæde sig over, at sagen havde vakt betydelig opsigt i den danske offentlighed og havde foranlediget en storm mod det nye ministerium. Mere kontant havde den tyske regering ifølge Neurath ved sit udspil i mindretalsspørgsmålet opnået, at »... de danske højrepartiers hykleriske fremstød om Tysklands truende undertrykkelse af de i den 2. zone tilbageblivende danskere, ved hvilken man over for de allierede søgte at begrunde 2. zones internationalisering...«, nu var blevet afsløret⁵⁵.

I Auswärtiges Amt var man da også meget tilfreds med udgangen af »affæren«. Da den tyske gesandt i Stockholm den 16. maj 1920 udbad sig instruktioner om, hvordan gesandtskabet skulle forholde sig til det passerede, svarede det tyske udenrigsministerium den følgende dag, at »... det drejer sig kun om at gøre den skandinaviske offentlighed begribeligt, at alle danskernes argumenter for at forlange særlige garantier til sikring af danskernes skæbne i 2. zone er hykleri«⁵⁶. Det var således lykkedes det

54. Udenrigsministeriets akter 1909 ff. pk. H7-35 (RA). Harald Scavenius skrev her: »Det blev den 11. ds. henad klokken to eftermiddag telefoneret til mig, at der fra Berlin var ankommet et telegram, i henhold til hvilket jeg havde afslået et af den tyske regering fremsat forslag til ordning af minoriteternes forhold i Slesvig. Da det var mig ubekendt, at et sådant forslag var indgået til ministeriet, og da det i hvert fald var givet, at jeg ikke havde haft lejlighed til at tage stilling til et sådant svarede jeg telegrammets meddelelse måtte bero på en fejltagelse«.

55. Auswärtiges Amt. Deutsche Gesandtschaft Kopenhagen 33/133. Wichtige Akten allg. polit. Inhalts 1917-20 pk. nr. 316 (RA).

56. Samtidig tilføjede Auswärtiges Amt, at det ikke igen ville indlede forhandlinger med den danske regering om en mindretalstraktat. Auswärtiges Amt Abt. Pol. IV Schles-

tyske udenrigsministerium ved sit udspil i mindretalsspørgsmålet at tage vinden ud af sejlene på den danske agitation for en internationalisering af 2. zone. At det var opnåelsen af dette resultat, der i foråret 1920 var det primære formål med hele aktionen, fremgår af det foregående. Hensynet til det tyske mindretal i 1. zone havde i denne sammenhæng kun spillet en underordnet rolle.

Den tyske regering kunne da også glæde sig over, at de allierede i Paris ikke lod sig påvirke af den danske agitation, men nøje holdt sig til de én gang fastlagte bestemmelser i Versailles-traktaten om løsningen af det slesvigske spørgsmål. 2. zone blev således i juni 1920 helt og ubeskåret givet tilbage til Tyskland uden pålæg om særlige forpligtelser af nogen art.

Når det kom til stykket, havde det her behandlede tyske udspil i mindretalsspørgsmålet i maj 1920 dog ingen andel i æren herfor. Den definitive afgørelse af grænsedragningen mellem Danmark og Tyskland blev i Paris reelt allerede truffet af ambassadørrådet den 8. maj 1920 – tre dage før det tyske traktatforslag og den danske afvisning heraf blev officielt kendt⁵⁷. De allieredes øverste råd havde heller ikke på noget tidspunkt alvorligt overvejet en internationalisering af 2. zone. Ved drøftelserne i Paris i maj og juni 1920 om den såkaldte tresidede traktat blev Den internationale kommissions forslag om en særlig beskyttelse af det danske mindretal heller ikke taget til følge. Der blev kun indsat en artikel, som i generelle vendinger forpligtede begge parter til ikke at retsforfølge eller på anden måde genere personer på grund af deres deltagelse i afstemningskampen⁵⁸. Den tyske regering havde således ved sin andel i Harald Scavenius »affæren« i maj 1920 nok taget stikket hjem over for regeringen Neergaard, men den havde reelt ikke haft nogen indflydelse på den endelige afgørelse i Paris af 2. zones skæbne.

For Harald Scavenius blev den »affære«, som han i presen kom til at lægge navn til, en alvorlig lærestreg. Klog af skade holdt han det følgende år en lav profil ved de dansk-tyske forhandlinger om de praktiske følger af grænsedragningen og undgik at blamere sig og udenrigsministeriet, da den tyske regering genfremsatte sit forslag om en mindretalstraktat. Ved rekonstruktionen af regeringen Neergaard i oktober 1922 måtte han dog vige stillingen som udenrigsminister og vendte det følgende år med en post som gesandt i Rom tilbage til diplomatiet.

wig, Nationalitätenfrage. Minderheitenschutz-Schleswig Vol. 1-3 1920-1934 pk. nr. 143 (RA).

57. Troels Fink: Da Sønderjylland blev delt 1918-20, III p. 151.

58. Ibid. pp. 158-187. Den tresidede traktat blev ikke godtaget af Tyskland og bortfaldt dermed.

I 1923 udgav Harald Scavenius imidlertid en bog med titlen »Af de sidste års sønderjyske politik«, hvor han gjorde status over den periode, som han selv havde været med til at præge som dansk udenrigsminister. Harald Scavenius undgik her at omtale sin uheldige debut som minister. Til gengæld gentog han den læresætning, som siden 1864 havde været en grundregel i dansk udenrigspolitik, men som han selv i maj 1920 havde tøvet med at udtale offentligt, nemlig at: »Alle danske partier har altid anset det for uheldigt gennem en traktatmæssig fastslåen af mindretallets ret at give en fremmed stat lejlighed til at blande sig ind i vore anliggender«⁵⁹.

59. Harald Scavenius: Af de sidste års sønderjyske politik, pp. 45-46 (1923).

Christian V i slaget vid Lund

– en huvudvärk för den danska krigspropagandan

af Arne Stade

Af specielle problemer i forbindelse med slaget ved Lund den 4. december 1676 har ingen været behandlet mere end spørgsmålet om kong Christian V's personlige rolle. Årsagen er nogle kildekritiske problemer, men hertil kommer et næsten upåagtet aspekt: den samtidige danske krigspropagandas opgave at på fordelagtigst mulig måde fremstille den i situationen alt andet end heroiske og »propagandavenlige« rolle, som den kongelige feltherre turde have spillet. Fil. dr. Arne Stade, der er medredaktør af værket »Kampen om Skåne 1675-1679«, 1983, analyserer her problemstillingen.

Den källkritiska aspekten

Slaget började som bekant kl. 8.30-9 med att de respektive sydflyglarna, efter en inledande förtruppsfäktning, drabbade samman mellan Väderkvarns-(Möllevångs)-höjden och Galgbacken strax nordöst om staden Lund. Detta stridsskede pågick till omkring kl. 10 (eller kort därefter). Det får anses säkert, att Christian V liksom överbefälhavaren till gagnet, general Carl von Arenstorff – vilken dock snart svårt sårades och måste lämna slagfältet –, under inledningsskedet befann sig vid den danska vänsterflygeln på Galgbacken. Frågan gäller, vart konungen tog vägen, sedan hans vänsterflygel besegrats och drivits på flykten av den svenska högerflygeln.

I vissa svenska relationer uppges, att konungen jämte sin broder, prins Georg (Jörgen), flytt norrut tillsammans med den slagna vänsterflygeln och undan förföljarna räddat sig över den tillfrusna Lödde å (Kävlingeån). Det är närmast Nils Bielke som framställer saken så i sin brevelation (till farbrodern Sten Bielke) av den 8 december 1676, alltså fyra dagar efter slaget. Många hundra av de flyende danskarna föll i vattnet och drunknade, uppger Bielke och tillägger, att den danske kungen och han broder »såges ha varit de första« att sätta sig i säkerhet. I sin mera genomarbetade relation av den 20/30 december konkretiserar Bielke bil-

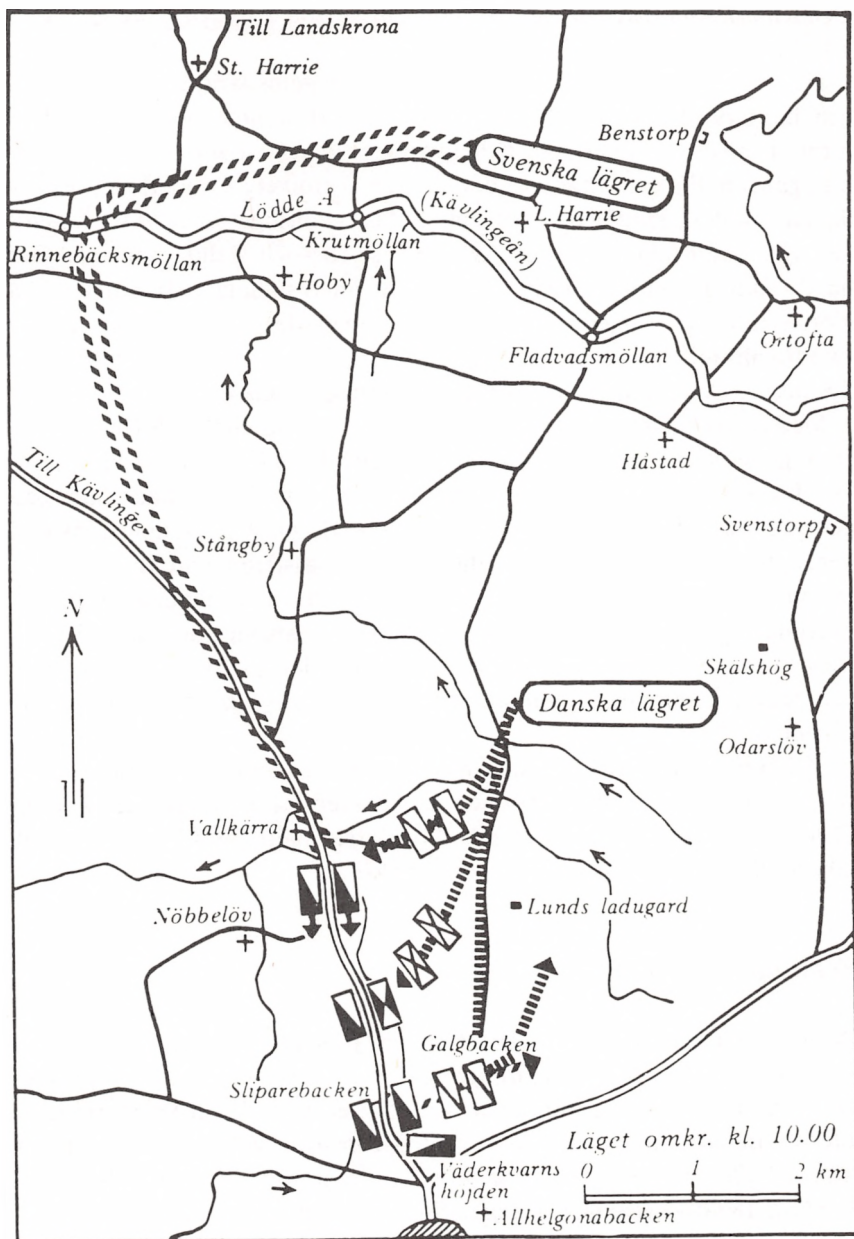
den något. Han uppger här, att de danskar som inte drunknade höggs ner men att en del dock klarade sig över ån, däribland kung Christian och prins Georg. Den förres häst sårades emellertid »och den andre [prinsen] själv, såsom berättas; dock säger jag detta intet för visst«. Bielke reserverar sig alltså beträffande uppgiften, att prinsen skulle ha sårats, däremot inte beträffande påståendet att kungen var bland dem som lyckades radda sig över ån¹.

I spetsen för förföljarna red chefen för den svenska högerflygeln, generallöjtnant Otto Wilhelm von Fersen, vilken själv har berättat härom i en långt senare nedskrivna relation. Framkommen till ån frågade Fersen en tillfångatagen dansk ryttare var hans konung befann sig och fick då till svar, att denne »mit im Eisse gelegen«. Glömsk av all försiktighet i iver att ta den danske kungen till fånga störtade sig Fersen ensam ned på isen, varvid han fick eld på sig och hade oturen att bli träffad med »zwe tödtlichen Wunden«. Han var alltså därmed ur leken. Huruvida det verkligen var den danske konungen som kämpade i isvaken, kunde han aldrig konstatera, än mindre ta honom till fånga².

Så långt de svenska källorna, som tydligen bygger på hörsägen och utsagor av fångar³. Uppgifter av helt annat slag kan man däremot inhämta i danska relationskällor.

Utförligast är en endast i koncept föreliggande, på tyska avfattad, relation med följande titel: *Relation der den 4 Decembr, bey Lunden in Sconen gehaltener Hauptaction zwischen beiderseits Konigl. Mt. Mt. zu*

-
1. Bielkes relation av 1676-12-08: SRA, Krigshistoriska saml., 18:5. Slaget vid Lund (M 1334). »Brevet« av Bälteberga 20/30 dec. 1676 (vilket även föreligger i en franskspråkig version: ibidem) tryckt: *Handlingar till Konung Carl XI:tes Historia*, ed. Sam S. Loenbom, Första samlingen (Sthlm 1763), s. 74-92. Att »deras [danskarnas] Konungs häst staplat då han war i retiraden och han måst springa på een Ryttare häst, lembnandes sin med Sadel och pistoler i sticket«, uppges i *Extract af sidst inkomne Noveller daterade Stockholm den 7, 14, 21, 28 Februarij sampt den 7 och 14 Martij Ao 1677*: SRA, Krigshist. saml., 18:6. Kriget i Skåne, Halland och Blekinge (M. 1335). – Jfr *Arthur Stille*, nedan anf. arb. (SHT 1898), s. 202. Enligt Stilles – felaktiga – textläsning hänför sig orden »säger jag detta intet för visst« till konungens och prinsens flykt över ån.
 2. Fersens relation: SRA, Krigshist. saml., M 1334. – Jfr vittnesmål av trumpetaren Hans Michelsön (vittne 31) i målet mot generalmajor Anders Sandberg (se nedan not 11): »Ein Schwede kahn über der AW, welcher wurde todt geschossen«.
 3. Även i den tryckta officiella relationen *Relation och Continuation Om Dhet blodiga Slaget ... den 4. Decemb. 1676..* – om denna se [G.E. Klemming,] Kongl. Bibliotekets samling af samtida berättelser om Sveriges Krig (Sthlm 1888-91), s. 195 – uppges, att »Kongen i Danmarck med dhe första flydde, och Hans May:t honom alt intill passet förföljde«. Uppgiften här torde dock indirekt (via »fältprosten« Hakvin Spiegel) återgå på utsago av Nils Bielke.

dansk Inf.
 dansk Kav.

Dennemark vnd Sweden, welche selbst in person zugegen gewesen. Auss Landscron den 5 Decembr 1676⁴.

Här heter det bl.a.: Under hela vänstra flygelns strid hade konungen och hans broder varit i hög grad aktivt verksamma men trots allt ej förmått använda nederlaget och flykten. Fienden å sin sida utnyttjade framgången till ett anfall på det danska fotfolket, »wobeij der König damals hielte«. Slutligen »vom Feinde fast vmbringet« begav sig konungen vidare till högra flygeln. Även där styrde och ställde han med fast hand. Bl.a. befallde han sitt livgarde att ånyo anfalla, vilket det också gjorde inför konungens ögon; och har livgardet »in wärender action zwölffmahl mit ... vigeur vnd courage getroffen ... vnd vnter andren das Swedische Leibregiment zu Pferde gantz geschlagen.«

Medan konungen så var i full aktion mötte han chefen för högra flygeln, generallöjtnant Friderich von Arenstorff, den ovannämnde generalens broder. Han orienterade denne utförligt om allt som hade hänt »an der andern Seite« och att vänstra flygeln hade måst retirera. Arenstorff hemställde då till konungen, »die Awe zu passieren vnd Ihre person, woran alles gelegen, doch in Sicherheit zu setzen«. Konungen lät till slut övertala sig. »Und passirte also der König, wiewohl nach langwirigem Bedenken, die Awe mit wenig bey sich habenden Leuten«. Då var fienden redan i anmarsch »mit etzlichen Troupen« för att hindra övergången.

Så heter det alltså i den danska relationen. Enda likheten mellan den svenska och den danska versionen är, att svenskarna sökte hindra kung Christian från att ta sig över ån. Att så har skett får väl därför anses säkerställt. Men vad skall man i övrigt tro?

Forskningsläget

Det var kort före senaste sekelskiftet som frågan om Christian V:s roll i slaget vid Lund – redan tidigare många gånger dryftad – s.a.s. ställdes på sin spets. Den som tog initiativet och därmed inledde en kortvarig men intensiv debatt var dåvarande docenten i historia vid Lunds universitet *Arthur Stille*. Han gjorde det med en längre uppsats i (svensk) *Historisk Tidskrift* 1898: »Kristian V i slaget vid Lund. En kritisk undersökning«⁵.

4. DRA, Håndskriftsamlingen IV, J 6. Dagbogsoptegnelser og Relationer (skrevne og trykte) m.m. til den Skaanske Krigs Historie.

5. SHT 1898, s. 191-216.

Stille hade inget till övers för uppfattningen i de ovan berörda svenska relationerna. Han hävdade i stället, i anslutning till den anförda danska relationen, att kung Christian, då hans vänstra flygel upplöstes i flykt, först begav sig till centern (mitten) och därifrån till högra flygeln och på båda ställena gjorde aktiva personliga insatser. Först vid 2-tiden på eftermiddagen skulle han ha lämnat slagfältet för att bege sig till Landskrona, och då i föreställningen att en dansk slutseger låg inom nära räckhåll.

Stilles försök till »äreräddning« av kung Christian som krigare fick inte stå oemotsagt. En dansk krigshistoriker, översten *N.P. Jensen*, anmälde sig omgående som opponent. I en uppsats i (dansk) *Historisk Tidsskrift* 1899 med samma rubricering som Stilles (fastän på danska) underkände han i det hela Stilles resultat, dock under (ironiska?) komplimanger för hans »alvorlige Bestræbelse ... at fremdrage alt, hvad der kunde bidrage til at stille Christian V's Forhold i Slaget ved Lund i et saa gunstigt Lys som muligt«⁶.

Inte heller Jensen godtog visserligen de svenska relationernas version. Även enligt honom begav sig Christian, sedan vänstra flygeln besegrats, till centern. Men, menade Jensen, där förblev han, tills han – »ved Midtagstid« – höll på att bli avskuren av fienden. Då, men först då, lämnade kungen slagfältet. I skarp polemik mot Stille hävdades, att »Kongen har ikke været ved den højre Fløj«.

Stille kom emellertid igen med en replik. Här noterade han med tillfredsställelse Jensens medgivande, »at Kongen efter den venstre Fløjs Kamp er kommet til Centrum«, och vidhöll i övrigt, att Christian först vid 2-tiden lämnade slagfältet och då i tron, »at det værste er overstaet, og at kun et forholdsvis let, sidste knusende Anfald manglede, hvis Udførelse godt kunde overlades til Frederik Arenstorff«⁷. – Stille, den skolade fackhistorikern, svalde alltså – till skillnad från amatörhistorikern Jensen – med hull och hår nästan allt som serveras i den ifrågavarande danska relationen⁸.

6. Christian V i Slaget ved Lund. En kritisk Undersøgelse: DHT, R. 7:2, 1899-1900, s. 1-45 (citater s. 45).

7. A. Stille, Christian V i Slaget ved Lund. Nogle Bemærkninger som Svar til Hr Oberst N.P. Jensen (DHT 1900, s. 559-576; citaten s. 561, 573).

8. Mot relationskonceptets uppgift, att gardet under konungens eget befäl gjorde tolv anfall hade Stille dock reserverat sig (SHT 1898, s. 199). – Jfr *Claus C. von Barnekow*, Nogle synspunkter på militærhistorisk forskning. Et historiografisk bidrag til Den skånske Krig (1675-1679) og til dansk militærhistorieforskning (København, Det kongelige Garnisonsbibliotek, 1979), s. 86. Förf. framhåller (ehuru i annat sammanhang), att »den systematiske indlæring i kildekritik og metode, der i slutningen af forrige århundrede indførtes på Københavns Universitet, ikke var indført på Lunds Universitet i Stilles studietid«.

Stille fick tills vidare sista ordet. Hans mening har därför under 3/4 århundrade med viss rätt kunnat gälla såsom »forskningens aktuella ståndpunkt«. Det skall dock inte fördöljas, att historieskrivarna instinktivt tycks ha tvekat och snarast hellre följt Jensen⁹. Att själv ge sig i kast med problemet fann dock ingen påkallat.

Först vid mitten av 1970-talet togs frågan om Christian V:s roll i slaget vid Lund omsider på nytt upp till vetenskaplig prövning. Det skedde i en – tyvärr otryckt – speciale-avhandling av *Kai-Howard Thomhav*, närmast ägnad »Krigspropagandaen omkring Slaget ved Lund»¹⁰. Såsom redan arbetets titel anger är det inte den realhistoriska problematiken som i första hand engagerat Thomhav. På detta område ansluter han sig i det stora hela till N.P. Jensen. Även Thomhav menar alltså – efter vad det förefaller – att Christian från vänstra flygeln verkligen begett sig till centern men däremot aldrig kom till den högra flygeln. Det senare trycker han hårt på, trots att frågan därom alltså i viss mån ligger utanför det egentliga området för hans undersökning. Till Thomhavs uppfattning på det »propagandahistoriska« området – där han i stort sett saknar föregångare – skall vi återkomma.

Vittnesutsagorna i målen mot Sandberg och Cicignon

Beträffande kung Christians förehavanden efter den danska vänsterflygelns nederlag och flykt (och före hans ankomst på eftermiddagen till Landskrona) står även ett helt annat slags danskt källmaterial forskningen till buds än den berörda slagrelationen. Vad som åsyftas är försvarsinlagorna och vittnesmålen i de rättegångar mot generalmajor Anders Sandberg och överste Johan Caspar von Cicignon för deras förhållande i samband med slaget, vilka anhängiggjordes i början av år 1677. Av de ifrågavarande befälspersonerna var Sandberg chef för vänstra flygeln (där kung Christian och general Carl von Arenstorff uppehöll sig)

9. Se exempelvis *Lars Tingsten*, Slaget vid Lund. Den 4 december 1676 (KFÅ 1926, s. 5-52), s. 37-39, noten (»Jensens framställning ... synes fullt vederhäftig«); däremot *Gunnar Olsen – Finn Askgaard*, Den unge Enevælde 1660-1721 (Politikens Danmarkshistoria, 8, København 1977), s. 196 (»Tidspunktet for og omstændighederne ved hans [Chr. V.] flugt er dunkle og har været stærkt diskuteret«).

10. *Kai-Howard Thomhav*, Krigspropagandaen omkring Slaget ved Lund den 4 dec. 1676. Som denne kom til udtryk via de officielle relationer udgivne af svenske og danske myndigheder (Odense Universitetsbibliotek 79-3135).

och Cicignon chef för centerns andra linje (som också skingrades och drevs på flykten).

I och för sig utgör akterna i målen mot Sandberg och Cicignon ett historiskt källmaterial av ganska hög valör: vittnesmålen avgavs under ed och relativt kort tid efter de omvittnade händelserna. Men materialet har också sina svagheter: vittnesmålen är rapsodiska och osammanhängande, dessutom ofta allmänt hållna och verbalt otympliga. Beträffande speciellt kung Christians agerande kan det antagas ha tett sig inopportunt för vittnena att yttra något som kunde uppfattas som kritik av konungens person. Med dessa reservationer torde materialet, rätt tolkat, kunna medge en någorlunda säker och sammanhängande rekonstruktion av konungens väg från Galgbacken till Landskrona¹¹.

Det särdeles omfattande processmaterialet har naturligtvis inte förbi-setts av den tidigare forskningen. Såväl Stille som Jensen har tvärtom ingående analyserat och sökt draga slutsatser ur detsamma. Slutsatserna har emellertid gått i sär, uppenbarligen främst beroende på att analyserna inte varit förutsättningslösa. Ingendera författaren har kunnat frigöra sig från relationsmaterialets tvångströja. Båda har *a priori* haft sin mening klar om trovärdigheten av relationsmaterialets utsagor och sedan sökt finna stöd för sin respektive tolkning därav genom harmoniserande tolkning av processmaterialet. Detta gäller i synnerhet beträffande Stille.

När Christian V på morgonen bröt upp från sitt kvarter i Svenstorp för att bege sig till slaget torde han ha varit åtföljd av en del av sitt hästgarde (ett kompani, kanske en skvadron) såsom ett slags personlig livvakt¹².

I det kritiska läget efter vänstra flygelns nederlag och flykt (vid 10-1/2 11-tiden) tycks kungen – som tydligen undgått att dras med i den allmänna flykten mot lägret i Skälshög – ha bedömt denna permanenta eskort otillräcklig. Han gav nämligen order om att överste Brockenhus'

11. Processmaterialet: DRA, Krigskollegiet, Akter i Sagen mod Generalmajor Andreas Sandberg, 1677; resp. Registrerede Sager der ikke har kunnet anbringes i »Indkomne Breve«, 470/1677 (Processen mod Cicignon). – Om processen mot Sandberg se *C.J. von Arenstorff*, nedan (not 38) anf. arb. s. 165-177; om materialets källvärde jfr *ibidem*, s. 127 o. 194. Det heter på det senare stället: »... Grundlaget dannes af beedigede Vidnesforklaringer. Disse ere dog ofte vanskelige at bringe i Overensstemmelse ... Vidnene have undertiden misforstaaet Spørgsmaalet og forklaret om andre Ting, der forefaldt paa en anden Tid og et andet Sted«. Jfr ock *N.P. Jensen*, *Den skaanske Krig 1675-1679* (København 1900), s. 213 f., 217.

12. Slutsatsen baseras dels på generalmajor Sandbergs uppgift att han vid ankomsten till Landskrona möttes av ryttmästare Krabbe »von der Gharde« med muntliga order (från konungen), dels på det förhållandet att gardet tycks ha deltagit i slaget med endast två skvadroner. Jfr *Jensen* (DHT 1899), s. 29.

dragoner, vilka eljest, enligt sin chefs vittnesmål, hade velat gå till högra flygeln, skulle i stället »följa« honom – tydligen alltså *inte* till högra flygeln. På vägen till kungens uppehållsplats mötte dragonerna överste Hans Steensön, vilken nu anslöt sig till dessa. Steensöns avsikt hade eljest varit, »sich auf dem Kirchhof zu setzen«¹³.

Samma tanke – att söka nå fram till högra flygeln – som Brockenhus' dragoner – och överste Steensön? – haft, hade även överste Jacob von Bülow. Han hade under flykten blivit skild från sitt regemente (2:a jyd-ske rytteriregementet) men i stället lyckats hejda spridda delar av general Arenstorffs och generalmajor Sandbergs regementen och av dessa formerat två små skvadroner. Just som han med denna lilla styrka ämnade anträda marschen till högra flygeln passerade kung Christian. Huruvida han då var åtföljd av Brockenhus' dragoner (och överste Steensön) framgår inte av vittnesmålen, men rimligtvis har så varit fallet. Bülow anmälde sin avsikt, som tycks ha godkänts av konungen, vilken dock inte gjorde min av att själv – med Brockenhus' dragoner – vilja ansluta sig till den bülowska styrkan¹⁴. Däremot lät konungen sända en löjtnant till vänstra flygeln – väl närmast till dennas chef, generalmajor Sandberg – med order att flygeln skulle sig »wieder setzen«. Löjtnanten kunde dock inte nå fram till (huvuddelen) av vänstra flygeln, enär fienden redan var »zwischen ihnen«. Bülow själv fortsatte emellertid mot högra flygeln men fann snart, att någon möjlighet att komma dit inte förelåg, eftersom vägen spärrades av svenskt rytteri (från centern). Han måste då, liksom den övriga vänsterflygeln, söka sig norrut till Lödde å. Bülow var, låter han förstå, bland de sista som övergick ån¹⁵.

-
13. Vittnesmål i processen mot Sandberg av överste Brockenhus (vittne 2) och överste Steensön (vittne 3). Steensön förde inget regemente – »weil er nicht zu commendieren hätte«, heter det i vittnesmålet – utan tycks ha fungerat som ett slags stabschef (eller »officer till föfogande«) i högkvarteret. Jfr (även till det närmast följande) *C.J. von Arenstorff*, nedan (not 38) anf arb., s. 135. Om vilken kyrkogård Steensön ämnade sig till har meningarna gått isär. Rimligen var det Vallkärra kyrka, där högra flygeln kunde antagas vara att finna, inte Allhelgonakyrkan som ju låg bakom de svenska linjerna. Annorlunda *Stille* (SHT 1898), s. 195 och *Jensen* (DHT 1899), s. 11, not 1.
14. Jfr *Jensen* (DHT 1899), s. 9: »Hvis kongen den Gang havde haft til Hensigt at begive sig til den højre Fløj, vilde det have været naturligt, om han havde sluttet sig til Bülow«. *Stille* (SHT 1898, s. 196) vill göra troligt – och Jensen tycks dela denna mening –, »att Kristian V red med sina dragoner till centern och här ånyo deltog i kampen«. Processmaterialet ger emellertid inte ens en antydning i sådan riktning, snarare tvärt om.
15. Bülow insände från Kristianstad, dit han commenderats, en särskild, i punktform uppsatt, berättelse över sina upplevelser och insatser under såväl slaget som den efterföljande flykten (DRA, Krigskollegiet, Udg. Sager, Jan.-Marts 1677). Bülows berättelse eller »interrogatoria« kompletteras av vittnesmål av överstelöjtnant Wortman (General Arenstorffs reg., vittne 25) och ryttmästare Key la Marre (samma reg., vittne 26). –

Beträffande generalmajor Sandberg hade han i trakten av det danska lägret vid Skälshög med 4-5 skvadroner sökt bjuda svenskarna nytt motstånd men misslyckats, varefter flykten fortsattes mot ån. Klockan var ungefär $\frac{1}{2}$ 11 när de flyende skvadronerna nådde läget¹⁶. Någon eller ett par av de ifrågavarande skvadronerna tillhörde Reventlows regemente (2:a fyenske). Under den fortsatta flykten från lägret till ån hade Sandberg sällskap med bl.a. ryttmästare Andreas Bugenhagen av detta regemente. Denne har omvitnat, att de därunder passerade »den avbrända byn« (Hoby), vilket tyder på att Sandberg och hans följeslagare övergått vid Krutmöllan¹⁷.

Till Sandbergs tillfälliga uppehållsplats »auf der andern Seite des Passes« (Cicignon) – sannolikt i trakten av Stora Harrie – anlände småningom också överste Cicignon. Han kom som flykting, tillsammans med bl.a. några tiotal officerare, ända fram till ån förföljd av det svenska rytteri, som ingick i, respektive understödde, den svenska centern och som genom sitt överraskande motanfall hade kastat huvuddelen av det danska infanteriet över ända¹⁸. – Det svenska motanfallet torde ha slagits ut vid 11-tiden. Hur lång tid det sedan kan ha tagit för Cicignon och hans följeslagare att förflytta sig – tydligen delvis under strid – från den egentliga slagplatsen fram till ån (Rinnebäcksmöllan?) är vanskligt att bedöma. Rimligtvis kan förflyttningen dock ha tagit på sin höjd två timmar. Senast vid 13-tiden bör därför Cicignon ha inträffat hos Sandberg¹⁹.

Bülöw uppger, att han på andra sidan av ån fann ingen »von unsern Scadronen«: de hade alla »schon eine gute Zeit vor uns passiret«. Jensen påstår likväl (DHT 1899, s. 33) – utan minsta stöd i processmaterialet – att »Kongen naaede Aaen efter Oberst J. Bülöw«. Denna fria konstruktion har tydligen nödvändiggjorts av Jensens hypotes om kung Christians besök och insats vid centern (jfr *ibid.*, s. 20). Jfr *Stille* (SHT 1898), s. 192 f.

16. »Wahr die Klock halb Elff vor Mittag« (löjtnant Pulows relation). Löjtnant Hans Adam Pulow (vittne 20) hade spontant tillställt rätten en utförlig, mycket upplysande, relation (daterad 13 februari), vilken han även hänvisade till i sitt vittnesmål. Om Pulows relation se *Arenstorff*, nedan (not 38) anf. arb., s. 171 f; relationen avtryckt som bilaga (i övers. till danska) *ibid.*, s. 201-205.
17. Vittnesmål av (förutom Pulow) främst ryttmästare Andreas Bugenhagen (Reventlows reg., vittne 11). Jfr *Jensen* (DHT 1899), s. 32.
18. Cicignon ingav två försvarsinlagor till rätten, en den 8 februari och en den 2 maj 1677. De »stemmer overens i Hovedsagen« (*Jensen*, DHT 1899, s. 38). Jfr *Arenstorff*, nedan (not 38) anf. arb. s. 151 f., not 69 (med utförligt citat). – Av Cicignons första inlaga kan det verka som om hans möte med Sandberg skulle ha skett vid själva »passet« (»dasselbst«), vilket väl måste bero på ett minnesfel eller bara en slarvig formulering. Jensen (s. 37) vill ha det till, att mötet skulle ha skett först på andra sidan av Saxån. Såsom *Stille* klart visat (DHT 1900, s. 571) är detta en orimlig tolkning.
19. Krigsrådet Herman Meier fastslog i sitt votum (2 maj), att Cicignon »umb 1 Uhr all die

Cicignon försökte nu ivrigt övertala Sandberg att tillsammans med honom återvända till slagfältet med de trupper som fanns till hands – »Vier Standarte« (eller ungefär 200 man) uppger Cicignon, dock utan närmare precisering. Sandberg framhöll de praktiska svårigheterna härmed men började i alla fall ordna sina förband. Då hördes rop från manskapet, att det var order att marschera till Landskrona och att kungen med resten av armén redan var i förväg. Tydligen under intryck härav – enligt Cicignon – bröt Sandberg upp med sitt folk och marscherade i väg, varefter även för Cicignon och hans officerare inget annat återstod än att, »sakta«, följa efter till Landskrona²⁰.

Så långt Cicignons egen version. Dess riktighet låter sig kontrolleras med hjälp av vittnenas utsagor. Cicignon säger, att han i närheten av Sandbergs uppehållsplats stötte ihop med överste Steensön, »der gleich geritten kam«. Riktigheten härav vitsordas av Steensön. Han uppger att han »jenerseits der AW« sammanträffat med Cicignon, vilken då uttryckt sin önskan att gå till högra flygeln. Det hade emellertid börjat ropas bland folket, att de skulle marschera till Landskrona, och en överstelöjtnant som Steensön strax därpå mötte hade uttryckligen sagt honom, att de skulle följa efter kungen till Landskrona. Sandberg hade Steensön överhuvud taget inte sett till²¹. Ett annat vittne kunde emellertid intyga att Sandberg »bey der Aw befohlen dass sie halten solten«, men hade trupperna det oaktat »sich erstlich gestellt bey einem Dorffe ungefehr 3 Viertel Meil Wegs von der Aw ab«. Det sist anförda vittnet var trumpetaren vid överste Kruses livkompani Hans Michelsön. Enligt Sandberg var Kruses regemente (Jydske adelsfanan, »rostjeneste«) det första som »ieg naaede ofuer Aaen wed Retarden«²².

Den plats, » $\frac{3}{4}$ mil från Lödde å«, som Hans Michelsön syftade på bör ha varit Dösjebro vid Saxån – »det andra passet«, som det kallas i vittnesmå-

bataglie gantz quitiert«. Vad han därvid stödde sig på framgår icke; ej heller vad han förstod med »all die bataglie«. Sannolikt avsåg han tidpunkten för flodövergången. Jfr *Jensen* (DHT 1899), s. 25 (»Klokken kan ikke have været mere end omtrent 12«).

20. Cicignons andra försvarsinlaga (av 2 maj).

21. Steensön avgav (såsom den ende) vittnesmål i såväl målet mot Sandberg som målet mot Cicignon (beträffande det senare såsom vittne nr 1). – Om Cicignons möte och samtal med Sandberg kunde däremot kapten Hans Schack och särskilt kapten Hans Holst (vittne 2 resp. 8 i målet mot Cicignon) vittna. Schack hade också hört »ein murmel und geschrey unther den Leuthen, dass sie solten nach LandsCrone gehen«.

22. Sandberg ingav (liksom Cicignon) två försvarsinlagor, den första daterad 29 januari, den andra 30 april. Citatet härrör emellertid från ett (oundertecknat) »Underdånigste Memorial« av 21 febr. 1677. Sandberg hemställde här, att Kruses officerare skulle höras som vittnen.

len –, närmare bestämt byn Annelöv. Det är nämligen säkert belagt, att Sandberg gjorde halt där med de trupper som han då fått kontroll över. Enligt överste Kruse rörde det sig om, förutom två kompanier («Standarten») av hans eget regemente, en skvadron av vardera general Arenstorffs och generalmajor Sandbergs regemente (4:e resp. 3:e jydsk) ävensom Brockenhus' dragoner, alltså samma regemente som hade eskorterat konungen från slagfältet. Det bör ha varit vid 15-tiden (eller kanske något tidigare) som Sandberg nådde Dösjebro²³.

Kort därefter anlände dit, med ett mindre följe, även den svårt sårade general Arenstorff. Denne reagerade först mycket skarpt mot att Sandberg hade gått tillbaka men föll undan när ryttmästare Bugenhagen uppgav, att konungen själv hade givit order därom. Påståendet stod ju i samklang med de rykten som tydligen rätt allmänt var i svang bland de retirerande trupperna²⁴. Något fastare underlag härför tycks dock Bugenhagen inte ha haft. Pressad på denna punkt vid krigsrättsförhöret ville han heller inte stå för att han verkligen sagt så – han kunde inte erinra sig det, påstod han nu.

Något vittnesmål utvisande att kung Christian verkligen har gett en sådan order föreligger överhuvud taget inte. I och för sig förefaller det också mindre troligt, att han skulle ha gjort det. Generalmajor Sandberg, till vilken ordern rimligtvis i första hand borde ha meddelats, ger inte ens en antydning därom. Ingen rök utan eld, brukar det emellertid heta. Vad som i detta fall kan ha utgjort »elden« har major Grabow, »regementskamrat« till Bugenhagen och hans följeslagare under reträtten, omvittnat. Han hade hört, uppgav han, hur konungen sagt till den honom åtföljande överjägmästare Hanow (Hahn), att »dieser Tag wäre ein unglückseliger Tag«, och att det vore bäst, att de »sacht nach Landscrone gingen«. Detta skulle konungen ha sagt »ein guter halbe Meil von der AW«, alltså någonstans mellan Lödde å och Saxån²⁵.

23. Händelserna vid Dösjebro, vilka bör ha utspelats inom loppet av ungefär en halvtimme, kan tidsmässigt bestämmas med ledning av överste Kruses uttryck »gegen den Sonnen-Untergang«, vilket i Pulows relation motsvaras av »Kegen dem Abendt fast«. Solen gick ned kl. 15.30.

24. »Es war eine gemeine Rede, dass die Troupen algemach nach LandsCrone gehen solten«, uppgav löjtnant Jens Tommesen (Kruses reg., vittne 30). – Om vad som hände vid Dösjebro berättar ett flertal vittnen. Jfr *Stille* (SHT 1898), s. 206; *Jensen* (DHT 1899), s. 39 f.

25. Major Grabow (vittne 12) gav dessa upplysningar som svar på fråga 26: vilka order konungen hade sänt till Sandberg? Enligt Pulow var det Grabow, icke Bugenhagen, som först hade sagt, att konungen gett order om marsch till Landskrona. Jfr *Arenstorff*, nedan anf. arb., s. 154; *Stille* (SHT 1898), s. 207; *Jensen* (DHT 1899), s. 35, 40.

Grabows, visserligen något vaga, avståndsangivelse pekar på en plats inte särdeles långt från den där Cicignon och Sandberg möttes. Även tidpunkten kan ha varit ungefär densamma. Flera omständigheter talar nämligen för att konungen då verkligen har befunnit sig där i grannskapet, bl.a. den att hans tidigare följeslagare, överste Steensön, otvivelaktigt gjorde det liksom även att hans tidigare eskort, Brockenhus' dragoner, någonstans mellan Lödde å och Dösjebro trädde under generalmajor Sandbergs befäl²⁶. Att ryktena om kung Christians personliga reträtt till Landskrona var i svang redan innan Sandberg bröt upp från trakten av Stora Harrie är säkert belagt²⁷.

Frågan blir nu, om kung Christian rentav här har sammanträffat med Sandberg – före Cicignons ankomst – och därvid gett honom vissa order eller direktiv. Inte heller härom finnes något direkt vittnesbörd. Säkert är däremot, att ett sådant sammanträffande *har* ägt rum någon gång efter det att vänstra flygeln blivit slagen och drivits på flykten. Detta framgår nämligen klart, såväl av anklagelsesakten mot Sandberg som av dennes egen försvarsinlaga till bemötande av generalfiskalens anklagelser.

Till bemötande av anklagelsen för att ha flytt till Landskrona utan att – trots konungens »mündlichen und hinterbrachten ordre« – ha försökt samla upp och ordna de flyende framhåller Sandberg i sin inlaga av den 29 januari, att han, då konungen red förbi honom »auffm Felde«, var en av de sista officerarna av vänstra flygeln och hade blott ett fåtal officerare hos sig och därför livligt föreställde konungen svårigheterna med att få stopp på de flyende. Han hade i alla fall försökt, om än med tämligen klen resultat. När han senare – vid bron över Saxån – sammanträffade med general Arenstorff hade denne befallt honom, »ihm allgemäch nach Lands-Cron nachzufolgen« (vilket han då hade gjort). I fortsättningen betonar Sandberg bl.a., att han själv aldrig avsett »die Armee zu verlas-

26. Ännu ett indicium i samma riktning ger möjligen det vittnesmål som avgavs av major Schönfeld (Prins Frederiks reg:te, vittne 5 i målet mot Cicignon). Schönfeld berättade, att han »jenseits der Awe ... nach dess Obristen Befehl zwey feindliche Standarten von einem Kerl genommen, welche an Ihre Königl. Mayst. seind gebracht worden«. Även Cicignon uppger (i sin andra inlaga och möjligen inspirerad av Schönfelds vittnesmål), att han under flykten låtit »aufheben und mitnehmen« två blå fiendestandar, vilka »Ihr Königl. Maytt zu handen gebracht sein«. Helt klart framgår det väl inte, att överlämnandet av standaren till konungen verkligen har skett omedelbart efter passerandet av ån (där Schönfeld och Cicignon skildes åt). Historien blir dock eljest ganska poänglös. Jfr Arenstorff, nedan anf arb., s. 153 (»Kongen tog de to Standarter, som Schönfeldts Tjener havde taget op paa Marken ..., med sig, og red sin Vej«).

27. Det förtjänar uppmärksammas, att det i alla vittnesmålen härom talas om att gå »sacht« eller »allgemäch« till Landskrona.

sen«. När han följde efter de flyende var det för att »auff ordre« söka hejda och bringa dem »zum Stande«. – Sandberg erkänner – eller hävdar – alltså, inte blott att han under flykten verkligen har sammanträffat med konungen utan även att han av denne *beordrats* att (följa efter och) söka stoppa de flyende.

Den springande punkten är, vad Sandberg kan ha menat med uttrycket »på fältet«. Menade han därmed – såsom Stille hävdade (och även åklagaren möjligen har trott) – »den egentlige Valplads«, dvs. trakten av Galgbacken, eller – såsom Jensen tänkte sig – en plats »Nord for Kjefflinge Aa«^{28?}

I det omfattande frågeformulär som av rätten förelades vittnena till besvarande löd fråga 25: »Wass Ihr Königl Majestet dem General Major Sandberg befohlen, als Sie ihm, da der lincke Flügel sich eerst auff die Flucht begeben hatte, selber zugesprochen?« Inget enda av de 31 vittnena visste något härom – de flesta torde ha uppfattat frågan såsom avseende ett möte i trakten av Galgbacken. Så inte överste Steensön. Han hade ej hört vad konungen befallt Sandberg, uppgav han, eftersom han då hade ridit i förväg (»vorausgeritten«). Den följande frågan 26 – vilka order konungen hade *sänt* till Sandberg? – kunde Steensön inte heller besvara, eftersom han överhuvud taget inte hade sett till Sandberg »über der AW«²⁹. Det är tydligt, att åtminstone Steensön har uppfattat fråga 25 såsom avseende ett möte *norr om ån*. Han hade – så som frågan var formulerad – knappast kunnat göra detta, om han inte *vetat*, att ett sådant möte verkligen förekommit.

Det föreligger emellertid också två direkta vittnesutsagor om ett möte norr om ån mellan konungen och Sandberg. De härrör båda från officerare tillhörande Sehesteds Sönderjyske regemente.

Enligt kornett Nicolaus Holtz hade konungen kommit till generalmajor Sandberg »über der AW ungefehr 1 Meil Wegs« och då tillsagt honom, »er solte dar halten und alles was dahr kähme solte sich bey ihm setzen«. Hur länge generalmajoren sedan höll där kunde Holtz dock inte säga, eftersom han själv ridit vidare till Landskrona för att låta förbinda sig³⁰.

Holtz' äldre regementskamrat, ryttmästare Benedix Powisch – de båda har möjligen varit i sällskap – uttryckte sig inte lika rakt och entydigt³¹.

28. *Stille* (DHT 1900), s. 570; *Jensen* (DHT 1899), s. 34. Jfr *Jensen*, *Den skånske Krig* (1900), s. 214 f.

29. Jfr ovan, s. 32 (med not 21) samt not 25.

30. Jfr *Arenstorff*, nedan anf. arb., s. 152; *Jensen* (DHT 1899), s. 33 f; *Stille* (DHT 1900), s. 569 f.

31. Både Powisch (vittne 8) och Holtz (vittne 17) gav sina ifrågavarande upplysningar som

Powisch hade inte själv varit närvarande när Sandberg övergick ån, förklarade han, utan hunnit upp honom först »ungefähr ½ Meil über der AW«, då folket redan hade »sich wieder gesetzt«. Han fortsätter sitt vittnesmål: konungen hade också själv befallt »sie solten Troupen machen das beste sie köndten«³².

Något som frapperar vid en jämförelse mellan Holtz' och Powischs vittnesmål är givetvis de avvikande avståndsuppgifterna³³. Medan Powisch tycks avse en plats ungefär halvvägs mellan Lödde å och Saxån, synes Holtz å sin sida mena, att konungens möte med Sandberg skett först i närheten av Saxån (Dösjebro), en tolkning som styrkes av att han på ett likartat sätt anger platsen för mötet mellan Arenstorff och Sandberg. Det är svårt att finna någon annan förklaring härtill – alla andra vittnesutsagor och indicier pekar i annan riktning³⁴ – än ett rent minnesfel från Holtz' sida.

Hur som helst: det väsentliga är, att både Powisch och – i synnerhet – Holtz klart vittnar om ett möte konungen – Sandberg *norr* om Lödde å, vilket därmed torde få anses säkert belagt. Det måste då rimligtvis också vara det mötet som Sandberg själv i sin inlaga alluderar på. Om icke, skulle han för rätten ha helt förtigit detta viktiga sammanträffande med konungen, något som förefaller nästan otroligt³⁵.

Allt som allt – med hänsyn tagen även till de indicier som pekar mot att kung Christian har befunnit sig i närheten då Cicignon och Sandberg möttes norr om Lödde å – får det anses nästan säkert, att konungen, strax innan Cicignon anlände, har sammanträffat med Sandberg och därvid

svar, inte på fråga 25 utan på fråga 27: »Ob der General Major Sandberg commendirt hat, dass der lincke Flügel, wie er über die AW passiert war, solte Halte machen?«

32. Jfr *Arenstorff*, nedan anf. arb., s. 152, not 70; *Stille* (SHT 1898), s. 207, 208 med not 1; *Jensen* (DHT 1899), s. 34.

33. Det må här påpekas, att den plats där, enligt Powisch, konungen hade befallt, att man skulle »Troupen machen« – »ungefähr ½ Meil über der AW« – bör ha nästan sammanfallit med den plats – »ein guter halbe Meil von der AW« – där, enligt Grabow (se ovan, s. 33), konungen hade yttrat, att det vore bäst att »sakta gå till Landskrona«. Förhållandet kan medge olika slutsatser, t.ex. den att vittnenas avståndsuppgifter överhuvud taget bör tagas med en nypa salt – alla övergick inte ån på samma ställe! –, alternativt den att konungens ödesdigra yttrande till överjägmästare Hahn har fällt bara en kort stund efter det att generalmajor Sandberg beordrats att hejda och ordna de flyende.

34. Jfr dock *Stille* (SHT 1898, s. 208 f.). *Stille* hävdar, att det verkligen var först vid Dösjebro som konungen (efter att ha kommit dit via Kävlinge) upphann Sandberg.

35. Det må här också påpekas, att det skulle ha varit tämligen meningslöst, eller åtminstone överflödigt, från konungens synpunkt att från trakten av Galbacken låta sända en löjtnant med halt-order till »vänstra flygeln« (se ovan, s. 30), om han nämligen strax innan hade personligen sammanträffat med dennas chef och därvid gett honom motsvarande order muntligt.

gett honom order att hejda och ordna de flyende. Det oaktat tycks han kort därpå, och utan att därom orientera Sandberg, ha för egen del »i sakta mak« begett sig vidare till Landskrona³⁶. Sedan ryktet härom mycket snabbt spritt sig bland trupperna blev Sandbergs uppgift helt olöslig.

Den rekonstruktion av Christian V:s väg från Galgbacken närmast till Saxån, som här har försökts med stöd av svar- och vittnesmålen i processerna mot generalmajor Sandberg och överste Cicignon, är ju ingalunda »heltäckande« och delvis baserad på bräckligt underlag. En svaghet – vars betydelse dock inte skall överdrivas – är, att tidsberäkningarna endast i några få fall låter sig beläggas med direkta utsagor i källmaterialet.

De fasta hörnstenarna för en rekonstruktion av tidsschemat utgör tidpunkterna för respektive de flyende skvadronernas återkomst till lägret, kl. 10.30, och mötet mellan Arenstorff och Sandberg vid Saxån, kl. 15. Under de mellanliggande timmarna har Sandberg förflyttat sig från Skälshög över Krutmöllan/Stora Harrie till Dösjebro (vid Saxån). Ungefär på halva vägen (norr om Lödde å) har han haft sitt möte med konungen. Detta möte har till tiden något föregått mötet Cicignon – Sandberg, vilket i sin tur torde ha ägt rum senast vid 13-tiden.

Det är tydligt att, även med en viss felmarginal inlagd i tidsschemat, detta dock blir så pass snävt, att inget tidsmässigt utrymme gärna kan ha funnits för ens ett tillfälligt besök, än mindre en aktiv stridsinsats, av konung Christian vid vare sig högra flygeln eller centern. Än mindre kan det ha funnits någon praktisk-fysisk möjlighet för honom att ta sig dit, vare sig före eller efter sammanträffandet med överste Bülow.

Slutsatsen måste då bli, att kung Christians väg har gått från Galgbacken direkt till Lödde å – som torde ha passerats senast vid 12.30-tiden – och därifrån vidare över Stora Harrie – Dösjebro till Landskrona.

Källkritiskt blir konsekvensen, att den version som de svenska relationerna förmedlar faktiskt torde vara s.a.s. i princip riktigt³⁷, den danska slagrelationens framställning däremot helt gripen ur luften, ett oblygt – eller desperat – försök till heroiserande mytbildning.

Det danska relationsmaterialet

Ungefär ett årtionde före debatten mellan Arthur Stille och N.P. Jensen om »Christian V i slaget vid Lund« utkom ett arbete, som i viss mån

36. Jfr *Jensen* (DHT 1899), s. 43.

37. Bielkes påstående att kung Christian (och prins Georg) var bland de första att rädda sig över ån är dock inte korrekt.

föregrep denna debatt, även om dess egentliga syfte var ett helt annat än att belysa Christian V:s roll i slaget. Arbetet, författat av en sentida släkting, *C.J. von Arenstorff*, var närmast en plaidoyer för »Generalerna Friderich og Carl von Arenstorff«, vilka enligt författarens mening blivit alltför hårt, ja upprörande orättvist, bedömda av eftervärlden³⁸. Arbetet hade otvivelaktigt sina svagheter – bl.a. sammanhängande med tendensen – men dock en högre kvalitet än man kunde tro med hänsyn till den nedlåtande behandling som Stille och Jensen bestod det.

I en bilaga till sin bok skriver C.J. von Arenstorff:³⁹

»I Gehejmarkivet findes i Danske Kongers Samlinger to Beretninger om Slaget ved Lund, begge daterede Landskrona den 5 Decembr. 1676. Det er to Udkast eller Kladder, skrevne paa brækket Papir, med mange Tilføjelser og Rettelser. Fremstillingen er nogenlunde ens i dem begge, men de afvige i to Punkter fra hinanden. I den ene, som vi ville kalde Nr. 1, findes en Meddelelse om, at Kongen før sin Flugt ... har haft en Samtale med Frederik Arenstorff, der raadede ham til at flygte og lovede at vinde Slaget, hvorefter Kongen nedlagde Kommandoen i hans Haand. Fremdeles findes en lang Redegjælse før Tabene af faldne, saarede og savnede Officerer m.v. ... Den anden, som vi ville kalde Nr. 2, medtager ikke disse to Punkter... Nr. 2 ligger til Grund for den trykte Piece, som findes i det Kgl. Bibl. i Hjelmstjernes Samling Nr. 2698 4°, men den har af Kladden Nr. 1 optaget Beretningen om de døde, saarede og savnede Officerer.«

Vad C.J. von Arenstorff kallar »Kladden nr 1« är den ovan (s. 24-26) presenterade (refererade), veterligen endast i handskrift föreliggande, relationen. Den andra, likaledes på tyska avfattade men, till skillnad från den förra, till trycket befördade, relationen, »Kladden nr 2«, har i konceptversionen följande titel: *Relation von der den 4 Decembr. bey Lundden in Sconen zwischen denen Konigl. Dennemarkischen vnd Konigl. Swedischen armeen gehaltener bataille de dato Landscron den 5 Decembr. 1676*⁴⁰. Denna relation har i själva verket tryckts i ett flertal »upplagor« (eller varianter), på såväl tyska som danska⁴¹.

38. *C.J. von Arenstorff*, Generalerna Friderich og Carl von Arenstorff. Oplysninger og Berigtigelser efter trykte og utrykte Kilder (Kjøbenhavn 1889).

39. *Arenstorff*, s. 206-211: bilaga 2. (Citater s. 206 f.)

40. Beträffande den nuvarande förvaringsplatsen – för båda koncepten – se ovan, not 4. – I övers. till franska föreligger »Kladden nr 1« handskriftligt i svenska Riksarkivet, t.o.m. i två varianter, den ena med fullständig och den andra med förkortad (och något överarbetad) text, den senare med datering enligt nya stilen (SRA, Krigshist. saml., vol. 18:5, M 1334). Där förvaras också en, märkligt nog, *svenskspråkig* (otryckt) version av »Kladden nr 2« (»En sann och Perfect berättelse af det stora slaget« etc.). Jfr *Thomhav*, s. 109 och s. 187 f. (noter), där de fullständiga titlarna på de översatta varianterna återges.

41. Se [*G.E. Klemming*,] Kongl Bibliotekets samling af samtida berättelser om Sveriges

Bägge relationskoncepten är alltså daterade »Landskrona den 5 december 1676«. Deras respektive titlar är ju också ganska likartade. De är vidare otvivelaktigt båda skrivna av en och samma hand, vilken – såsom K.-H. Thomhav påpekat – har tillhört Johan Moth, kunglig sekreterare och arkivarie i Tyske Kancelli⁴². Redan dessa omständigheter låter ana – vilket ett parallellstudium av textinnehållet bestyrker – att de bägge relationerna inte blott är nära »besläktade« utan snarast att betrakta som två versioner av en och samma relation.

Vad som formellt skiljer de två versionerna åt är dels vissa dispositionella olikheter, dels ett mera koncentrerat framställningssätt i »kladden nr 2« – denna är överhuvud taget betydligt kortare än »kladden nr 1«. Viktigare är emellertid de sakliga skiljaktigheterna. I »kladden nr 2« inte ens antydes, att kung Christian lämnade slagfältet medan kampen ännu pågick. I gengäld har här inte blott hans utan även vissa prominenta befälspersoners, i »kladden nr 1« yvigt lovordade, individuella insatser högst väsentligt nedtonats.

Bägge koncepten, men främst »kladden nr 2«, har – såsom redan antytts – utsatts för en rätt omfattande överarbetning i form av textändringar och marginaltillägg. Åtskilliga marginalanteckningar i »kladden nr 2«, men även åtskilliga smärre ändringar av formell natur, har gjorts av en hand, vilken – såsom N.P. Jensen först påpekat – otvivelaktigt har tillhört kung Christian själv⁴³. Därmed står det fullt klart, att det här rör sig om en i eminent mening officiell framställning.

De anmärkningar av saklig innebörd som kung Christian gjort i marginalen till »kladden nr 2« har mestadels inte karaktär av texttillägg i egentlig mening. Det rör sig snarare om påpekanden att vissa utelämnade sakuppgifter borde medtagas och inarbetas i texten (vilket också torde ha skett i den förlorade utskrift av »kladden nr 2« vilken tjänat som tryckningsmanuskript). Det meddelas sålunda i »kladden nr 2«, att konungen jämte prins Georg var överallt tillstädes, där det gick hetast till, uppmuntrade soldaterna och även anförde dem mot fienden. Kung Christian

krig (Stockholm 1888-1891), s. 194 (ett av trycken med datering enligt »nya stilen«: 15 december); Bibliotheca Danica. Systematisk Fortegnelse over den danske Literatur ... i Det store Kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn. Udg.... ved Chr. V. Bruun, III (Kjøbenhavn 1896), sp. 226. Jfr *Jensen* (DHT 1899), s. 12; *Thomhav*, s. 113 (den tyskspråkiga utgåvan tryckt tidigare än den danskspråkiga). – I senare tid *båda* koncepten tryckta (högst onöjaktigt): Handlingar rörande Sveriges historia ur utrikes arkiver, ed. *And. Fryxell*, 1 (Sthlm 1836), s. 357-385 (Acta Sueco-Danica 1675-79).

42. Se *Thomhav*, s. 110 och 189, not 11.

43. Se *Jensen* (DHT 1899), s. 12; jfr *Thomhav*, s. 189, not 12.

har gjort följande kommentar i marginalen: »addatur vom Printzen de rege dass er in action ist gewesen« (vilket föranlett ett längre texttillägg på en bilagd lös lapp). Konceptförfattaren har vidare uppgett, att konungen, sedan han kommit till högra flygeln, »mit dero Leibgarde auff den Feind getroffen«. Kungen har i marginalen påpekat, »dass die garde 12 mahl getroffen«. Mera karaktär av rent texttillägg har den kunglige kommentatorns anmärkning (som dock även den inarbetats i texten på den lösa lappen), att han, innan han begav sig till högra flygeln, »sich bemühet den linken Flügel wieder zum Stande bringen«⁴⁴.

Det mest anmärkningsvärda med dessa kung Christians egenhändiga marginalanteckningar i »kladden nr 2« är, att de efterlysta sakuppgifterna faktiskt förekommer redan i »kladden nr 1«, och där i den löpande texten. Förklaringen till detta förhållande skall vi återkomma till.

Det framkom småningom ytterligare en officiell dansk relation om Lunda-slaget. Denna föreligger i såväl koncept som tryck, och i tryck på såväl tyska som danska⁴⁵. Det ursprungliga konceptet är emellertid på tyska och har, såsom N.P. Jensen först påpekat, författats av Christian V:s förtrogne och allt-i-allo, generalauditören och krigsrådet Herman Meier⁴⁶. Konceptets titel är följande: *Relation von der zwischen der Königl. dannemarkschen und der Königl. schwedischen Armeen gehaltener Bataile bey Lunden in Schonen, Montags am 4. Decembr. 1676*⁴⁷. Till skillnad från de båda förut nämnda saknar det Meierska konceptet datumangivelse. Det har emellertid med säkerhet tillkommit (flera dagar) efter den 5 december, alltså senare än Landskrona-koncepten, och troligen i Köpenhamn⁴⁸.

44. Jfr *Thomhav*, s. 111; s. 189, not 13.

45. Beträffande de tryckta versionerna se Bibliotheca Danica, III, sp. 226. Jfr *Thomhav*, s. 188, not 8-9. – Den danskspråkiga versionen i handskriftlig form i en volym (vol. I) av »Original-Manuskript til Kong Christian den Femtes Krigshistorie 1670-1678«, vilken sammanställts inom Krigskollegiet och numera förvaras i Rigsarkivet: DRA, Krigskollegiet, Litteraria, Original-Manuskript etc., vol I, nr 62/1676. Titeln är här: *Relation om Batailen som imellum den Kongl. Danske oc Svenske Armeer blef holdt wed Lund i Schaane dn 4 Decembr. 1676*.

46. *Jensen* (DHT 1899), s. 8, not 1; jfr *Thomhav*, s. 190, not 15.

47. DRA, Krigskollegiet, Udgaede Sager (Depeches), Okt.-Dec. 1676, nr. 1622. Jfr *Thomhav*, s. 188, not 7.

48. »At dette koncept er det sidste af de tre« hävdas, otvivelaktigt riktigt (jfr nedan!), av *Thomhav* (*Thomhav*, s. 112). *Annorlunda Jensen* (DHT 1899), s. 11 f. Felaktigt är däremot säkerligen *Thomhavs* gissning (s. 190, not 16), att datumangivelsen 7 december i den tryckta (tyskspråkiga) relationen refererar till koncipieringstidpunkten. Enligt Meier hade den svenska armén strax före slaget förstärkts med bl.a. Ebbe Ulfeldts och Pontus De la Gardies »unterhabenden corps«. Ulfeldt och De la Gardie anlände emel-

Mellan Meiers relation och Landskrona-relationen (eller relationerna) föreligger ett stort antal formella och även rent verbala likheter. Belysande är följande parallellcitat:⁴⁹

Landskrona-rel:n (»kladden nr 2«)

In wärender dieser gantzer action haben Ihre Königl. Mt. zugleich mit Dero H. Bruder Prince Georg sich überal, wo es am [scharffesten, ändrat till:] heisesten dahergangen, gefunden, Dero Soldaten encouragiret, auch selbst sie auf den Feind angeführet.

Meiers relation (konceptet)

Ihr K.M., wie Sie nebst Prince Georg in der action allenthalben da dass Feuer am heisesten zu stelle waren, und die sqwadronen und bataillonnen angewieseten...

Det kan inte vara någon tvekan om att Meier har använt Landskrona-relationen såsom förlaga, när han avfattade sin egen relation⁵⁰. Denna har delvis nästan karaktär av sammandrag av den äldre relationen och skulle därför kunna betecknas som »version 3« av den officiella danska slagrelationen.

Meiers relation – »version 3« – skiljer sig likväl i några hänseenden markant från Landskrona-relationens bägge versioner. Det är dessa skillaktigheter som gör Meier-relationen intressant.

Denna är först och främst (skenbart) mycket återhållsam beträffande kung Christians (och hans broders) personliga insatser i slaget. Den inte ens antyder att konungen kommit till högra flygeln. Den säger bara (konceptet), att konungen, när vänstra flygeln vek och fienden »auf unsere Infanterie los ging«, försökte »den lincken Flügel... wiederumb in Ordnung zu bringen und anmahneten das Fussvolck zum Stande«⁵¹. Därutöver meddelas – denna passus citerades nyss ovan – att konungen och prinsen var överallt tillstädes där det gick hetast till och gav anvisningar åt skvadroner och bataljoner.

Det är av dessa formuleringar som Jensen – och efter honom Thomhav – sluter, »at kongen har været til Stede ved Centrum [men inte högra

lertid i själva verket först den 9 december (Erik Dahlberghs relation till fältmarskalken Banér: SRA, Krigshist. saml., M 1334; jfr Thomhav, s. 117). Den 9 december torde därmed få anses såsom *terminus post quem* för koncipiering av Meiers relation.

49. Jfr Thomhav, s. 132.

50. Mycket instruktivt är följande exempel. I »kladden nr 2« uppges felaktigt, att svenska armén övergick Lödde å »unweit Borreby«; i Meiers relation (konceptet) säges det, än mera kategoriskt, att övergången skedde »bey Borreby«. Jfr Thomhav, s. 113.

51. Jfr Thomhav, s. 133 f.

flygelns] Kamp«⁵². Detta är säkerligen en alltför vittgående slutsats. Vad som kan konstateras är blott, att detta torde vara vad relationsförfattaren velat suggerera läsarna att tro – utan att därför uttryckligen påstå, att så verkligen förhöll sig.

Båda de signifikativa meningarna har nämligen av Meier nästan ordagrant övertagits från Landskrona-relationen. Vad Meier själv bidragit med är endast de korta tilläggen att *fotfolket* manades att stå och att anvisningar gavs åt (skvadroner *och*) *bataljoner*. Ingenting talar för för att Meier haft någon saklig grund för dessa allmänt hållna tillägg⁵³. Om han hade haft det, skulle han säkerligen inte svävat så på målet utan uttryckt sig mera konkret och rakt på sak om den kunglige fältherrens insatser.

På andra punkter där Meiers relation skiljer sig från Landskrona-relationen är avvikelserna ännu mera avslöjande beträffande relationens verkliga karaktär och syfte.

Trots sin starka pro-danska tendens sticker Landskrona-relationen (båda versionerna) inte under stol med, att den danska vänsterflygeln i slagets inledningsskede blev slagen av den svenska högerflygeln. Meier söker däremot i sin relation beslöja detta obehagliga faktum⁵⁴. Än mer. Medan Landskrona-relationen låter utgången av slaget bli, visserligen inte – som i verkligheten – ett nederlag men heller inte motsatsen, förvandlas den i Meiers version till »en endelig dansk sejr«⁵⁵. Detta illustrationsnummer har åstadkommit på så sätt, att Meier i sin slagskildring utelämnat hela slutskedet.

Inför en så ogenerad manipulation med fakta har inte ens en Stille kunnat undgå att notera, att »denna relation alldeles ej giver någon tillförlitlig bild av slagets gång«⁵⁶. Detta i och för sig riktiga omdöme är närmast ett *understatement*.

Förhållandet mellan Landskrona-relationens två versioner

Vi har ovan konstaterat, att Meiers relation – »version 3« av den officiella danska relationen om slaget vid Lund – med säkerhet koncipierats senare än »Landskrona-relationens« två konceptversioner, båda dagtecknade den 5 december (ehuru möjligen fullbordade först någon eller några

52. *Jensen* (DHT) 1899), s. 11; så redan *Stille* (SHT 1898), s. 196 f.

53. Av motsatt uppfattning är tydligen Thomhav som dock, riktigt nog, konstaterar, att Meiers uppgift att konungen manade fotfolket att stå »svæver så at sige frit i luften, idet der ikke som baggrund er sagt noget om besværligheder...« (*Thomhav*, s. 123).

54. *Thomhav*, s. 120.

55. *Thomhav*, passim (citatet s. 145).

56. *Stille* (SHT 1898), s. 196 f.

dagar senare). Mellan de två Landskrona-koncepten inbördes – liksom mellan dem och Meier-relationen – föreligger, såsom också framgått, en mycket nära släktskap. Frågan är nu, i vilket förhållande Landskrona-koncepten står till varandra, dvs. vilkendera som är primär och vilkendera som är sekundär. Detta är ingalunda likgiltigt, trots att båda koncepten är dagtecknade samma dag. Ty, såsom K.-H. Thomhav nog så riktigt skriver, »en meget væsentlig forudsætning for en propagandaanalyse af et udgivet relationsmateriale er den kronologiske bestemmelse af samme«⁵⁷.

Men kan det då i detta fall vara någon tvekan om släktskaps- eller beroendeförhållandets rätta karaktär? Såsom vi sett ansåg åtminstone C.J.v. Arenstorff inte detta. Han betecknade ju, utan närmare motivering, de två koncepten »kladden nr 1« resp. »kladden nr 2«, därmed angivande i vilken ordning de skulle ha tillkommit. Arenstorffs uppfattning har dock icke biträtts av den senare forskningen. Både Jensen och Stille förutsatte tydligen, att beroendeförhållandet vore det motsatta⁵⁸. Till deras uppfattning har nu också Thomhav anslutit sig. Han är också den förste som verkligen underkastat problemet en prövning. Det kan vara värt att följa honom i spåren.

Thomhav skriver: »Allerede dateringen giver et tydeligt fingerpeg«, dvs. antyder problemets lösning⁵⁹. Vad Thomhav syftar på är, att det ena konceptet (rubrikmeningen) »oprindelig er blevet dateret 4. dec. og derefter rettet til 5. dec.«, medan däremot det andra konceptet redan från början haft dateringen 5 december. Det är klart, menar han, att det koncept som först daterades den 4 december måste vara det äldsta. I konsekvens härmed betecknar han också detta koncept »Koncept 1« och följaktligen det andra »Koncept 2«. Med föregripande av undersökningens resultat kommer här i stället att användas beteckningarna »Version 1« resp. »Version 2«, varvid »version 1« motsvarar Thomhavs »koncept 2« (Arenstorffs »kladden nr 1«) och »version 2« Thomhavs »koncept 1« (Arenstorffs »kladden nr 2«).

Detta kan förefalla invecklat. För att strax göra det hela begripligt för läsaren skall nedan mot varandra ställas de bägge konceptens resp. rubrikmeningar. I parallellställningen kursiveras ett par likartade ord av signifikativ betydelse. Att två av dessa i den högra spalten satts inom

57. Thomhav, s. 61.

58. Jensen (DHT 1899), s. 12, 15; Stille (DHT 1900), s. 562.

59. Thomhav, s. 110.

parentes betyder, att de omedelbart efter nedskrivandet åter strukits. Redan därav torde var och en kunna räkna ut, vilkendera versionen som måste vara den primära och vilkendera som är sekundär.

Version 1 (= »koncept 2«)

Relation der den 4 Decembr bey Lunden in Sconen *gehaltener* Hauptaction zwischen *beiderseits* Konigl. Mt. Mt. zu Dennemark vnd Sweden, welche (Ihren arméen) selbst in person (beygewohnt) zugegen gewesen. Auss Landscron den 5 Decembr. 1676.

Version 2 (= »koncept 1«)

Relation von der den 4 Decembr. bey Lunden in Sconen (*gehalte* – sic) zwischen (*beiderseits*) denen Konigl. Dennemarkschen vnd Konigl. Swedischen armeen *gehaltener* bataille de dato Landscron den (4) 5 Decembr. 1676.

Endast en sak kan möjligen vara ägnad att vålla huvudbry: hur kunde relationsförfattaren (Moth) i *version 2* först datera 4 dec. trots att förlagan – hans egen *version 1* – hade 5 december? Svaret är enkelt: det rör sig otvivelaktigt om en lapsus, förmodligen suggererad av datumangivelsen 4 december i rubrikmeningens början.

Strängt taget borde hela problemet därmed få anses löst, men så väl är det kanske ändå inte. Det framgår nämligen av den skrivtekniska utformningen, att rubrikmeningen i *version 2* har skrivits till först efter det att själva relationstexten redan förelåg. Därmed öppnas en teoretisk möjlighet, att relationstexten i »*version 2*« verkligen har skrivits först, därefter »*version 1*« (inklusive rubrikmeningen) och allra sist rubrikmeningen i »*version 2*«. Även om denna teoretiska möjlighet förefaller mycket långsökt, bjuder försiktigheten att driva undersökningen vidare.

Såsom Thomhav nämner har man i *version 1* (= Thomhavs »koncept 2«) velat omarbета (utvidga) den ursprungliga – summariska och även oklara – framställningen av slagets slutfas. Eftersom utrymme saknats i konceptets marginal för den nya versionen av slutfasen, har konceptförfattaren (Moth) då måst nedskriiva denna »på et nyt ark papir, og ved tegnet »99« ... indføjet i det oprindelige koncept»⁶⁰. Vad Thomhav inte nämner är, att motsvarande invisningstecken (»99«) markerats på motsvarande plats också i *version 2* (= Thomhavs »koncept 1«). Nedan följer en parallelluppställning *version 1* – texttillägget på det lösa (halv-)arket – *version 2*. Tillägg till den ursprungliga texten har satts inom klammer ([]), strykningar inom parentes, särskilt signifikativa ordsekvenser (text-partier) kursiverats.

60. Thomhav, s. 126.

Version 1

... nahmen ... die unsrigen dess Feindes artillerie welcher sie sich mehr als 3 á 4 Stunde ... bedienet [und zu dreyen mahlen die dänsche Losung darauss geschossen, auch damit] den feind also bald auf die Flucht gebracht, und ihn obligiret durch die Stadt Lunden sich zu retiriren. *In welcher flucht ... die unsrigen ... auch eine Heerpaucke vom feinde erobert und gantz vermeineten die bataille gewonnen zu haben.*

99

Der flüchtige feind ... zog seine trouppen wieder an sich, welche nach Malmö geflüchtet waren, bey welchen Ihr König selbst sich befand, und lang von den seinigen gemisset.

Separat texttillägg

99

(Allein) *Wie [aber] dess feindes rechter flügel, so an noch zimblich frisch, welcher mit unserm linken flügel biss an die Awe gefochten, vernahm, dass Ihr gantzer Linker flügel in aller eille sich durch Lunden retiriren muste, und das feld quirtte, ... recolligirte er sich wieder ... und fing an seinen march gleich nach unserer rechten flügel zu nehmen, welcher schon etliche Stunde meister von dem platz der bataille und dess feindes stuken war ...*

Wie nun des feindes Linker flügel, *so schon seine retraitte durch Lunden auf dem Wege gen Malmö genommen, ihren rechten flügel in vollem anmarch auf unsren rechten flügel sahen ...* setzete er sich [wieder] und nahm seinen march gegen unseren rechten flügel, welcher schon mit des feindes rechten flügel [wieder] *in action gerathen wahr ...*

Version 2

... des feindes artillerie unss bemächtiget, *daraus die Dänsche Lösung zu dreyen mahlen geschossen, und ...* wieder den feind gebraucht, Ihn dadurch auff die flucht gebracht, dass er sich durch Lunden retiriren müssen. *In welcher retirade ... sampt eine (Heer) paar Heerpaucken erobert haben.*

99

Wie aber des feindes rechter flügel (so mit unserm linken flügel biss an die awe gefochten, die retraitte des linken flügels durch Lunden vernommen) gesehen, dass dessen linker flügel unss das feld gelassen und sich durch Lunden retiriren müssen, hatt er seinen march auf unsern rechten flügel zu genommen.

und den Linken flügel wieder an sich gezogen, Da es dan abermahlen zu einer (Haupt)action gekommen.

Wie dan auch die andere trouppen so unsern Linken flügel verfolget und noch frisch waren und die unsrigen von hinten umbringen, ehe sie sich dessen versahen und keinen frischen Feind mehr vermuthet, dennoch tapfer mit ihnen gefochten, biss sie die nacht von einander geschieden und *unsere leute ... ermüdet und kein Kraut noch Loth mehr gehabt, und dessfalls mit den blossen Deegen auf den Feind [zu verschiedenen Mahlen] getroffen*. Haben sie sich endlich in des feindes gegenwart mit guter order sowohl infanterie als cavallerie abgezogen. Der Feind ... nicht hatt können verfolgen.

(Und) (Wie) Da dan auch die andere feindliche trouppen so unseren linken flügel verfolget hatten und noch frisch waren [dazu gekommen und] die unsrigen von hinten unvermuthlig umbringet haben. Nichtes desto weniger ist von den unsrigen tapfer gefochten worden, *sodass (die unsrigen) [sie] fast [all] ihr pulwer und Kugeln, so sie bey sich gehabt, verschossen und darauff mit*

und (beiderseits) [von den unsrigen] tapfer gefochten worden ... (welches die unsrigen so lang continuiert biss sie) [*sogahr dass die unsrigen*] *fast all ihr bey sich gehabtes pulwer und Kugeln verschossen, und (dan) darauff mit blossen Deegen auf den feind zu verschiedenen mahlen (gangen) [getroffen] ...* Welches gefecht [beiderseits] so lang continuiert biss sie (beiderseits) die Nacht von einander geschieden. Da dan die unsrigen (in das gesicht des feindes) sowohl infanterie als cavallerie im gesicht des feindes mit guter order abgezogen [und nach Landsron zu marchiret] ohn dass der feind ... verfolget hatt.

Inte heller ovanstående långa parallelluppställning torde tarva någon utförligare kommentar: den talar tillräckligt väl för sig själv. Att texten på det lösa halvarket är sekundär i förhållande till texten enligt »version 1« (= »koncept 2«) är ju även Thomhavs mening. Det anmärkningsvärda är, att texten enligt »version 2« (= »koncept 1«) uppenbarligen är sekundär i förhållande till texten på halvarket. Därav följer nämligen automatiskt, att *version 2* måste vara sekundär också i förhållande till *version 1*. Detta bekräftas också därav, att de kortare texttilläggen i *version 1* har inarbetats i den löpande texten i *version 2*.

Ytterligare ett – något kortare – parallellcitrat må avsluta undersökningen:

Version 1

und weillen die pferde ermüdet, hatt der H. General Arendorf ettliche von des Feindes Stücken so er dessfals nicht mit fort zu bringen sich getrawete in die Awe versenken lassen

Version 2

In der unsrigen ruck march hatt der H. General Lieutenant Arenstorf ettliche von des Feindes canonen, weillen die dazu gehörige Pferde nicht verhanden, in die awe senken lassen

Det signifikativa i det sista exemplet ligger inte så mycket i själva formuleringarna – märk dock Friderich von Arenstorffs i *version 2* korrigerade

titulatur⁶¹. Så mycket värtaligare är det förhållandet, att notisen i *version 1* är ett marginaltillägg, medan motsvarande notis i *version 2* ingår in den löpande texten⁶².

En sammanfattning av resultatet av vår undersökning om förhållandet mellan Landskrona-relationens två versioner kan göras kort. Beroende-förhållandet är, utan minsta tvekan, just det som C.J. von Arenstorff på sin tid antog, *icke* det rakt motsatta, det av K.-H. Thomhav, liksom före honom av Jensen – Stille, hävdade.

Med detta konstaterande bör nu »en meget væsentlig forudsætning« vara given för en meningsfull propagandaanalys.

Ett speciellt problem må avslutningsvis beröras.

I och för sig är det naturligtvis anmärkningsvärt att, i tät följd efter varandra, två versioner av en viss relation utarbetats av en och samma hand. Frågan ligger då snubblande nära, vad anledningen härtill kan ha varit. Thomhav har likväl inte känt sig uppfordrad att ställa den frågan, än mindre sökt besvara den.

Rent allmänt sett måste väl i ett fall som detta den närmast till hands liggande förklaringen vara, att den först utarbetade versionen av någon anledning underkänts av uppdragsgivaren och att författaren därför nödgats utarbete en ny version, där uppdragsgivarens anmärkningar togs *ad notam*⁶³. En sådan hypotetisk förklaring måste givetvis vinna i trovärdighet, om det kan visas, att den sist utarbetade versionen – men icke den

-
61. Full verbal överensstämmelse uppvisar däremot följande exempel (hämtat från parallellupställningen ovan). I *version 1* anges i ett *marginaltillägg*, att danskarna »zu dreyen mahlen die dänsche Losung geschossen«. I *version 2* anges på motsvarande ställe i *den löpande texten*, att danskarna »die dänsche Lösung zu dreyen mahlen geschossen«.
62. Verklighetsgrunden för notisen är svår att bedöma. Händelsen skall ha inträffat under den danska högerflygelns återtåg över Kävlinge bro till Landskrona i kvällsmörkret efter slagets slut. I den mån det verkligen rörde sig om tagna svenska kanoner, kan det möjligen ha varit fråga om de tunga pjäser som inte kunde medföras till slaget utan måste kvarlämnas i trakten av Stora Harrie.
63. En alternativ förklaring kunde möjligen vara, att man redan från början avsett att utarbete två parallella versioner av den officiella relationen, en mera modest, avsedd för inhemsk konsumtion (»konc. 1« = version 2), och en färgstarkare och mera fantasi-full, avsedd s.a.s. för export till utlandet (»konc. 2« = version 1). Thomhav tycks ha snuddat vid denna tanke men avvisar den dock genast själv. I krigsrelationer avsedda för utländsk publik undvikes vanligen värdeladdade uttryck, sådana som »vi«, »fienden«, etc., och användes hellre mera »neutrala« formuleringar, så i syfte att inge läsarna ett intryck av opartisk saklighet och därmed större trovärdighet. Båda versionerna av Landskronarelationen avslöjar däremot genast och i lika hög grad sitt ursprung just genom sitt partiska sätt att ange danskar resp. svenskar (deras resp. stridskrafter). Se *Thomhav*, s. 148 f., 154 f.

första – befordrats till trycket. Så var, som vi vet, just fallet med Landskrona-relationens »version 2«. Att »version 1« i någon form befordrats till trycket är däremot åtminstone inte känt⁶⁴. Med största sannolikhet förhöll det sig alltså så, att Landskrona-relationens »version 1« av någon anledning inte konvenerade den kunglige uppdragsgivaren.

Det blir mot den bakgrunden fullt begripligt, att Thomhav – med sin uppfattning rörande ordningsföljden mellan de två versionerna – med tystnad förbigått frågan, varför den stackars Johan Moth nödgades i tāt följd efter varandra utarbeta två versioner av en och samma relation. Det går helt enkelt inte att från Thomhavs utgångspunkt finna ett rimligt svar.

Den danska krigspropagandans dilemma

De relationer, kommunikeer – eller vad de eljest kallas – som av en krigförande makts »informationsorgan« utges efter ett fälttåg, ett slag etc., syftar ytterst till att under sken av saklig information hos mottagarna/läsarna framkalla en gentemot den egna krigsmakten och dess ledning positiv reaktion, dvs. att hos utländska läsare väcka beundran och respekt och hos den egna befolkningen öka tillförsikten, kanske också viljan till nya offer. Dessa mål är lätta att nå, om det är en egen seger eller annan framgång som propagandamakarna har att behandla – då kan det räcka med att bara berätta sanningen. Uppgiften blir svårare och mera komplicerad, när det gäller att få ut något positivt av ett nederlag. Då måste bilden mer eller mindre retuscheras, vilket ställer större krav på fyndighet och psykologiskt omdöme hos de för propagandaverksamheten ansvariga.

Den danska krigspropagandans dilemma efter slaget vid Lund var i första hand, naturligtvis, att det var ett nederlag på slagfältet som skulle redovisas. Uppgiften komplicerades emellertid ytterligare därav, att den kunglige överbefälhavaren personligen hade agerat på ett sätt som knappast var ägnat att öka eller ens vidmakthålla aktningen och respekten för honom, vare sig som fältherre eller människa. Det stod klart, att bilden av den kunglige aktören måste retuscheras⁶⁵. Det var emellertid å andra

64. Thomhav synes vilja göra troligt, att publicering av den (förkortade) franskspråkiga (i svenska Riksarkivet befintliga) varianten skett i utlandet, men har inget belägg härför. Se *Thomhav*, s. 149 f. och passim.

65. I Landskrona-relationens »version 1« – den enda där Christian V:s försvinnande från slagfältet vidkännes – uppges, att Carl XI befunnit sig bland de svenska trupper som skulle ha flytt till Malmö (se parallelltrycket ovan, s. 45). Detta – säkerligen medvetet –

sidan riskabelt att gå för långt i panegyriskt skönmålande: alltför många stridsdeltagare visste genom självsyn – och kunde omvittna – hur konungen i verkligheten hade agerat för att deras reaktion skulle kunna ignoreras.

Det gällde alltså att göra en rätt avvägning, att balansera. Det var häri som det verkliga dilemmat låg.

Vi har sett, hur man från början – i Landskrona-relationens »version 1« – avsåg att lösa problemet. Rättare sagt, hur Johan Moth – på grundval av givna direktiv men kanske i ovist nit – trodde sig böra lösa det. Resultatet blev en utomordentligt svulstig och tendentiös framställning. Åtminstone beträffande sättet att framställa kung Christians personliga agerande är till och med dessa attribut för svaga. Det behöver då, i och för sig, inte alls förvåna, att den nitiske Moth fick bakläxa och nödgades omedelbart sätta i gång med utarbetandet av en ny version, enligt nya direktiv. Även om sanningen som sådan inte skattades högt, vore det begripligt om – på rent intellektuella grunder – kungen och hans rådgivare hade reagerat negativt på Moths måttlösa verklighetsförvanskning⁶⁶. Men kanske är sammanhanget ändå något mera komplicerat.

I den av Moth omarbetade versionen har bl.a. framställningen av den kunglige fältherrens agerande högst väsentligt modifierats. På detta utvecklingsstadium träder emellertid – märkligt nog – kung Christian själv in på scenen och engagerar sig personligen i relationsförfattandet. Det är tydligt att, enligt kungens mening, Johan Moth denna gång gått för långt i motsatt riktning. Om detta berodde på oklara direktiv eller något annat kan inte avgöras. Hur som helst krävde kungen nu, att vissa omnämmanden av hans egna – och hans broders – insatser, vilka funnits med i den första relationsversionen men försvunnit vid omarbetningen, skulle återinsättas⁶⁷. Det intressanta är, att ifrågavarande omnämmanden väsentligen hänförde sig till de kungliga personernas agerande vid vänstra flygeln. Att även de mera spektakulära – föregivna – insatserna vid högra flygeln i huvudsak utmönstrats lämnade kungen opåttalt. Strykandet av

grundlösa påstående avslöjar hur nedsättande för en kunglig fältherres anseende det uppfattades att ha flytt från slagfältet. Jfr *Thomhav*, s. 126 f. och passim.

66. Beträffande denna se ovan, s. 26. – Att »version 1« likväl översattes till franska, t.o.m. i två varianter (se ovan, not 40), tyder åtminstone inte på – oavsett för vilket ändamål översättningarna gjordes – att kärlek till sanningen skulle i nämnvärd grad ha spelat in. Jfr *Thomhav*, s. 135; jfr ock ovan, not 64.

67. Se ovan, s. 39 f.

dem har alltså skett med hans goda minne⁶⁸. Varför en sådan åtskillnad?

En i och för sig tänkbar förklaring kunde vara, att de påstådda kungliga insatserna vid vänstra flygeln kanske faktiskt till sin kärna svarade mot verkligheten, medan däremot påståendena om kungliga insatser vid högra flygeln saknade allt verklighetsunderlag. Ett sådant antagande motsäges dock därav, att även i den omarbetade versionen konungen dock alltså påstås ha kommit till och agerat vid högra flygeln, trots att detta var helt gripet ur luften. För övrigt skulle rimligtvis Moth aldrig (i »version 1«) ha tillskrivit kung Christian några aldrig utförda insatser vid högra flygeln, om inte hans ursprungliga direktiv hade ålagt honom detta. Det måste alltså ha legat något annat bakom: »någoting« tycks ha inträffat efter det att »version 1« koncipierats, som framtvängde eller åtminstone starkt motiverade en drastisk beskärning av utsagorna om konungens föregivna insatser just vid högra flygeln (därmed också en motsvarande ändring av de ursprungliga direktiven till konceptskrivaren). Vad kan detta »någoting« ha varit?

Ett försök att besvara den frågan gjorde på sin tid redan C.J. von Arenstorff. Hans förklaring har dock lämnats utan avseende av hela den efterföljande forskningen, kanske närmast beroende på att den är oförenlig med den hittills förhärskande uppfattningen om det inbördes förhållandet mellan Landskrona-relationens två versioner⁶⁹. Det kan nu vara dags att överväga den på nytt.

Såsom Arenstorff påpekat är *version 1* (»kladden nr 1«) den enda »källa« som vet att omtala ett samtal mellan Christian V och Fr. v. Arenstorff före kungens sorti från slagfältet⁷⁰. I *version 2* har alltså detta samtal helt försvunnit. Där säges blott – för att citera C.J.v. Arenstorff – att kungen begav sig »fra venstre Fløj til højre, der var i fuld Aktion, og efter denne Bemærkning tier Beretningen ganske om Kongens Person og hans Flugt ...«⁷¹.

Varför då denna stympning av den ursprungliga texten? C.J. v. Arenstorff har följande förklaring:

»Det var et ubehageligt Faktum, at Kongen ... ligefrem tog Flugten i god Tid.

68. Strukits utan erinran från den kunglige granskarens sida har även uppgiften i »version 1«, att konungen efter vänstra flygelns flykt en stund »höll« hos fotfolket, dvs. centern, och fortsatte därifrån till högra flygeln först när han var nästan omringad av fienden.

69. Se ovan, s. 43.

70. Arenstorff, s. 207.

71. Arenstorff, s. 211. – Framställningen enligt »version 2« tycks Arenstorff (s. 163) vilja godtaga såsom (någorlunda) riktig.

Denne Flugt ... maatte dog dækkes med et eller andet anstændigt Paaskud, og saa har Man inventeret et Raad fra Arenstorffs Side, og en Overgivelse af Kommandoen fra Kongen til Arenstorff, men det har Arenstorff ikke villet gaae ind paa ... og saa har Man sat den anden Beretning sammen ...«⁷².

Arenstorffs förklaring har ju hypotetisk karaktär – något belägg för dess riktighet har han ej kunnat pretera. N.P. Jensen har emellertid – utan att själv därav dra någon sådan slutsats – pekat på en omständighet, som onekligen stärker hypotesens trovärdighet⁷³. I den tryckta varianten av *version 2* har kung Christians föregivna personliga insatser ytterligare reducerats. Kungen har här inte tilldelats någon som helst aktiv roll vid högra flygeln (även om han fortfarande, lögnaktigt, påstås ha nått dit). Hela förtjänsten av vad som åstadkoms föres på Arenstorffs (och hans närmaste medarbetares) konto. Åtminstone i detta fall synes det uppenbart, att initiativet till »avheroiseringen« av konungens person (och upphöjandet på hans bekostnad av Arenstorff och hans medhjälpare) måste ha kommit utifrån, dvs. närmast från den som främst hade anledning att känna sig trampad på tårna.

»Det Hele forholder sig næppe anderledes«, skriver C.J.v. Arenstorff till sist emfatiskt. Man är benägen att instämma med honom.

Landskrona-relationen hade till sist fått en utformning – under Christian V:s högst personliga medverkan – som bedömdes så pass acceptabel, att den kunde befordras till trycket. Men propagandamakarnas vedermödor var inte slut därmed. Helt nöjd med Landskrona-relationen, ens i dess slutliga skick, var man tydligen inte. Ytterligare en version av den officiella slagrelationen ansågs önskvärd. Uppdraget anförtroddes denna gång åt en högkvalificerad person: generalauditören och krigsrådet Herman Meier⁷⁴.

Vad var det då för kvarstående brister i den tryckta (eller för tryckning godkända) relationen, som Meiers relation skulle avhjälpa? Svaret torde även i detta fall kunna framläsas vid ett jämförande studium från innehållssynpunkt av de bägge ifrågavarande relationerna. De väsentligaste skilljaktigheterna mellan dessa har redan i det föregående berörts. Meiers relation är – oavsett att den är betydligt kortare – åtminstone skenbart mycket mera återhållsam beträffande kung Christians personliga insatser

72. Arenstorff, s. 207 f.

73. Jensen (DHT 1899), s. 13 f.

74. Beträffande Meiers relation se ovan, s. 40 ff.

än till och med den slutliga versionen av Landskrona-relationen. Den ger dessutom en från denna starkt avvikande helhetsbild av slaget.

Man finner, att medan ännu i Landskrona-relationens slutgiltiga version myten vidhålls, att kung Christian dock kommit till högra flygeln (låt vara att hans personliga insats där framställs som minimal), så ger Meiers relation inte minsta antydning om ett besök av kungen vid denna flygel. Den ger däremot en dunkel antydning – men inte mer – om att kungen besökt infanteriet i centern. Frågan är, varför Meier har avstått från att ens antyda ett besök av Christian V vid högra flygeln (och nöjt sig med en antydning om kunglig närvaro vid centern). Måne därför, att kungen i verkligheten aldrig kom till vare sig centern eller högra flygeln? Knappast enbart därför.

Utsagan – i den tryckta Landskrona-relationen – att konungen visserligen kom till högra flygeln men där synbarligen inte gjorde någon nämnvärd positiv insats kunde i och för sig knappast tillmätas nämnvärt propagandavärde. Däremot förelåg risk att också ett så intetsägande påstående kunde väcka åtminstone undran hos läsare, vilka erfarenhetsmässigt trodde sig veta, att kungen aldrig varit där. Dessutom kunde läsarnas tankar lätt ledas in på de känsliga frågorna när, hur och varför konungen hade lämnat slagfältet. Bäst då att inte alls sammankoppla kungens person med högra flygelns strid! Ungefär så torde den kloke Meier ha resonerat.

Men vad blev det då kvar av den eftersträlvade propagandaeffekten?

Meier visste råd. Den lösning han valde – inte blott på problemet med konungens personliga roll utan på hela propagandaproblemet – var i sin enkelhet – och, om man så vill, fräckhet – smått genialisk. Meier beslöt att förvandla nederlaget till något liknande en seger. Det behövdes bara, att man avstod från att i slagskildringen ta med den allra sista – visserligen i verkligheten avgörande – fasen. Genom ett sådant enkelt grepp skulle – förutom andra propagandavinningar – den kunglige fältherren *eo ipso* komma att framstå som segerherre och krigshjälte, och det oavsett var han uppehållit sig under slagets olika skeden och vad han konkret uträttat (eller inte uträttat)⁷⁵.

Men ej nog därmed!

Även om det nu var av underordnad betydelse var konungen befunnit sig och vad han personligen uträttat – eftersom han ändå framstod som Segraren – kunde det dock inte var helt egalt, om hans gestalt någon gång

75. Denna tankegång överensstämmer i princip med vad Thomhav tycks mena. Se *Thomhav*, passim, särskilt s. 145.

skymtade i stridsvimlet eller ej. Striden vid vänstra flygeln gav väl vissa möjligheter att låta kungen framträda, men det var inte helt lyckat, om så skedde endast vid den del av fronten, där det hade gått mindre bra. Detta var onekligen också ett dilemma.

I Meiers förlaga – Landskrona-relationen – fanns en passus som på ett anslående sätt lovordade konungens och prinsens insatser vid vänstra flygeln. Den har *in extenso* återgetts i det föregående⁷⁶. Meier beslöt att utnyttja den. Men han gjorde det på sitt eget sätt. Han flyttade den helt enkelt från skildringen av vänstra flygelns strid – där den alltså enligt förlagan hörde hemma – till det sammanfattande slutpartiet i hans egen relation. Därigenom kom den att täcka de kungliga personernas insatser, inte blott vid vänstra flygeln utan under *hela* det till slut segerrika slaget! För säkerhets skull förtydligade Meier genom att i den från förlagan övertagna texten smyga in orden »skvadroner och bataljoner«. Sedan kunde ingen tvekan råda om, att kung Christian varit, inte blott slagets formelle segerherre utan jämväl den som personligen hade lett de taktiska rörelserna längs *hela* fronten, alltså *inklusive* centern och högra flygeln.

Till sist ett citat från N.P. Jensen: »Kongen sendte Gyldenlöwe [ståthållaren i Norge] en Beretning om Slaget, der var konciperet i Kongens Navn af Generalauditör Mejer«. Med anledning därav anbefalldes den 21 december biskopen i Trondhjem att hålla tacksägelsegudstjänst för »saa herlig en important Sejrvinding«⁷⁷.

Det var ett gott betyg åt propagandamakaren Herman Meier.

Slutord

Resultatet av den här företagna undersökningen är närmast – och kanske något överraskande – att den version rörande Christian V:s sorti från slagfältet vid Lund som vissa svenska relationer förmedlar, dvs. att konungen flydde över Lödde å tillsammans med sin slagna vänsterflygel, är s. a. s. i princip riktig. Allt som i de officiella danska relationerna berättas om stridsinsatser och därmed sammanhängande aktiviteter av kung Christian vid centern och högra flygeln är däremot fria fantasier utan något som helst verklighetsunderlag. Processmaterialet från rättegångarna mot

76. Se ovan, s. 41.

77. Jensen (1900), s. 212 f. (jfr DHT 1899, s. 12).

generalmajor Sandberg och överste Cicignon, ehuru inte helt oproblematiskt från källkritisk synpunkt, ställer detta utom allt tvivel.

Syftet med undersökningen har emellertid inte i första hand varit att utreda det berörda realhistoriska problemet, åt vars lösande redan förut kanske alltför mycken tankemöda och motsvarande spaltutrymme har offrats. Det är en annan aspekt, länge helt förbisedd, som här har stått i focus: propagandaaspekten.

Även om de officiella danska slagrelationerna saknar källvärde i gängse mening – närmast för frågan om Christian V:s roll i slaget – är de därför inte ointressanta eller forskningsmässigt värdelösa. Tillsammans ger de oss nämligen en synnerligen intressant inblick i den danska krigspropagandans sätt att arbeta, när det, som här, gällde att propagandamässigt slå mynt till och med av ett nederlag och, framför allt, att nödortfigt rädda den kunglige överbefälhavarens militära renommé.

Sanningen om den kungliga stridsinsatsen har tydligen i kretsen kring konungen – och av kungen själv – uppfattats som så nedsättande för den kunglige fältherrens anseende – därmed också som så negativ från propagandasynpunkt – att det känts som en nödvändighet att »korrigera verkligheten«. De för propagandaverksamheten ansvariga har då från början sökt måla upp bilden av en tappert och energiskt kämpande och de sina eldande konung. Efter hand – kanske delvis i takt med en tilltagande eftertankens blekhet men främst troligtvis efter påtryckning från den generalsperson (Fr. von Arenstorff) som skulle fått betala för »äreräddningen« av den kunglige fältherren – har man nödgats successivt retirera, till dess slutligen praktiskt taget intet längre återstod av den anslående propagandabilden. Än en gång hade talesättet besannats, att det alltid måste finnas åtminstone en fjäder för att man skall kunna göra en höna.

I detta prekära läge återstod endast en – låt vara halvt desperat – utväg ut ur det propagandistiska dilemma. Man måste manipulera själva slagskildringen så, att slagets utgång faktiskt kom att framstå som en dansk *seger*. Efter ett sådant »tillrättaläggande« av fakta var det strängt taget likgiltigt, *var* konungen under slaget uppehållit sig och *vad* han personligen uträttat (eller inte uträttat). För en fältherre – kunglig eller ej – vilken segrat på slagfältet kunde segerglorian i sig själv – nästan – vara nog!

Selvejerbøndernes dispositionsmuligheder i dansk senmiddelalder

af Erik Hofmeister

Det har været en udbredt opfattelse, at selvejrebønderne omkring år 1500 nærmede sig fæstebondestatus. Stud. mag. Erik Hofmeister modificerer i artiklen, der bygger på hans specialeafhandling, denne opfattelse. Han afliver således den myte, at de reelt skulle være stavnsbundne. Vel kunne de tvinges til at dyrke deres jord, fordi den var skattepligtig til kronen. Af samme grund kunne de ikke dotere eller udstykke, men de kunne afhænde jorden. På tinge fremstod de som juridisk fuldmyndige personer.

Den danske senmiddelalder anses normalt for at være en tid med øget social degradering af bondestanden. Som fremhævet af Aksel E. Christensen var den sociale taber i det privilegerede stændersamfund således bondestanden, idet den alene kendetegnedes ved ikke at have nogen privilegier, men kun forpligtelser og for den ytrede standsbegrebet sig »mest som en passiv indordnen sig«¹.

I behandlingen af bondestandens undertrykkelse har forskningen primært fokuseret på fæstebønderne, hvilket formentlig skyldes at de udgjorde langt den talrigste del af bondestanden. Hvor mange selvejere der var i senmiddelalderen skal ikke behandles her; det skal blot anføres, at kildematerialet ikke tillader eksakt afklaring, men selvejerprocenten af den samlede bondestand sættes normalt til 10-20% – der var dog store regionale forskelle: det er givet, at bondeselvejendommen var mest udbredt i Jylland og Skåne, hvorimod den var mindre udbredt på Sjælland og Falster². Denne struktur ses også gældende senere, hvor vi er på mere sikker grund: således viser rentemesterregnskaber fra årene 1569-73 at

1. Aksel E. Christensen, 'Det danske stændersamfunds epoker. 1954. Trykt i Aksel E. Christensen, Danmark, Norden og Østersøen. 1976, p. 261-276. Citat p. 270.

2. Jfr. Erik Ulsig, Danske adelsgodser i middelalderen. 1968, p. 49 med henvisninger. Se desuden nu også Poul Rasmussen, Studier i Århus Stifts ældste ejendoms historie, I+II. Viborg. 1978/1980, samt Erland Porsmose, Den regulerede landby. 1981. p. 310-314.

bondeselvejendommen var uden betydning på Sjælland og Falster og havde større udbredelse i Jylland og Skåne og på Fyn og Lolland³.

For den ældre forskning var den lille senmiddelalderlige selvejernek-lave de sørgelige rester efter en omfattende højmiddelalderlig selvejer-stand, som imidlertid blev stærkt reduceret ved overgangen fra selveje til fæste i perioden 1241-1340⁴. Nyere agrarhistorisk forsknings påvisning af et omfattende højmiddelalderligt storgodssystem⁵ har med rette fået T. Dahlerup og H. Paludan til at betone samfundets aristokratiske karakter og betvivle eksistensen af en omfattende højmiddelalderlig selvejerbon-destand og følgelig dermed en overvældende overgang fra selveje til fæste⁶. Men at der har eksisteret selvejere er hævet over enhver tvivl – det senmiddelalderlige kildemateriale indeholder ganske mange kilder, som kan kaste lys over selvejernes forhold, af hvilke nogle i nærværende sammenhæng skal belyses. Der har hidtil ikke eksisteret nogen samlet og dybtgående behandling af de senmiddelalderlige selvejeres dispositions-muligheder^{6.a}. Kun spredt om i generelle historiske fremstillinger og i specialafhandlinger angående andre forhold er sider af selvejernes for-hold kort blevet belyst⁷.

Generelt har forskningens syn på bondestandens historie som helhed været påvirket af C.F. Allen⁸, men det er værd at bemærke sig, at Allens syn på de senmiddelalderlige selvejeres forhold generelt er lysere end den senere forskning, idet han er af den opfattelse, at af bønderne som helhed var selvejeren i den »lykkeligste Stilling«, idet han rådede over

3. Svend Gissel, *Landgilde og Udsæd*. 1968, p. 160-63.

4. F.eks. C.F. Allen, *Haandbog i Fædrelandets Historie*. 5. udg. 1854, p. 140 og p. 573-76. Kr. Erslev, *Danmark Riges Historie*, Bd. II. 1898-1905, p. 196-97.

5. C.A. Christensen, *Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede*. H.T. XII. rk. 1. 1963-66, og E. Ulsig, *op.cit.*

6. T. Dahlerup i H.T. XII. rk. 6. 1972-73, p. 219-232, og H. Paludan, *Tiden 1241-1340, Gyldendals Danmarkshistorie*, 1977, p. 419-422, og samme, *Vor danske Montesquieu, Historie*. Ny Række XIII, 3, 1980.

6.a. Jfr. dog nu Bjarne Porsmose, *Selveje på Fyn. En kvantitativ og kvalitativ analyse med udgangspunkt i reformationstiden*. Utrykt specialeafhandling. Odense. 1981. Jeg er første meget sent blevet gjort opmærksom på denne afhandling, hvorfor der her ikke er taget stilling til dens resultater. For det 14. årh. se nu E. Ulsig, *Kronens kamp for bevarelse af skattegodset 1241-1396, i Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance*. Festskrift til Poul Enemark. 1983. p. 203-217.

7. Af vigtige afhandlinger skal her nævnes J.C.H.R. Steenstrup, *Vornedskabet hos den danske bonde*. H.T.V. rk. 6. 1886-87, p. 339-462, spec. p. 347 og 370-379. W. Christensen, *Dansk statsforvaltning i det 15. århundrede*. 1903. p. 508-525. Michael Hertz, *»Beskeden mand«*. *Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder*. En skitse. *Bol og By*. 2. rk. 2. 1978. p. 77-106.

8. Jfr. T. Dahlerup i H.T. bd. 78, p. 298-303.

»sin Person, sin Tid og sin Eiendom«, og når han blot ydede de fornødne skatter levede han fri og uafhængig på sin ejendom. Først med reformationen indtrådte en kraftig umyndiggørelse af selvejerne⁹ Den senere forskning har et mørkere syn på de senmiddelalderlige selvejeres dispositionsmuligheder, for så vidt det generelt antages, at selvejerne fra i højmiddelalderen at have været frie individer, som besad fuld og fri ejendoms- og dispositionsret over deres jord og som var fuldmyndige personer, der selv kunne varetage deres interesser på tinge, i stigende grad blev umyndiggjort i senmiddelalderen; på grund af de skærpede økonomiske vilkår (agrarkrisen) og kronens fiskale interesser i selvejergodset – selvejerne skulle i modsætning til herrestændernes fæstere betale skat (leding) til kronen – blev selvejernes dispositionsmuligheder indskrænket af kronen: de måtte ikke mageskifte med adelige uden en kongelig sanktion, de måtte ikke udparcellere deres jord, de blev juridisk umyndiggjort, og endelig har nogle forskere antaget, at de blev ramt af et stavnsbånd¹⁰.

Generelt antages det derfor, at selvejerne op mod 1500 nærmede sig fæstebondestatus – således skriver Erslev, at selvejernes »Forhold til Kronen bliver mere og mere ligt Fæsternes og man rammer vel deres Stilling bedst ved at betegne dem som Arvefæstere«¹¹. Dette synspunkt overtages stort set af Axel Olrik og C.P.O. Christiansen i Schultz's Danmarkshistorie, og af J. Hvidtfeldt i Politikens Danmarkshistorie¹². Aksel E. Christensen taler om det »tragiske kapitel om selvejerbøndernes skæbnesvangre forfald«¹³, og senest har Michael Hertz antaget, at de senmiddelalderlige selvejere i datiden blev opfattet som »blot forvalter af kronens ejendom med næsten samme status som de såkaldte kronetjener« d.v.s. kronfæstere, og det er Hertz's opfattelse, at selvejerne »statusmæssigt kom til at dele skæbne med den øvrige landalmue«¹⁴.

Har forskningen nok således en klar opfattelse af selvejernes sociale

9. Allen, De tre nordiske rigers historie under Hans, Christiern den Anden, Frederik den Første, Gustav Vasa, Grevefeiden. bd. IV. 1870, p. 35-36.

10. Se Poul J. Jørgensen, Dansk retshistorie. 1947, p. 479-80, W. Christensen, op.cit. p. 508-25, Hertz, op.cit. p. 86-93, Erslev, op.cit. p. 629-30, og Steenstrup, op.cit. p. 370-78.

11. Erslev, op.cit. p. 629.

12. Henholdsvis bd. 2. 1941, p. 237 og 360-61, samt Bd. 3. 1977, p. 272. Selvejernes stilling behandles ikke videre i Gyldendals Danmarkshistorie, Bd. 2. 1980, eller i Dansk social historie. Bd. 2. 1980.

13. Store og smaa og mange slags fynske bønder. 1954. Trykt i A.E. Christensen, Danmark, Norden og Østersøen. 1976, p. 243-260. Citat p. 259.

14. Hertz, op.cit. p. 91 og 93.

status o. 1500 er det dog samtidig en opfattelse, som ikke bygger på en systematisk gennemarbejdning af kilderne. I det følgende skal der kastes et nærmere lys over nogle væsentlige sider af selvejernes dispositionsmuligheder.

Selvejernes og kronens dispositioner over selvejerbondedegodset

Fastlåsning af selvejergodsets omfang

Det er fundamentalt vigtigt at se selvejernes dispositionsmuligheder i al almindelighed på baggrund af deres ejendomsret over gods, som kronen havde fiskal interesse i – selvejergodset var ikke »frit«, d.v.s. privilegeret gods – og det er her af afgørende betydning, at det fra Valdemar Atterdag og fremefter var en vedvarende bestræbelse for kronen at sikre sig mod at det skattepligtige gods blev skattefrit – d.v.s. omfanget af selvejergodset søgtes fastlåst¹⁵. Denne bestræbelse nåede under Dronning Margrethe et højdepunkt, og man kan med rimelighed gå ud fra, at det var hendes forordning af 1396 (§ 4 + 5), som endeligt indførte den resten af middelalderen gældende norm, at privilegerede personer ikke måtte erhverve selvejergods¹⁶. Dette ses bl.a. af det 15. og 16. århundredes adelsbreve, som gav den nyadlede skattefrihed for sit gods, men samtidig sikrede, at kronens fiskale interesser i selvejer- og købstadsgodset forblev intakt¹⁷. I forhold hertil blev det omvendt i 1483-håndfæstningens § 21 fastslået, at kronen og »ufrie« (ikke-privilegerede) ikke måtte erhverve frit gods¹⁸.

Denne godsafgrænsning mellem privilegeret og ikke-privilegeret gods kunne skabe problemer i sociale grænsetilfælde og der faldt da også bestemmelser herom; i 1475 faldt på retterting den dom, at giftede en fri kvinde sig med en ufri mand, da var hendes gods ufrit så længe han levede, og arvede børnene af ægteskabet gods herfra, var dette ligeledes ufrit¹⁹. Hvordan dette fungerede i praksis ses i 1497, da kongen stadfæstede et af den adelige Oluf Jepsen fremlagt brev, hvorved hans søster havde solgt ham en gård, og kongen tillod Oluf at nyde den for »reth frijt godz«,

15. Jfr. A.E. Christensen, *Kongemagt og Aristokrati*. 1945, p. 188ff.

16. Forordningen er trykt i E. Kroman (udg.), *Den danske rigsløvgivning indtil 1400*. 1971. p. 334-339. (Herefter D.D.R.)

17. Se W. Christensen og K. Erslev (udg.), *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*. II. rk. Kbh. 1928-39. (herefter Rep. II.) nr. 500, 566, 1358.

18. C.F. Wegener (udg.), *Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv*, II. 1856-57. (Herefter Aarsberetninger), p. 51-52.

19. C.F. Wegener (udg.), *Diplomatarium Christierni Primi*. 1856. (Herefter D.C.P.) nr. 212.

da det først var efter salget, at søsteren havde ægtet en bonde²⁰. I 1530 fik en ufri mand, som havde trolovet en fri kvinde, tilladelse til at nyde det gods, som han med trolovelsen havde fået »szaa frii och qviitt, vdenn bønnder redtzell«²¹. Det blev endelig i 1493 – som videreførelse af et gammelt princip – fastslået, at ingen måtte arve »bondegods i frihed«²², hvilket betød, at ingen adelig, som arvede ufrit gods, måtte gøre dette frit. Konsekvensen heraf ses vedrørende lavadelsslægten Kongstedlund-Bruner, hvor en lavadelsmand ægtede en selvejrbonedatter, og som følge af ovennævnte princip kunne han med hende kun få bondeskyl-den²³. Endelig blev det i 1513-håndfæstningens § 29 fastslået, at hvis en ufri mand, som havde fået frihed, døde, og ingen privilegeret arving havde til sit frie gods, da skulle godset sælges til privilegerede; det måtte ikke blive ufrit²⁴.

Godsafgrænsningen medførte en stærkere håndhævelse af interesserne; der findes en del eksempler på, at der foretoges undersøgelse med henblik på afklaring af skattemæssig status af gods og personer, om hvis position der var tvivl. Således når vi hører om gods, af hvilket der aldrig havde været erlagt leding, fordi det netop var frit gods, – en status, som det i disse tilfælde var i de privilegeredes interesse at få fastslået²⁵. Kronens fiskale interesse fastsloges i 1406, da en række personer, som ikke kunne bevise deres adelsskab, fra da af måtte betale kongelig skat²⁶, og i 1445 skulle man i Blekinge undersøge, om en mand var adelig eller selvejer og derfor burde »give kronen skat og skyld« – det viste sig at han var selvejer²⁷. Kronen sikrede sig her de skattemæssige interesser. Tilsvarende er tilfældet, når tingsvidner fastslog gods til at være ledingsgods. Således hører vi i 1435 om noget jord, af hvilket der ikke havde været betalt skat på trods af, at det var »kongens rette bondegods«²⁸. I 1497

20. Citeret efter E. Tang Kristensen, Herregaarden Lerchenfeldts ældste Historie. 1889. p. 15.

21. Kr. Erslev og W. Møllerup (udg.) Kong Frederik den Førstes danske Registranter. 1879. (Herefter Fred. I's reg.) 25/7 1530, se også 20/4 1532.

22. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge (udg.) Udvalg af gamle danske Domme. 1842-48, Bd. 1. nr. 42.

23. T. Dahlerup, Om de saakaldte Kongstedlund-Bruner. Danmarks Adels Aarvog. 72. 1955, p. 106.

24. Aarsberetninger, II. p. 61.

25. O. Nielsen (udg.) Ducholms Diplomatarium. 1872. nr. 111, andre eksempler: Rep. II. nr. 2464 og 9983.

26. Kr. Erslev m.fl. (udg.) Repertorium diplomatarium regni Danici mediævalis. I. rk. 1894-1912. (herefter Rep. I.). nr. 4836.

27. Ibid. nr. 7467. Se også Rep. II. nr. 4879 og 5288.

28. Rep. I. nr. 6763. På dette tidspunkt betegnede »bonde« og »bondegods« i adkomstbreve normalt noget til selvejrbondekategorien hørende.

skulle der ransages om noget gods, der påtaltes at være »bøndergotz oc kronens rette letingz gotz«²⁹, og et stokkevidne i Rindsherred fastslog om noget gods, at det havde været »rett ledingz gotz i hwndrett aar«³⁰.

Kunne selvejere i det 15. århundrede ikke betale leding, blev jorden »skuret i fald«, d.v.s. den tilfaldt kronen, (en praksis, der i 1526 udvidedes til – foruden ledingen – at omfatte de andre kongelige ydelser, som selvejerne måtte betale³¹). Eksempelvis hører vi i 1493 om gods, der var »स्कurett i faldtt, for ther reddes icke querst och ledinge aff.«³² Før godset overdroges til kronen, blev det – i hvert tilfælde i det 16. århundrede – tilbudt arvingerne, og først da – hvis de ikke ville modtage godset – tilfaldt det kronen³³.

Kronens fastlåsning af skattegodsets omfang i 1396 er et udtryk for en stærkere håndhævelse af de fiskale interesser. Det er klart, at dette måtte få følger for selvejernes dispositionsmuligheder over deres ejendom.

Selvejernes dispositionsmuligheder i forhold til andre selvejere

Det er Hertz' opfattelse, at landskabslovenes lovbydelsespligt af jorden til slægten før salg heraf til fremmede medførte, at selvejernes dispositionsmuligheder allerede herudfra var »kraftigt beskåret«³⁴. Og vel lå der med lovbydelsespligten en objektiv – men vel at mærke – en for *alle* jordejere gældende begrænsning i retten til at disponere over fast ejendom³⁵. Lovbydelsespligten ramte således ikke blot selvejerne. Men det er ydermere vigtigt at fastslå, at lovbydelsespligten alene havde til hensigt at dæmme op for jordopsplittelsen og dermed søge at bevare grundlaget for de jordejendes sociale position, jordbesiddelsen³⁶, hvorfor det turde være en noget fortegnet karakteristik af selvejernes dispositionsmuligheder som – ud fra lovbydelsespligten – værende »kraftigt beskåret«.

Derimod måtte selvejerne ikke udstykke deres jord, d.v.s. jorden skulle forblive en intakt fiskal enhed, idet en udstykning kunne forringe skattegrundlaget. Hvornår dette forbud indførtes vides ikke eksakt, men det blev eksplicit fastslået under kong Hans, dels i et brev fra 1506³⁷, dels

29. O. Nielsen (udg.) Gamle jyske tingsvidner. 1882, nr. 24. (herefter G.J.T.)

30. T.A. Becker (udg.), De ældste danske Archivregistraturer. 1854-1910. IV, p. 414, – (herefter Æ.A.)

31. Fred. I' reg. 1/11 1526.

32. Rep. II. nr. 7529. Andre eksempler: Fred. I' reg. 21/11 1530 og G.J.T. nr. 23.

33. Jfr. Kolderup-Rosenvinge, Domme, II. nr. 104 og 106.

34. Hertz, op.cit. p. 92-93.

35. O. Fenger, Grundrids af den danske privatrets historie. 1964. p. 30.

36. Jfr. Stig Iuul, Fællig og Hovedlod, 1940. p. 138.

37. Rep. II. nr. 10652.

i en landstingsdom fra 1507 – som påberåber sig en dom fra kong Hans – hvori det fastsloges, at »bondegods må ey splittes« og at den »som bor på bondegods og har den største del deri, bør gården at bruge og svare kronen deraf, og kan forskrevne gård mere tåle, da give sine medarvinge skyld«³⁸. Princippet, at selvejergods ikke deltes, når bonden var død, men overtoges af en enkelt arving, kan dog føres længere tilbage. I en dom fra – muligvis – 1423³⁹ fastslås det, at den »som haver mest i en bondegård bør den at besidde«, hvilket er et forhold, som forudsættes i den nørrejske forordning 1466 §5⁴⁰, samt i en dom fra samme år⁴¹, og endelig i Fyns Vedtægt 1492 §18⁴². Kun Christian II's landlov gav for en kort årrække selvejerne ret til at udstykke deres jord⁴³. Under Frederik I og senere konger fastsloges det igen, at bønderne ikke måtte udstykke dele af den til gården hørende jord⁴⁴. Konsekvensen var – som 1507-dommen anfører – at den selvejer, som besad gården skulle udrede bondeskyld til medarvingerne, hvilket bl.a. ses i 1481, da kongen stadfæstede en ordning mellem Jacob Stale fra Ølsemagle i Ramsø herred og hans medarvinger om arv, således at Jacob skulle besidde gården, og samtidigt aftaltes erlæggelse af afgifter parterne imellem⁴⁵. Men at der generelt her var grundlag for strid mellem gårdbesidderen og parthaverne er klart, hvilket bl.a. ses i 1537 og 1538 i sager mellem gårdbesidderen og parthaverne, hvor gårdbesidderen fik kongelig brev på at måtte besidde gården, idet han havde størsteparten af rettighederne i gården, mod til gengæld at udrede afgifter til parthaverne; det fremgår, at grundlaget for afgørelserne var, at godset ikke måtte »adsplittes«⁴⁶.

Forbudet mod udstykning blev dog ikke konsekvent overholdt. Som det skal påvises nedenfor afholdt forbudet således ikke selvejerne fra igennem det meste af det 15. århundrede at give småjordstykker til gejstlige institutioner, indtil kronen i slutningen af århundredet skærpede kursen heroverfor. I 1468 ses i Herrestad (Vindinge herred) et forlig mellem 2 selvejerparter om en gård, således at førsteparten skulle have hele gården, dog ikke 2 små agre, som andenparten skulle have »uden al

38. Ibid. nr. 10890. Se også nr. 10896 og 12602-04.

39. Æ.A. II. p. 170. W. Christensen, op.cit. p. 517.

40. Aarsberetninger, V.p. 68.

41. D.C.P. nr. 133.

42. Aarsberetninger, V.p. 80.

43. Kolderup-Rosenvinge, Love, IV, p. 52.

44. Jfr. E. Reitzel-Nielsen (udg.), Danske Domme, I. 1978, p. 140-41.

45. Rep. II. nr. 4821.

46. Kr. Erslev m.fl. (udg.), Danske Kancelliregistranter 1535-50. 1881-82. 14/3 1537 og 8/3 1538.

kongelig tyngde«, hvilken formentlig skulle erlægges af førsteparten. Når andenparten var »afgangen« skulle de 2 agre »fri uden deres arvingers gengivelse være til fornævnte gaard igen«⁴⁷. Her er et eksempel på en midlertidig udstykning. En permanent opsplittning kunne derimod blive konsekvensen i 1505, da 2 bønder i Skam herred satte 2 agre og en eng i et brugeligt pant til en Knud Pedersen, og blev pantet ikke indløst, skulle jorden »være solgt og skødet til Knud Pedersen«⁴⁸. Og i 1452 havde en bonde pantsat et stykke jord på en mark til Per Jeppesen i Brænderup (Gudme h.) hvilken jord i 1490 gik over i hans eje⁴⁹. Der er dog ikke her tale om et illegitimt salg af jordtilliggende, idet det fremgår, at jordstykket var selvstændigt skattesat, og salg af sådanne parceller var ikke ulovligt⁵⁰.

Som helhed og på det faktiske plan har de senmiddelalderlige selvejere således nok afhændet småjordstykker, hvilket formentlig er baggrunden for, at det i slutningen af kong Hans' regeringstid blev eksplicit fastslået og indskærpet, at jorden ikke måtte udstykkes. Kronen skærpede nu kursen.

Når bortses fra forbudet mod udstykning af jorden ses selvejerne i øvrigt indbyrdes at have haft frie muligheder for overdragelse af jordejendom.

Med hensyn til pantsættelse ses de frit og uden nogen kongelig indblanding at have pantsat jordejendom til hinanden: i 1407 tog en bonde i Gudme herred en halv gård til pant, og det understregedes, at han deraf skulle udrede de kongelige skatter⁵¹. I 1475 hører vi om bonden Per Tues i Højelse (Ramsø h.) der for 5 mark og 20 grot pantsatte en fjerding jord til Mette Pedersen »for sit brugendes pant at beholde, til det ind vorder løst,« og løsningsdagen skulle være ved Mortens dag⁵². Og i 1459 pantsatte Villiam i Hellev i Sunds herred en gård til Jep Jensen for 20 mark »at betale inden S. Johannes dag midsommer«, og indløstes pantet ikke inden da, skulle gården være skødet Jep Jensen⁵³. Endelig pantsatte Simon Pæisen i 1510 en Niels Pedersen al den del, som han arvede i den gård, som Niels Pedersen boede i – der fastsattes ingen tidsfrist⁵⁴. Pantsættel-

47. Rep. II. nr. 2451.

48. Ibid. nr. 10455.

49. Ibid. nr. 143 og 6797.

50. Jeg takker Prof.dr.phil. Erik Ulsig, som har gjort mig opmærksom herpå.

51. C.Molbech m.fl. (udg.), Udvalg af hidtil utrykte danske diplomer og breve fra det XIV'de, XV'de, og XVI'de Aarhundrede. 1858. nr. 203.

52. Rep. II. 3646. Se også nr. 5048.

53. Ibid. nr. 1043, se også nr. 1172, 6418 og 8649.

54. Kilden er trykt hos K. Rasmussen, Vissenbjerg selvejere. Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter. II. Aargang. 1944, p. 162.

serne kunne camouflere et reelt salg – med illusorisk genkøbsret – hvilket kunne have interesse for at omgå lovbydelsespligten til slægten, idet jorden hertil ofte måtte sælges til en lavere pris end den i handel og vandel gængse pris, som derimod lettere kunne opnås, hvis der pantsattes til en udenfor slægten stående person⁵⁵.

Hvad angår decideret salg/skødning af deres gårde havde selvejerne også her frie muligheder. Der er talrige eksempler herpå, og jeg anfører nogle få. 1423 skødede bonden Niels Aggesen en gård til en anden bonde⁵⁶, og der ses ingen restriktioner i retning af kongelig sanktion af transaktionen, hvilket heller ikke er tilfældet senere i århundredet; oftest var det alene herredsfogeden og tingbønderne, som garanterede, at praksis vedrørende ejendomsretsoverdragelse overholdtes. I anden halvdel af det 15. århundrede og i begyndelsen af det 16. århundrede er der talrige eksempler på, at bønder frit overdrog deres gårde til hinanden; i 1465 skødede selvejeren Mads Hvidhoved eksempelvis sin gård til en anden bonde, og der ses ingen restriktioner⁵⁷. Det samme er tilfældet i 1497, da Oluf Jensen i Skastherred fik et vidne på, at 2 personer gav ham et fuldt skøde på en gård, – alene tingbønderne garanterede, at »soo gik oc for, som forskreuth stor«⁵⁸. Andre tilfælde kan anføres⁵⁹.

Der er ingen tvivl om at selvejerne generelt frit kunne bortskøde deres gårde. Der er dog eksempler på, at selvejere på Sjælland først spurgte fogeden, om de måtte bortskøde deres gårde før de gjorde så, hvilket rejser det spørgsmål, om der på Sjælland var restriktioner på selvejernes dispositionsmuligheder. Kildematerialet til belysning heraf er dog yderst spinkelt og stammer stort set fra Bjæverskov herred, som var et af de herreder, hvor der var flest selvejere. Som helhed er der kun få eksempler på at selvejere spurgte om herredsfogedens samtykke, og de stammer alle fra anden halvdel af det 15. århundrede og begyndelsen af det 16. århundrede: i 1494 ses i Bjæverskov herred en selvejer, som havde lovbudt sin gård 4 gange på tinge, at spørge »Fogeden ad, om han maatte ej skøde ham (d.v.s. gården) bort, efterdi at han havde lovbudet ham og der var ingen Frænde eller Ven, som købe vilde. Da svarede fogeden: Efterdi at du har lovlig med faret, ved jeg ej rettere, end du »mooth« afhænde ham«⁶⁰. Et lignende tilfælde fra samme herred ses i 1501 da en selvejer på

55. Se H. Matzen, *Den danske Panterets Historie*. 1869. p. 348ff. samt C.A. Christensen i H.T.X. rk. 1. 1930-31. p. 453.

56. Rep. I. nr. 6018.

57. Rep. II. nr. 1840.

58. G.J.T. nr. 60.

59. Rep. II. nr. 2608, 4226, 5244, 5516, 6382, 6690, 7100, 7398, 11188.

60. Ibid. nr. 7751.

samme vis havde spurgt herredsfogeden, hvorefter denne svarede: «Ej ved jeg rettere, end I maa gøre af eders Gaard, hvad eder lyster, efterdi at han er forfulgt efter loven. Da fremgik Per Madsen og i Skød skødte Per Andersen i Tornby sin Bondegaard, som han i boer»⁶¹. Endelig hører vi i 1506 om en gård i Ramsø herred, som var bortskødet med bl.a. »ffoghens loff«⁶². Men der er også eksempler på at selvejere uden forespørgsel og ganske frit disponerede over deres ejendomsret: i 1468 solgte en selvejer den gård, han i Vejleby (Skippinge herred) boede i, til en borger i Kalundborg, og alene slægtsmedlemmerne gav samtykke til salget⁶³. I 1484 bortskødede Lasse Pedersen i Herfølge (Bjæverskov herred) sin fædrengård til en Villiam Jensen, og herredsfogeden ses ikke at skulle give sit samtykke til salget⁶⁴. Og i 1488 skødede en »beskeden mand« Bent Nielsen af Ølseagle ½bol jord til selvejeren Thure Degn i Høje Ølse; Bent Nielsen ses ikke at have spurgt fogeden om tilladelse⁶⁵. Endelig kan fremdrages de transaktioner, som selvejeren Ove Hansen i Sædder (Bjæverskov h.) havde⁶⁶; I 1485 fik Ove Hansen af en Jens Olsen tilskødet den partsrettighed, som denne havde i hans gård. Og i 1499 gav bl.a. en Lars Bossøn overfor Ove Hansen afkald på de rettigheder, som han havde i Ove Hansens gård. Disse transaktioner foregik frit uden nogen forespørgsler. Ovennævnte Lars Bossøn var den 20. maj 1501 selv involveret i transaktioner, thi den dag udstedtes på Bjæverskov herredsting 3 breve, hvori ses, at en moster til Lars Bossøn skødede ham al hendes rettighed i hans gård, og hun skødede samme dag desuden hendes svoger al hendes rettighed, som hun var tilfaldet i noget gods i Sædder sogn – hun bortskødede disse rettigheder uden nogen forespørgsel⁶⁷. Derimod forespurgte Lars Bossøn selv, om han måtte bortskøde sin rettighed i noget gods i Råris til mosteren; Lars havde fået sin søskendes samtykke til salget; det fremgår ikke, om forespørgslen var rettet til tingsvidnerne i al almindelighed, eller til fogeden i særdeleshed⁶⁸.

Rigtignok vidner de anførte sjællandske selvejeres forespørgsler i sig selv om en vis usikkerhed hos de pågældende selvejere om, hvor langt deres dispositionsrettigheder gik, men kildematerialet er klart for spin-

61. Ibid. nr. 9410.

62. Ibid. nr. 10647.

63. Ibid. nr. 2374.

64. Ibid. nr. 5516.

65. Skødet er gengivet hos Wendell-Neergaard (udg.), Svenstrup. Et sjællandsk gods' historie. 1921. p. 106.

66. For det følgende se Rep. II. nr. 5769 og 8751.

67. Ibid. nr. 9364 og 9366.

68. Ibid. nr. 9365. For et andet eks. på fri skødning, se ibid. nr. 5112.

kelt til at antage, at selvejernes dispositionsmuligheder på Sjælland var mere indskrænkede i forhold til de andre landsdele; dels er der eksempler på selvejere, der (uden forespørgsel) frit disponerede over deres ejendomsret, og dels fremgår det af herredsfogedens svar – han vidste ikke »rettere« end at bønderne måtte gøre med deres gårde, hvad de havde »lyst til«, når blot lovbydelsespligten overholdtes – at der ikke var nogen specielle sjællandske restriktioner gældende. Forespørgslerne skal derfor ikke ses som en nødvendighed, men snarere som et udtryk for, at de pågældende bønder har villet sikre sig, at dispositionen var legitim.

Kunne selvejerne således frit afhænde deres gårde til hinanden, høves der talrige eksempler på, at selvejere frit skødede partsrettigheder i gårdene til hinanden, eksempelvis at gårdbesidderen udkøbte arvingers rettigheder i gården. Således gav 2 bønder i Vissenbjerg i 1500 afkald på arv, som kunne tilfalde dem i Hans Michaelsens jord, og 12 år senere udkøbte Hans endnu en arving til den gård, han da boede i⁶⁹. I Hammerum herred gjorde i 1494 Troels Mikkelsen og hustru en Jens Lassen i Ørskov et fuldt skøde på »then diell oc rettiighed, som thennom var ttiill komen« i Jens Lassens gård⁷⁰. Andre eksempler kan anføres, og det gælder generelt, at ingen restriktioner kan konstateres⁷¹.

Afslutningsvis skal her behandles de godstransaktioner, som bonden Per Pedersen i Brænderup (Gudme h.) involveredes i⁷². 1488 skødede 3 personer ham deres rettigheder i den gård, han da sad i. I 1494 skødede Jens Poulsen i Eldrup ham en fjerdedel af et stykke jord på Brænderup mark, og det understregedes, at Per Pedersen skulle udrede skatten af markstykket, og samtidig forpligtede Jens Poulsen sig til at udrede 1/12 »af den rette Bønderskat, som går af Brendrop«. Hvad der nærmere lå bag denne transaktion kan ikke ses, men det er under alle omstændigheder vigtigt at fastslå, at de 2 selvejere indbyrdes aftalte skatteerlæggelsen, hvorved man må formode, at kronens fiskale interesser sikredes. Endelig pantsatte Hans Køgh i Ore i 1495 Per Pedersen halvdel af sin gård for 21 mark »at have i pant i 4 år; løses forskrevne Halvdel ikke inden de 4 år kommer.. skal fornævnte Halvdel være skødet til Per Pedersen for fornævnte Penge«. Disse transaktioner foregik fuldstændig frit og uden nogen kongelig sanktion, og for så vidt er Per Pedersens transaktioner et

69. Ibid. nr. 9063 og 12218.

70. Ibid. 7775. At Jens Lassen var selvejer ses af, at han ydede leding til Lundenæs slot. – jfr. O. Nielsen (udg.), Hardsyssel Diplomatarium. 1893. nr. 85.

71. Rep. II. nr. 1857, 6039, 6980, 8379, 9174, 9690, 10190, 10595, 10977, 11055, 11418, 11442, 11489, 12218, 12247, og G.J.T. nr. 47, 65, 76, 77.

72. Se for det følgende Rep. II. nr. 6296, 7644 og 7835.

godt og typisk eksempel på de frie dispositionsmuligheder, som selvejerne havde indbyrdes m.h.t. deres ejendomsret, når blot dispositionerne skete inden for rammerne af praksis vedrørende ejendomsretsoverdragelse (lovbydelsespligten).

*Selvejernes dispositionsmuligheder i forholdet til de privilegerede stænder*⁷³

Det er W. Christensens og Hertz' opfattelse, at der i slutningen af det 15. århundrede skete en umyndiggørelse af selvejerne, for så vidt som kronen fra da af skulle sanktionere deres mageskifter med privilegerede⁷⁴. Hertz skriver, at endnu i 1450'erne ses bønder at kunne godkende et mageskifte mellem en selvejer og adelig, idet der henvises til en mageskiftesituation i 1456⁷⁵. Og rigtigt er det, at kronen her i 1456 ikke var direkte impliceret, men – og det er det afgørende – bønderne sikrede, at selvejeren fik den fornødne jord af den adelige, således at han kunne erlægge skat. Dette og andre eksempler viser, at selvejerne kun måtte mageskifte, såfremt de kongelige fiskale interesser sikredes, hvilket skete ved en eller anden form for kongelig sanktion af transaktionen, oftest givet af den lokale kongelige embedsmand eller af kongen selv⁷⁶. Nu er det jo klart, at det fiskale hensyn eksisterede gennem hele det 15. århundrede, hvilket rejser det spørgsmål, om den postulerede indtrufne umyndiggørelse i slutningen af århundredet ikke blot afspejler, at det stort set først er fra dette tidspunkt, at kilderne overhovedet omtaler mageskifter mellem selvejere og privilegerede⁷⁷. Allerede i 1453 – altså før det af Hertz fremdragne eksempel – ses en hovedsmand at samtykke ved et mageskifte mellem en selvejer og gejstlig⁷⁸. Måske har selvejerne derfor igennem hele århundredet skullet have en form for sanktion af mageskiftet, men kildematerialet gør først dette klart fra midten af år-

73. Her er udeladt en behandling af godstransaktioner mellem selvejere, som stod på grænsen til lavadelstatus, og lavadelige. Kildematerialet til belysning heraf er spinkelt og dunkelt. Med hensyn til godstransaktioner mellem selvejere og borgere, skal det anføres, at der er eksempler på frie transaktioner mellem disse kategorier, og bønderne kunne eje jord i byerne. Se f.eks. Rep. II. nr. 184, 5156 og 5284.

74. W.Christensen, op.cit. p. 401-3, Hertz, op. cit. p. 92.

75. Rep. II. nr. 571.

76. D.C.P. nr. 215, Fred. I' reg. p. 354-55 og p. 462. G.J.T. nr. 84. Rep. II. nr. 3853, 7190, 7191, 9060, 10379 og 11004.

77. I 1444 ses et mageskifte mellem selvejere og en adelig, hvor kongen var indblandet, (Rep. I. nr. 7432-33). W. Christensen (op.cit. p. 401) ser dette som et tegn på, at kronen skulle sanktionere mageskiftet. Jeg anser derimod mageskiftet for at være selvejerne påtvunget, jfr. nedenfor.

78. Lindbæk og Stemmann og cit. nr. 70.

hundredet, idet vi først da ser omtalt sådanne mageskifter, et forhold, som vel især afspejler, at der generelt sker en stigning i antallet af mageskifter i sidste halvdel af det 15. århundrede på grund af de adelige godsarronderingsbestræbelser.

Men fra da af er der da også mange eksempler på kongelig sanktion; jeg anfører 2 eksempler: i 1476 stadfæstede kongen et mageskifte mellem en adelig og Jens Mikkelsen i Erdendorp om gods i Døwelstorp (Års h.), og kongen sikrede sig, at bonden havde »sagt sig at have Fyldest og vedertaget at gøre deraf fuld Skat og Tynge til Kronen, som tilforn er ganget af Døwelstorp«⁷⁹. I 1513 tillod kongen en adelig at mageskifte med en selvejer i Klastrup (Vennebjerg h.), således at denne skulle erlægge det samme »af forne gardt vti Clastrop giordt oc giffuet er«⁸⁰. Svarende hertil ses, at en række personer blev påbudt at granske noget gods, som skulle mageskiftes mellem bønder og privilegerede, for på den måde at sikre bønderne noget jord, som kunne give kronen tilstrækkelige afgifter⁸¹.

Selvejerne måtte således ikke mageskifte med privilegerede uden en kongelig sanktion. Denne praksis blev formaliseret med 1513-håndfæstningens § 38; der omtaler mageskifter, sket med »bønder efter konges tilladelse«⁸². Når det først lovgivningsmæssigt blev fastslået i 1513 hænger det formentlig sammen med den foregående tids generelt stedse mere rigide bestræbelser på at konsolidere magten over godsområderne.

Måtte selvejerne ikke afhænde gods til privilegerede, havde de dog omvendt mulighed for indtil 1483 at erhverve privilegeret gods, som naturligvis blev skattepligtigt med erhvervelsen. Selvejeres erhvervelse af frit gods ses af et brev fra 1446, da ribekanniken indløste en gård, som en adelig havde pansat til en bonde for 4 lødige mark; vidnet gik på, at gården oprindelig var frit gods »oc aldry giek læthing eller nogher kongeligh retzel aff«, (førend pantsættelsen)⁸³ hvilket var en oprindelig status, som indløseren havde interesse i at få fastslået. Kongen fastslog da også i 1455, at kanniken skulle have gården frit og uhindret, og at bonden ikke skulle have nogen rettigheder i den⁸⁴. Med 1483-håndfæstningen blev det ufrie forbudt at erhverve frit gods. Selvejeres salg af deres gods til privilegerede ses ikke at have været særligt udbredt. Vi hører dog i 1445 om

79. Rep. II. nr. 3853, se også de i note 76 omtalte mageskifter.

80. Suhm, Nye Samlinger til den danske historie, I. 1792. p. 54.

81. D.C.P. nr. 176. Fred. I's reg. p. 462. Rep. II. nr. 2419, 10617.

82. Aarsberetninger, II, p. 62.

83. O. Nielsen (udg.), Hardsyssel Diplomatarium, nr. 37.

84. Rep. II. nr. 485.

bonden Per Oldman i Tegarp, der afhændede en gård i Rønnebergherred til en væbner; gården havde han fået med sin hustru, der havde arvet den fra sin fader, der også var bonde⁸⁵. Og det er tvivlsomt om den godsgriske adelsslægt – Gøyerne – overholdt forbudet mod køb af skattegods, for så vidt som Gøyerne fra 1479 og fremefter udkøbte talrige arvinger til det gods, som tilhørte slægten Orm af Tofte på Lolland⁸⁶, hvilket var en slægt, som bestod af både lavadelige, selvejere og borgere, en socialt fluktuerende position, som kan have lettet adeligt køb af skattegods⁸⁷. Der er ingen tvivl om, at selvejeres salg af gods til privilegerede var illegitimt. Med hensyn til pantsættelse af selvejergods til adelige ses det heller ikke at have været særligt udbredt, men vi ser dog, at 2 bønder i 1477 i Nørre Djursherred pantsatte deres del og skovslod i Gerrildkær til ridderen Erik Ottesen, men kronen mistede ikke umiddelbart fiskalt grundlag ved transaktionen, idet bønderne forpligtede sig til at holde den »forskrevne skovsdel aldeles fri uden al skat og kongelig tyng« d.v.s. de forpligtede sig til at udrede de kongelige afgifter⁸⁸. Samme forpligtelse ses imidlertid ikke, da en Anders Skytte i Gerrild (Nørre Djursh.) pantsatte noget gods til en ridder i 1468⁸⁹. Anders Skytte hører formentlig hjemme i et storbonde-lavademiljø⁹⁰; han er formodentlig identisk med den Anders Skytte, der i 1466 skødede væbneren Peder Hvid i Borup en partsrettighed, som han havde fået med sin hustru, i Riisgården, der tilhørte væbneren⁹¹, og hans transaktioner er – efter al sandsynlighed – et billede på de tilsyneladende ret frie godstransaktioner, som fandt sted i sociale grænsetilfælde.

Jeg skal afslutningsvis behandle de godstransaktioner, som selvejeren og herredsfogeden Jacob Ovesen i Emmelev, Nørre Djursherred, blev involveret i. Jacob solgte i 1483 en søsterdel i Søgård i Gerrild til »beskeden svend« Jens Hwass, der var (ikke-adelig) foged på Bjørnholm, og som i 1492 omtales som »bonde«⁹². Denne transaktion foregik fuldstæn-

85. Rep. I. nr. 7530.

86. A. Thiset (udg.), Eline, Gøyes jordebog, 1892, p. 145ff.

87. Jfr. Ulsig, op.cit. p. 243.

88. Rep. II. nr. 4099, se også nr. 4736.

89. Ibid. nr. 2511.

90. Han ejede også Søgården (jfr. Rep. II. nr. 5164): han havde ingen segl, og stod i et tingsvidne placeret efter væbnerne, men først blandt bønderne (Rep. II. nr. 1783) og oprådte i 1455 og 1466 som herredsfoged (ibid. nr. 497 og 2122), hvilket var en stilling, som oftest var besat af bønder.

91. Eline Gøyes jordebog, p. 246.

92. Rep. II. nr. 5259 og 7190. Om Hwass, se Hvas, Samling af Meddelelser om Personer og Familier af Navnet Hvas, V. p. 93-96.

dig frit. Da Jacob derimod i 1490 mageskiftede med ridderen Axel Lagesen skete det »efter vor naadige Herres Tilladelse« d.v.s kongen sanktionerede transaktionen⁹³. Og i 1495/96 var Jacob igen involveret i mageskifter med ridderen, og det understregedes atter, at det skete med kongelig sanktion⁹⁴. Tilfældet Jacob Ovesen er et godt eksempel på, at selvejerne indbyrdes – forholdet til Jens Hwass frit kunne transaktionere, men så snart de involveredes i mageskifter med privilegerede, krævedes en eller anden form for kongelig sanktion.

Selvejernes muligheder for at dotere jord til gejstlige institutioner

Efter 1400 var det selvejerne forbudt at pantsætte eller sælge deres gårde til kirken, men forbudet afholdt dog ikke selvejerne fra at give småjordstykker til kirken, og muligvis har kronen set gennem fingrene med sådanne smådonationer⁹⁵. At der dog generelt var en klar bevidsthed fra kronens side omkring kirkelig besiddelse af selvejergods er tydeligt; allerede i 1414 ses et eksempel herpå, idet vi da hører om en Vangot Nielsen, som på et tidspunkt før 1409 havde solgt en gård til Ribebiskoppen, der i 1409 testamenterede gården til Ribe domkirke, men i 1414 blev det dog fastslået, at gården ikke kunne afhændes, da Vangot »bundo regius erat«⁹⁶. Og det er samme fiskale problematik der ligger bag, når det om noget gods, givet til gejstlige institutioner, ekspliciteres, at det er frit gods⁹⁷. Samt vel når der i Dueholm klostres arkiv er opbevaret adelsbreve på personer, som havde givet gods til klosteret, hvorved det kunne bevise godsets oprindelige frihed⁹⁸.

Men at bønder skænkede jord til kirken fremgår klart. P. Rasmussen har således påvist, at borgere og bønder skænkede jordejendom til herreklostrene i Århus stift⁹⁹. Og baseret på andet materiale kan der også konstateres en del tilfælde af selvejere, der uden nogen kongelig sanktion gav jord til gejstlige institutioner; i 1416 gav eksempelvis en række bønder noget ager- og mosejord til præstebordet i Kolding¹⁰⁰. I 1452 gav en

93. Eline Gøyes jordebog, p. 270, Rep. II. nr. 6661.

94. Eline Gøyes jordebog, p. 270, Rep. II. nr. 7962.

95. Poul Rasmussen antager, at selvejerne efter 1400 fortsat måtte *skænke* jord til kirken, jfr. P. Rasmussen, Herreklostrenes jordegods i det 16. Aarhundrede og dets Historie. Den katolske kirkes jordegods i Aarhus Stift. III. 1957, p. 17.

96. Hardsyssel Diplomatarium nr. 19.

97. A. Heise (udg.), Diplomatarium Vibergense. 1879. nr. 52. Æ.A. II. p. 45, samt Rep. II. nr. 2386, se også nr. 6601.

98. Dueholms Diplomatarium, nr. 53 og 117.

99. P. Rasmussen, op.cit. p. 63-65 og 151-52.

100. Rep. I.nr. 5576.

bonde 3 af sine agre til Helligåndsklostret i Ålborg, og samme institution fik i 1461 endvidere rettigheder i en mose, som en bonde havde arvet¹⁰¹. 3 år senere skødede en bonde noget jord til Dueholms kloster¹⁰².

At bønderne gav jord til gejstlige institutioner er således klart. Der er også eksempler på pantsættelser/salg af selvejergods til kirken: i 1441 solgte i Hvidding herred en bonde alle sine enge i Råhede eng med ager til en Ribekannik, og bonden vedkendte sig at have oppebåret fuld betaling i penge¹⁰³. I 1482 ses en bonde at have pantsat en ager til en provst, og bonden forpligtede sig til at fri provsten for erlæggelse af kongelige skatter, hvorved det må formodes, at kronen ikke umiddelbart mistede fiskalt grundlag¹⁰⁴. Det samme er tilfældet i 1470, da en selvejer pantsatte sine rettigheder i 3 agre til Århus domkirke, som fritoges for erlæggelse af de kongelige skatter¹⁰⁵. Der er næppe tvivl om, at 1441-tilfældet repræsenterer et illegitimt salg af selvejergods, og pantsættelse af jord – specielt sådanne, som ikke sikrede kronens skatteinteresser – har næppe heller været legale. Som det ses har endvidere forbudet mod udstykning ikke hindret bønderne i at give småjordstykker til kirken.

Der er ingen tvivl om, at kronen i slutningen af 1400-tallet skærpede kursen over for selvejernes donationer til kirken. I 1490 fastslog kronen, at den »jord, som var givet fra bøndergårde til kirker og klostre skulle igen som før svare sin afgift til fornævnte gårde.«¹⁰⁶ D.v.s. hvis selvejerne ville give jord til kirken, skulle der deraf både udredes landgilde til kirken, og kronen skulle stadig have afgifter fra forsvaret, de såkaldte herlighedsafgifter. Dette vanskeliggjorde i høj grad selvejernes donationer. Kronen skulle nu under alle omstændigheder have afgifter fra selvejergodset. Allerede tidligere end 1490-bestemmelsen er der eksempler herpå. Således pantsatte en kvinde i Kalundborg i 1466 noget selvejergods i Tømmerup sogn (Ars herred) til S. Gertruds Alter i Vor Frue Kirke i Kalundborg og det hedder: »Vorder forskrevne jord ej igenløst i mit levende liv, da giver jeg forskrevne jord... for min sjæl og alle kristne sjæle til S. Gertruds Alter til evindelig eje undtaget stud og leding eller anden kongelig tyng«¹⁰⁷. Og i 1487 gjorde prioren i Ålborg Helligånds-

101. Lindbæk & Stemann, De danske Helligaandsklostre, nr. 67. Rep. II, nr. 1288.

102. Dueholms Diplomatarium, nr. 8. Se endvidere Rep. I. nr. 7621, og Rep. II. nr. 2033 og 4252.

103. Rep. I. nr. 7193.

104. Rep. II. nr. 5029.

105. Ibid. nr. 2730.

106. Regest af Vedel Simonsen, Rep. II. nr. 6866.

107. Rep. II. nr. 2049.

kloster lovhævd på noget gods »vndentaghen wor nadige her kongis leding«, hvor der således formentlig er tale om noget selvejergods, som var givet til klosteret, men nu skulle kronens fiskale interesser sikres¹⁰⁸. Det er formentlig dette hensyn, der lå bag, da noget gods i Hammerum herred i 1495 blev dømt til »kronens for rette ledingsgotz«; godset var givet til et kloster, og formodentlig havde de kongelige skatter ikke været udredet¹⁰⁹.

Endelig blev det i 1527, i forlængelse af 1490-bestemmelsen, forordnet, at gods, givet fra selvejergårde til gejstlige institutioner skulle igen komme til samme gårde, dog skulle der fortsat udredes afgifter heraf til vedkommende institutioner¹¹⁰, og det blev i senere bestemmelser fastslået, at jord givet til kirken skulle fæstes af selvejerdonatorerne på arvelige betingelser¹¹¹. En herredagsdom, som faldt i 1537 i en godstrættesag, bestemte da også, at noget gods, som var givet fra en selvejer til en kirke, skulle bruges af selvejernes arvinger, mod at disse erlagde kirken afgifter¹¹². Selvejerne blev således i middelalderens slutning nærmest reelt afskåret fra at give jord til gejstlige institutioner.

Kronens dispositioner over selvejergodset

Endelig skal der rejses det spørgsmål, om selvejergodsområdets fastlåsning medførte, at kronen fra da af frit disponerede over selvejergodset, således som det er tilfældet i slutningen af det 16. århundrede, da kronen rask væk bortskødede sine herlighedsrettigheder i selvejergodset til adelige (jfr. nedenfor).

En så egenhændig kongelig politik kan dog generelt ikke konstateres i senmiddelalderen. Der er selvfølgelig eksempler på, at kronen pantsatte selvejergods, når dette lå i områder, der som helhed blev pantsat til privilegerede, og det betød blot, at selvejerne skulle betale afgifter til den privilegerede; det betød ikke nogen ændring i deres status¹¹³. Større in-

108. Lindbæk & Stemann, op.cit. nr. 188. Hertz mener udfra et brev fra 1465 (Rep. II. nr. 1882), at der allerede da er tegn på, at kronen forsøgte at bevare forsvaret over ejendomme, som var kommet i kirkelig besiddelse, på lensmandens hånd; Hertz, op.cit. p. 90. 1465-brevet, som er vanskelig at tyde, synes dog snarere at pege på en mageskiftesituation.

109. G.J.T. nr. 20.

110. Fred. I's reg. 22/8 1527.

111. Jfr. P.V. Jacobsen i Juridisk Tidsskrift, XVIII, 1831, p. 224-25.

112. T. Dählerup (udg.), Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid. I-II. 1959-69. Bd. I. p. 12-13, se også p. 114-115, og bd. II. p. 15-16.

113. Eksempelvis havde således Roskildebispen selvejergods i pant – jfr. C.A. Christensen (udg.), Roskildekirkens jordebøger og regnskaber, Danske middelalderlige regnskaber. III. rk. I. 1956. p. 59f.

teresse må samle sig om mageskifterne. De adelige godsarronderingsbe-
stræbelser i slutningen af det 15. århundrede medførte en stigning i antal-
let af mageskifter, og spørgsmålet er nu, om kronen på foranledning af
adelige kunne tvinge selvejere til at mageskifte med de pågældende adeli-
ge. En sådan tvangssituation forekommer i få tilfælde: Formentlig er det
således tilfældet allerede i 1444, da det hedder, at »Vi Christoffer Konge
har gjort et Mageskifte med Henrik Knudsen Ridder... om Kronens
Gods og Bondegods..« (»bondegods« = selvejergods), og i Henrik
Knudsens bekræftelsesbrev hedder det, at kongen har gjort et mageskifte
».. for min Bøns og Lejligheds Skyld«, og han udlægger gods til 4 »skatte-
bønder«, som – formuleringerne taget i betragtning: det var den adelige,
som havde anmodet om mageskiftet, som fremstår som en sag mellem
kongen og den adelige – sandsynligvis var blevet tvunget til at mageskif-
te¹¹⁴. 1444-brevene ligner i høj grad de breve, som udstedtes i 1468, da
Lage Brok af Estrup mageskiftede, og hvor der givetvis forelå en tvangs-
situation for selvejere i Favinge sogn i Sønderhald herred. I den forbin-
delse hedder det, at nogle personer skulle granske vedrørende et mage-
skifte »som hans nathe (d.v.s. kongen) gjorth haffde meth forne Lage
Broc om noghet hans nades och kronens bøndhergotz«¹¹⁵. Også i de
øvrige breve udstedt i den forbindelse fremstilledes mageskiftet som væ-
rende en sag mellem Lage Brok og kongen uden omtale af selvejernes
aktive samtykke og medvirken¹¹⁶, når bortses fra ét brev, hvori en af de
mageskiftende bønder fik et tingsvidne på, at han mageskiftede med
Lage Brok, hvorved denne handel fremstår som værende en frivillig, af 2
selvstændigt disponerende parter, indgået transaktion¹¹⁷. Men at dette
blot var en formalitet kan der næppe være tvivl om. Lage Brok er kendt
for at være en brutal godssamler¹¹⁸, som brugte alle midler til at opnå sit
mål, og et af hans mål var i 1468 at få birkeret over Favinge og Avning
sogne, hvilket krævede, at han ejede al – eller så godt som al – jord i de
pågældende sogne. Selvejerbønderne blev derfor tvunget til at mageskif-
te, og endog en lavedelsmand blev chikaneret til at mageskifte. Som
nævnt skete selvejernes påtvungne mageskifter med kongelig sanktion.
Allerede i 1460 havde Lage Brok uden denne sanktion tvunget en selv-
ejer til at mageskifte, men dette klagede lensmanden over, og i en erklæ-
ring fastsloges det, at Lage Brok ikke måtte have »nogher bonde gard

114. Rep. I. nr. 7432 og 7433.

115. Trykt hos Hvas, III (jfr. note 92), p. 137, nr. 102.

116. Rep. II. nr. 2388, 2419, 2423 og 2439.

117. Brevet er trykt i Danske Magazin 3. rk. 4. 1854. p. 87-88.

118. Se for det følgende Ulsig, Adelsgodser, p. 220.

eller jordh vden herschapes oc bondens minde till eyedom eller nogher schiffte«¹¹⁹.

Selvejerne blev således i nogle tilfælde tvunget til at mageskifte med privilegerede, men som helhed er der kun få eksempler herpå, og det må formodes at være en undtagelsesvis praksis, som dog rigtignok viser, at kronen i højeste grad anså selvejergodset for at tilhøre det kongelige interesse- og magtområde.

En undtagelsesvis praksis er også kongelig bortskødning af kronens herlighedsrettigheder i selvejergårdene til adelige. Der er et sent eksempel herpå, idet kronen i 1532 overlod den adelige Johan Friis noget gods i Hesselager by med det forbehold, at selvejerne skulle nyde deres gods »...uden om Iahann Ffriiss... thennom ther vtaff købe eller formynde kundne eller och thee forbryde« samme gods, da skulle det tilfalde Johan Friis¹²⁰. Da formularen »uden om« betyder »med mindre«¹²¹, fås her et eksempel på, at adelige fik mulighed for at tilforhandle sig ejendomsretten i selvejergårde. Men dette var en undtagelsesvis praksis, idet kronen normalt ikke overlod sine rettigheder i selvejergodset til adelige. Først efter reformationen, da kronens godsområde med inddragelsen af det gejstlige gods blev voldsomt forøget, ses en væsentlig friere kongelig disponeren over selvejergodset. Specielt under de store mageskifter mellem adelen og kronen i slutningen af det 16. århundrede ses talrige selvejergårde at være blevet fæstegårde ved, at kronen overlod adelige herlighedsretten i selvejergårdene og ved, at de adelige fik overladt retten til at tilforhandle sig ejendomsretten i gårdene af selvejerne¹²². Ved denne kongelige godspolitik mistede talrige selvejere ejendomsretten til deres jord¹²³. En så fri og egenhændig kongelig disponeren over selvejergodset var dog ikke praksis i middelalderen.

Selvejrbøndernes juridiske myndighed

Selvejernes juridiske afhængighed af kronen

Det er en udbredt opfattelse, således klarest hos Hertz, at selvejernes retsevne – d.v.s. evnen til selvstændigt at være et handlende subjekt i et retsforhold – forringedes i senmiddelalderen: havde de i højmiddelalde-

119. K. Barner, *Diplomatarium til Familien Rosenkrantz' Historie*. I. 1874, p. 105.

120. Fred. I's reg. 7/12 1532.

121. Jfr. O. Kalkar, *Ordbog til det ældre danske sprog 1300-1700*, 1881-83.

122. Jfr. F. Skrubbeltrang, *Det danske landbosamfund 1500-1800*. 1978, p. 53f.

123. Jfr. J.A. Fridericia, *Adelsvældens sidste Dage*. 1894, p. 82.

ren fuldstændig retsevne, blev de i perioden derefter i stigende grad juridisk afhængig af kronen¹. Antagelsen bygger – ved siden af henvisning til den almindelige udvikling mellem herremand og fæster som medførende et lignende forhold mellem kronen og selvejeren – på følgende konkrete forhold: For det første henviser Hertz med Steenstrup til et tilfælde af, at nogle selvejere i et fynsk sogn i 1468 benævntes »vornede«, d.v.s. betegnedes med det ord, som var det almindeligst brugte om fæsterne, der jo var i en privilegerets værn, og han ser anvendelsen heraf som et udtryk for en »begyndende juridisk umyndiggørelse af selvejerne« uden dog at begrunde dette nærmere². W. Christensen mener, at 1468-kilden frembringer en »Forestilling om Afhængighed, som ellers ikke knyttes til Tanken om ældre Tidens Selvejere«³. Sidst har Hørby antaget, at »vorned« ofte blev brugt om de senmiddelalderlige selvejere, og tager dette som udtryk for, at de ansås for at have kronen som husbond⁴. Brugen af »vorned« i betydning selvejer forekommer imidlertid ikke i senmiddelalderen bortset fra 1468-tilfældet⁵, og i øvrigt siger kilden intet om selvejernes specifikke juridiske myndighed. For det andet har Hertz inddraget en kilde fra 1448, som viser en lensmand, der ydede en bonde bistand i en drabssag på landsting mod adelsmanden Oluf Gøye, hvilket for Hertz viser en side af den juridiske umyndiggørelse⁶. Nu er der imidlertid ingen tvivl om, at allerede i højmiddelalderen kunne selvejerne søge kongelig bistand, idet Eriks Sjællandske Lov (III, 63) bestemte, at hvis bonden ikke, foruden den lovlige afgift til kongen, ville betale en frivillig afgift til kongens bryde, da kunne han ikke tvinges dertil, men han kunne da heller ikke forvente fogedens bistand, såfremt han fik brug for den⁷. At selvejere søgte kongelig bistand er på baggrund heraf givetvis ikke noget nyt fænomen i det 15. århundrede. For det tredje pålagde den Fynske Vedtægt 1492 § 18 selvejerne at tilkalde den kongelige foged i markskelssager, således at alt gik for sig, som det skulle⁸. For Steenstrup medførte dette påbud, at fogeden let kunne komme til at betragte selv-

1. Hertz, op. cit. p. 91. H. Matzen, Privatret, I. Forelæsninger over den danske Retshistorie. 1895, p. 12-13.

2. Hertz, op.cit. p. 91. Kilden er trykt i D.C.P. nr. 133.

3. W. Christensen, op.cit. p. 512.

4. Tiden 1340-1523, Gyldendals Danmarks Historie, bd. 2. 1980, p. 73, og Dansk social historie, Bd. 2. 1980, p. 282.

5. Jfr. mit udtrykte speciale, Nogle hovedaspekter af selvejerbøndernes sociale position i dansk senmiddelalder. Århus. 1982. p. 100, note 91.

6. Rep. I. nr. 7819. Hertz, op.cit. p. 91.

7. Dette er fremhævet af Steenstrup, op.cit. p. 347.

8. Aarsberetninger, V, p. 80.

ejergodset som krongods, og til at selvejerne så hen til »Embedsmanden som en art Husbond«⁹. Og for Hertz viser vedtægten den juridiske umyndiggørelse i »sin fulde udstrækning«, uden at han dog begrundet dette nærmere¹⁰.

Hertz konkluderer ud fra de anførte forhold, at »I landskabsloven var det en selvfølge, at en selvejer varetog sine interesser uden bistand. Nu (d.v.s. i det 15. århundrede) opfattes han som en blot forvalter af kronens ejendom med næsten samme status som... kronens fæstere.. og som de underkastet lensmandens og den kongelige fogeds forsvar«¹¹.

Det må understreges, at man ikke kildemæssigt kan følge udviklingen i selvejernes juridiske afhængighed af kronen fra høj- til senmiddelalder. At kronen stod i et overordnet beskyttelsesforhold til de højmiddelalderlige selvejere, synes paragraffen i Eriks Sjællandske Lov at vise, men det modsiger ikke den almindelige antagelse om, at selvejerne da generelt selv skulle varetage deres egne interesser; Jyske Lov (1,28) fastslog, at kongen kun var værge for alle dem, »der ikke selv har ret værge«, og til disse hørte selvejerne ikke. Der er derfor ikke tvivl om, at selvejerne var en gruppe, som nok var deres egen husbond, men som stod i et underordnet beskyttelsesforhold til kronen. At dette har været et på det faktiske plan gældende forhold ses af, at kongen i Jyske Lovs fortale meddelte sin beskyttelse til en række socialgrupper, og selvejerne blev ikke her anført. Men at der i så henseende skete en udvikling i retning af mere formaliseret beskyttelse ses vistnok af, at i en lignende beskyttelsesmeddelelse i 1360-landefreden anførtes selvejerne nu sammen med andre socialgrupper¹².

Hvad denne udvikling bunder i kan ikke eksakt fastslås, men den hænger formentlig sammen med det 13. og 14. århundredes feudalisering, herunder specielt etableringen af de personlige afhængighedsbånd, hvorved en svagerstillet begav sig ind under en stærkere stillet persons værn mod ydelser¹³. Selvejere, som ønskede sig en privilegeret persons værn, måtte efter 1304-rigsloven opgive deres ejendomsret til jorden og i stedet blive den privilegeredes fæster¹⁴, og opnåelse af dette værn har formentlig været et ikke uvæsentligt moment i overgangen fra selveje til

9. Steenstrup, op.cit. p. 348.

10. Hertz, op.cit. p. 91.

11. Ibid. p. 91.

12. Jfr. text Ia § 11, D.D.R. p. 247.

13. Jfr. Aksel E. Christensen, Kongemagt og Aristokrati. 1945, p. 143-178.

14. Rigsloven 1304 §5. D.D.R. p. 181.

fæste, idet det ikke var nogen økonomisk fordel at blive fæstebonde¹⁵. Det kan antages, at kronen efter denne feudaliseringsproces i højere grad end før er blevet anset for at være en beskytter af de resterende selvejere, en feudal afhængighedstendens, som indarbejdedes i – og vel skærpedes med – standssamfundets opkomst og konsolidering.

Selvejernes underordnede beskyttelsesforhold til kronen betyder ikke nødvendigvis, at de på det lokale plan ikke selv kunne varetage deres interesser på tinge. I det følgende skal en række retssager kaste nærmere lys over det 15. århundredes selvejeres juridiske kompetence, og det er i så henseende fundamentalt, om selvejerne selvstændigt kunne føre deres sager på tinge, eller om de skulle bistås af en kongelig repræsentant, således som det er antaget i stigende grad var det normale.

Retssager selvejere indbyrdes

Den 9. september 1435 fik selvejeren Niels Jensen på Stevns herredsting et vidne om en »Arv, som ham hindredes for med urette på hans husfrues vegne Bodild«, og vidnet gik på, at Bodil var ret arving.¹⁶ For at gøre sine krav gældende ses Niels ikke at have fået nogen kongelig bistand; han fremtræder som et juridisk selvstændigt handlende individ. Det samme er tilfældet i 1468, da der blev et forlig mellem nogle selvejere i Vindinge herred om en gård, og der ses ikke i dette forlig nogen kongelig embedsmand involveret direkte, men forliget overværedes på tinge af tinghørerne, som bl.a. var herredsfogeden, en rådmand samt 2 bønder¹⁷. Det må understreges, at de nævnte tinghørere må opfattes som en uvildig instans, som blot skulle garantere, at procesførelsen afvikledes korrekt, og som derfor ikke har procederet for parterne. Det skal i den forbindelse anføres, at når personer – f.eks. enker – var involveret i retssager eller lignende og havde taget en værge, fremgår det altid eksplicit af kilderne, at det var værgen, som optrådte på den værgedes vegne¹⁸.

At »ufrie« selvstændigt kunne afgøre deres uoverensstemmelser ses endvidere af et brev fra 1485, hvori selvejeren Jacob Skale fra Ølby i Ramsø herred bekendtgjorde, at han var kommet overens med sin hustrus søstersønner, der var borgere i Køge, vedrørende en trætte, og i brevet fremstår det som en sag udelukkende mellem 2 selvstændigt handlende parter, forsåvidt som der overhovedet ikke er nævnt øvrighedsper-

15. Jfr. E. Ulsig, Landboer og bryder, skat og landgilde. Festskrift til Niels Skyum Nielsen, 1981, p. 155. Se nu også E. Ulsig i Festskrift til Poul Enemark, 1983.

16. Rep. I. nr. 6762.

17. Rep. II. nr. 2451.

18. Jfr. T. Dahlerup, Det kgl. rettertings domme.. I, p. 2-3, 13-14, og Rep. II, nr. 5164, 9366 og 9690.

soner i brevet¹⁹. Tilsvarende er tilfældet i 1494, da Niels Lauersen i Hasseris på Ålborg byting fik et vidne på, at til et trolovelsesgilde blev han og en Søren Pedersen i Vaarst (Fleskum h.) »vel forligte om alle sager og trætte som dem imellem var, og sagde de hverandre et godt venskab og de sager aldrig mere op at drages«²⁰. Her er tale om 2 parter, der var kommet overens ved et privat gilde, hvorefter forliget stadfæstede på tinge; heller ikke her ser man nogen øvrighedsperson involveret på parternes side. Kunne parterne derimod ikke blive enige, måtte en uvildig instans træde til, hvilket ses i 1531, da selvejeren Michael Andersen befalede herredsfogeden på Tåsinge at »tage gode mænd til« og dømme mellem Michael på den ene side og andre bønder på den anden side »emellom om bonde iord the trette om«²¹.

Når selvejere gjorde lovhævd på noget gods, fremtræder de som selvstændigt handlende personer, og at det understregedes, at lovhævden var »lovlig lovbuden« på tinge og accepteret af herredsfogeden og herredsmænd²², betyder i så henseende intet, idet denne accept også i adelige lovhævdssager understregedes²³. En tilsvarende selvstændig optræden ses, når selvejere fik tingsvidne på, at noget gods lå til deres gårde og tilhørte dem. Det er således tilfældet, da Oluf Terkilsen i Skast herred i 1504 fik et tingsvidne på, at »then engh som ligher væsthen fra Grimstroph markskiel stien sønden beck indh til Vestervad, then hafwer leget til then gordh, som Ollof Terkilsen nw ibor«²⁴. Oluf ses ikke at have fået nogen støtte til at hævde sin ret. Det ses Michael Thomsen i Ingstrup (Nørrelyng h.) heller ikke at have fået, da han i 1494 fik et tingsvidne på, at noget jord, hvis tilhørsforhold antagelig var draget i tvivl, »haffde leget til forne gordt, som Miccil Tamessen nw iboor«²⁵. Endelig kan det anføres, at Per Jeppesen i Vivild på Sønderhald herredsting i 1511 fik et vidne på, at nogle personer havde været på Vivild mark »som Per Jeppesen dem tilkrævede«, og dér tilkendt ham noget jord²⁶. Her er et klart eksempel på en selvstændigt handlende selvejer, for så vidt som han krævede og fik personer til at granske vedrørende noget jord, som han gjorde krav

19. Rep. II. nr. 5640.

20. Ibid. nr. 7668. Niels Lauersen pantsatte i 1487 noget gods til Helligåndsklostret i Ålborg, jfr. Lindbæk & Stemann, nr. 193.

21. Fred. I' reg. p. 354.

22. Se eksempelvis Rep. II. nr. 2284, 2771, 3083, 3159, 6363, 8436 og 10782.

23. Ibid. nr. 3448, 3462, 4204, 4256 og 9129.

24. G.J.T. nr. 62.

25. Kilden er trykt hos A. Heise, Hemmestrup Gaard og Gods i det 16. og 17. Aarhundrede. Samlinger til jydsk Historie og Topografi. II. 1868-69, p. 372.

26. Rep. II. nr. 11946. For et lignende eks.se ibid. nr. 7837.

på. Andre eksempler på juridisk selvstændig handlende selvejere kan anføres²⁷.

Selvejere i processer mod privilegerede personer

Der er en del eksempler på selvejere i godstrættesager med adelige, men det gælder generelt, at det kun er i få tilfælde, at en trættesag kan følges gennem flere kilder, hvilket vanskeliggør en afklaring af de nærmere omstændigheder.

Hvad angår godstrættesager, som førtes på herredstingene, synes bønderne at optræde selvstændigt, I hvert tilfælde ses ingen kongelig repræsentant at give nogle bønder i Fjære herred i Halland bistand eller optræde på deres vegne, da de i 1481 lå i trætte med adelsmanden Niels Clausen, som ikke selv optrådte på tinge, men derimod lod sin »beskedne svend« optræde på hans vegne²⁸. Der var heller ingen kongelig repræsentant involveret på bøndernes side i Gudme herred, da de var kommet overens om et skovskifte med den adelige Palle Andersen »efter begge deres Tykke«; overenskomsten overværedes af herredsfogeden, en væbner, 2 gejstlige, en borgmester, samt 2 bønder, som skulle påse, at alt gik for sig, som det skulle²⁹. I 1509 fik sognepræsten Peder i Nørre herred på Langeland et tingsvidne vedrørende et forlig mellem en række parter om noget jord; vidnet gik på, at Peder »paa Helligtofftegoordz Vegne, Gregers Juel og Lejbølle Bønder paa deres egne Vegne var forligte om den Trætte«³⁰. Forliget fastlagde de involverede parters andel i jorden, og der er ingen tvivl om, at selvejerne i Lejbølle – i lighed med præsten og Gregers Juel, der var væbner³¹ – selv varetog deres interesser på tinge; de optrådte på deres »egne vegne«.

I relativt mange sager mellem selvejere og privilegerede ses kronen at være blevet involveret. Det er således klart, hvor der forelå direkte overgreb på selvejernes ejendom. Et meget klart og oplysende eksempel herpå ses i 1480, da lensmanden Mourids Nielsen (Gyldenstjerne) på Han herredsting fik et stokkenævn, som vidnede, at medens Mourids havde været bortrejst, havde en prior Gerlov – »idet han vidste at han (d.v.s. Mourids) ej var i landet« – gjort lovhævd på en ålegård, som tilhørte nogle bønder; vidnet gik på, at »den Aalegaard, som kaldes Thures Aalegaard, som Prior Gerlov har hævdet sig til, er rette Bønders

27. Ibid. nr. 241, 1172, 3117, 7756, 8963/64 og 12216.

28. Ibid.nr. 4933.

29. Ibid. nr. 6742.

30. Ibid. nr. 11314.

31. Ibid. nr. 9005 og 10130.

Aalegaard og Grund, og de har givet Skat og Leding af den i 60 Aar og flere til nu, Prior hævdede sig til den« og at den ålegård »var dem ulovlig aftrængt«³². Prioeren benyttede sig således af, at lensmanden – beskytteren af selvejerne – var bortrejst, og gjorde lovhævd på selvejergods, hvilket selvejerne og lensmanden naturligvis ikke kunne acceptere. 1480-sagen vidner om kronens specielle interesse i selvejergodset, og at det var kronen og dens repræsentanter, som selvejerne om nødvendigt må ty til i direkte overgrebssituationer.

Også i almindelige godstrættesager mellem selvejere og privilegerede er der eksempler på, at selvejere har henvendt sig til kronen, men det kan ikke tages som udtryk for en juridisk umyndiggørelse af specielt selvejerne, idet også adelige, når de lå i trætte med hinanden, kunne henvende sig til kronen, jfr. nedenfor. Der er en del eksempler på selvejeres henvendelse til kongen. Kong Hans pålagde således i 1512 Tyge Brahe, som havde taget noget gods fra en selvejer, at lade denne »fange siit gotz igen oc bliffue vplatzet oc vfeidet, indtill swo lenge sagen kommer i rette oc dømes therpaa, som tilbør«³³. Ligeledes ses Keld Jensen i Bjerring (Middelsom h.) i 1519 at have berettet for kongen, hvorledes »hannom giøres hinder oc forfang paa Bradstrup gaardt stedt oc Bradstrup Søø«, som hans fader i 1472 havde gjort lovhævd på³⁴, og kongen bestemte, at Keld fortsat skulle have godset i hævd³⁵. Ligeledes høres i 1504 om Oluf Bentsen i Høks herred, der havde klaget til kongen, fordi Henrik Krummediges foged på Vallen gjorde »hannom hinder oc forfang paa en engh, som hafuer leigeth till hanss bondægaard aff arildæ tiid«, hvilken eng kongens søn og hofmesteren tidligere havde tildømt bonden, og som Kong Hans nu igen understregede, at bonden skulle nyde³⁶. I 1505 fik Henrik Krummedige dog et tingsvidne på, at den eng, som Oluf havde køret på »var aldrig vunden... med nogen Lov eller Tingdom«³⁷. Endelig hører vi i 1475 endvidere, at kongen i et brev til den adelige Fru Anna på Vallø skrev om selvejeren Peder Ingelsen, som havde »berettet for os, at I har taget ham en Gaard fra, som kaldes Raariis ... imod Ret«, hvilket ikke kunne accepteres, og kongen stævnedede følgelig adelsparten til at møde i København med rettighedsbeviser³⁸.

32. Ibid. nr. 4721.

33. W. Christensen (udg.), – Missiver fra Kongerne Christian I's og Hans' Tid. I, 1912, nr. 382.

34. Rep. II. nr. 3083.

35. Kilden er trykt hos Heise, op.cit. p. 373.

36. Missiver, I. nr. 249.

37. Rep. II. nr. 10328.

38. Ibid. nr. 3698.

Det må understreges, at kronens engagement i disse almindelige civilretlige godstrættesager ikke skal opfattes som en egentlig og principiel beskytter af selvejerne, men må opfattes som en uvildig instans; at selvejerne henvendte sig til kongen vidner ikke i sig selv om nogen juridisk umyndiggørelse, idet også privilegerede ses at henvende sig til kongen i retssager, og den procesmulighed, som da opstod, blev givet i konkurrence med tingene; der var i det middelalderlige retsvæsen ingen appelinstant, hvilket betød, at herredstingene, landstingene og de kongelige ting konkurrerede med hinanden³⁹.

Ved siden af de kongelige retterting brugte kongen af og til at nedsætte ekstraordinære domstole bestående af adelige og gejstlige til at afgøre retstrætter, som krævede undersøgelser på stedet⁴⁰. Dette ses praktiseret i 1483, da kongen tilskikkede bl.a. en biskop, 2 riddere og andre til at være dommere i en sag mellem den adelige Bild Pedersen og selvejeren Jens Remp, der førte sagen på yderligere 3 andre selvejeres vegne om noget gods på Lørup mark i Gudme herred. Jens Remp påstod, at marken bestod af 2 bol jord, og at parterne ejede hver ét bol, medens Bild Pedersen hævdede at have ret til hele marken. Dommerne nedsatte et nævn, som skulle granske, om marken var »twende Bol eller ej, og om Bild har der nogen Jord til sin Vorneds Gaard i Bondens Bol«⁴¹. Bønderne fik medhold: den 18. maj 1484 udstedtes et kongeligt brev på, at marken var 2 bol jord, og at der skulle rebes således, at »Bønderne nyder det ene Bol og Bryderne det andet«, og at den lovhævd, som Bild Pedersen havde gjort, skulle være magtesløs⁴². Senere – i 1532 – lå bønderne atter i trætte med en privilegeret om retten til marken, idet en forstander til et hospital i en årrække havde haft noget jord på marken i rolig hævd, og der havde ikke været kæret derpå »førre endd bønnder vde Lørup nu haffue førd ther trette paa«. Bønderne henviste til 1484-dommen, men forstanderen fik dog i 1532 tilkendt rettighed på marken⁴³. Bønderne ses under processerne ikke at have fået nogen kongelig bistand.

Afslutningsvis skal her fremdrages en godstrættesag mellem på den ene side Per Bonde og Michael Pedersen i Haderup i Gerlev herred og væbneren Jørgen Krumpen på den anden side⁴⁴. Sagen drejede sig i

39. Jfr. P.J. Jørgensen, op.cit. p. 319.

40. Ibid. p. 521.

41. Rep. II. nr. 5261.

42. Ibid. nr. 5470.

43. Fred. I' reg.p. 397-98.

44. I 1504 omtales Per Bonde som »beskeden mand«, og han fik da tilskødet nogle partsrettigheder i den gård, han da boede i, hvilket viser, at han var selvejer, jfr. Rep. II. nr. 10190. Michael Pedersen omtales i 1468 som »bonde«, jfr. Rep. II. nr. 2366.

første omgang om brugen af Lystrup og Ajstrup marker⁴⁵, og i denne sag var der også andre bønder involveret; den 25. maj 1481 blev der hos ridderen og lensmanden Aksel Lagesen indgået i et forlig mellem parterne⁴⁶, men dette forlig blev imidlertid ikke overholdt af bønderne, som formentlig mente at have ret til at udnytte markerne⁴⁷, og Jørgen Krumpen gik da til landsting og til kongen, hvor han fik medhold⁴⁸. Sagen udviklede sig til en regulær strid mellem de 2 selvejere og væbneren om ejendomsretten til jordstykker på markerne, og Jørgen Krumpen lod Per Bonde og Michael Pedersen stævne: den 10. februar 1489 skulle de to bønder være mødt op for en række adelige og gejstlige i Randers, men de kom imidlertid ikke, hvorfor det da også hedder, at der ikke var nogen til – på deres side – »at pleje ret«⁴⁹. Sagen kom op på det kongelige retterting i Århus 4. juni samme år, og da var bønderne mødt op; de fremstår her som en juridisk fuldmyndig part, på lige fod med adelsparten⁵⁰. Der er ingen tvivl om, at bønderne selv førte deres sag: da de ikke mødte op i Randers, var der ingen – som det hedder – til på deres vegne at »pleje ret«, og de gange, vi ser dem på tinge, fremstår de som en i forhold til adelsparten juridisk fuldgyldig part⁵¹. At lensmanden var involveret i begyndelsen betyder ikke, at han ydede bønderne bistand, men han skal opfattes som en uvildig, mæglende instans; han ses da heller ikke senere at give bønderne nogen bistand.

Det må konkluderes, at kun i sager, hvor der forelå egentlige og direkte overgreb på selvejernes ejendom fra privilegeredes side, ses kronen at bistå og beskytte selvejerne direkte, hvilket naturligvis ikke blot skyldes, at kronen – som beskytter af de svage i samfundet – havde pligt hertil, men det skyldes også en faktisk interesse i at beskytte skattegods og dyrkere heraf. Derimod kan en sådan direkte kongelig bistand ikke konstateres i *almindelige* trættesager, hverken når der forelå en sådan mellem selvejere indbyrdes eller mellem disse og privilegerede personer; i disse sager fremtræder selvejerne som fuldmyndige personer, der selvstændig fremførte deres rettighedsbeviser og selvstændig varetog deres interesser på tinge⁵². Når der dog er eksempler på, at kongen eller en kongelig

45. Baggrunden for sagen var formentlig den, at Jørgen Krumpen i 1478 havde gjort lov-hævd på noget gods, bl.a. på Lystrup mark, jfr. Rep. II, nr. 4526.

46. Rep. II, nr. 4870 og 4871.

47. Ibid. nr. 5249, se også nr. 5271.

48. Ibid. nr. 5253 og 5884.

49. Ibid. nr. 6440, se også 6439.

50. Ibid. nr. 6507.

51. Andre kilder i sagen: Rep. II, nr. 6795, 7242, 7715, 7837.

52. Universitetslektor, lic.phil. Erland Porsmose har venligst gjort mig opmærksom på, at fæstebønder i det 16. århundrede kunne optræde selvstændigt på tinge i ikke-jordsager.

retsinstans er blevet involveret i almindelige trættesager mellem selvejere og privilegerede, kan det ikke tages til indtægt for at postulere en juridisk umyndiggørelse af selvejerne, idet det var en almindelig praksis, at en part kunne henvende sig til kronen, men generelt har selvejerne formentlig anset deres sag for bedre behandlet på de kongelige ting end på herredstingene, hvor de privilegerede har haft mulighed for at manipulere med tingsvidnerne⁵³, og de har på de kongelige ting opnået større retssikkerhed. Det var dog ikke alle sager, som endte med, at kronen blev involveret. Som helhed kan der derfor ikke konstateres den postulerede bastante juridiske umyndiggørelse af det 15. århundredes selvejere; havde selvejerne nok en husbond i kongen, er det omvendt klart, at dette husbondforhold var af overordnet karakter, idet det ikke har forhindret bønderne i – i vidt omfang – selvstændigt at varetage deres interesser på tinge⁵⁴. At de dog samtidigt langt fra kunne gøre hvad der passede dem, er belyst ovenfor med hensyn til deres jordbesiddelse, og der kan her yderligere anføres den af Steenstrup og Hertz fremdragne § 18 i den Fynske Vedtægt 1492 (jfr. ovenfor) som pålagde selvejerne i markskelssager at henvende sig til den kongelige foged og få hans bistand. Dispositionelt havde det overordnede husbondforhold således også en negativ konsekvens for selvejerne.

Sammenfattende bemærkninger

Selvejernes dispositionsmuligheder over deres jord var i det 15. århundrede på flere punkter indskrænket: de måtte ikke sælge eller pante deres jord til privilegerede personer; de måtte ikke udstykke deres jord, og de måtte ikke mageskifte med privilegerede uden kongelig sanktion. Om de to sidstnævnte forhold var nyskabelser omkring midten af det 15. århundrede er usikkert på grund af kildematerialets spinkle karakter. Indskrænkningerne var begrundet i, at kronen ikke ville tolerere indtægtstab fra selvejergodset, og var dette et forhold, som allerede kommer til ud-

53. Jfr. Hertz, op. cit. p. 84-85, og Aksel E. Christensen, *Ret og magt i dansk middelalder*. Kbh. 1978, p. 63-66.

54. I sit skrift »Den danske Bonde og Friheden« fra 1888 opfattede Steenstrup det 17. århundredes selvejere som »Bønder uden Husbond. Fra et formelt Standpunkt maa det dog bemærkes, at de i lensmanden havde deres Husbond og ofte til ham svarede et Husbondhold.« (p. 189, note 17). Afgiften husbondhold kan for selvejernes vedkommende ikke konstateres i det 15. århundrede, men den dukker op senere i det 16. århundrede jfr. W. Christensen, *Dansk Statsforvaltning*, p. 620.

tryk i 1396-forordningen, er der dog ingen tvivl om, at kronen som helhed strammede grebet om selvejergodset i slutningen af det 15. århundrede, hvilket i praksis betød mindre dispositionsfrihed for bønderne. Kronens skærpede kurs ses på flere punkter. Dels blev selvejerne op mod 1500 nærmest reelt afskåret fra at dotere jord til gejstlige institutioner – hvad de tidligere i århundredet frit havde gjort – og dels blev det omkring 1500 indskærpet, at selvejerne ikke måtte udstykke deres jord, hvilket havde været et forbud, som ikke havde været overholdt af bønderne. Dertil kommer, at selvejerne i Fyns Vedtægt 1492 fik pålæg om i markskelssager at tilkalde den kongelige foged – således at denne kunne sikre skattegodset – hvilket ikke havde været krævet i en 1473-udgave af vedtægten. Og i den stedse stigende konkurrence op mod 1500 mellem herrestænderne og kronen på den ene side og landalmuen på den anden side vedrørende adgangen til skov, fiskeri, jagt etc. blev selvejerne sidestillet med fæstebønderne. Selvejerne havde derfor som helhed langt fra frie dispositionsmuligheder over deres jord omkring 1500.

Når forholdene strammedes for bondestanden som helhed i slutningen af det 15. århundrede, skyldes det herrestændernes og kronens bestræbelser på, efter agrarkrisens ophør omkring 1440, at befæste landboforholdene på et økonomisk optimalt plan, og dette – vel i sammenhæng med stændersamfundets mere rigide udformning – medførte en øget homogenisering af bondestanden. Symptomatisk herfor er en stigende egålisering af selvejer- og fæstebondebetegnelser, idet ordet »bonde« – der i 1400-tallets første halvdel som regel anvendtes om selvejere – i stigende grad anvendtes om både selvejere og fæstere⁵⁵.

På trods af denne udvikling er der dog grund til at advare mod ganske at sidestille selvejernes sociale forhold omkring 1500 med fæstebøndernes, således som det er blevet gjort – jfr. ovenfor. En række forhold adskilte de to bondekategorier, og jeg skal i det følgende ganske kort anføre nogle hovedaspekter.

Der er for det første grund til at aflive myten om, at 1400-tallets selvejere var stavnsbundet, således som fæstebønderne inden for det sjællandske retsområde blev det. Dette er blevet hævdet af Steenstrup og nu igen af Hertz samt A. Bøgh⁵⁶. Opfattelsen bygger fortrinsvis på lov-materiale, som viser, at selvejerne – hvis de ikke opholdt sig på deres

55. Jfr. Hertz, op. cit. p. 86, og mit speciale, p. 71-86.

56. For en nærmere diskussion af stavnsbåndstesen med kilde- og litteraturhenvisninger kan jeg henvise til mit indlæg, Et senmiddelalderligt selvejerstavnsbånd?, *Fortid og Nutid*, Bd. XXX, 3, 1983.

gård, og hvis der ikke betaltes de fornødne skatter af deres jord – blev tvunget/kunne tvinges tilbage til deres gårde og tvinges til at dyrke deres jord. Og vel kunne selvejerne tvinges tilbage, men det er principielt afgørende, at såfremt selvejerne kunne afhænde deres jordejendom, var de personligt frie individer. Som påvist ovenfor indeholder kildematerialet mange eksempler på selvejere, der afhændede deres gårde, hvilket er et forhold, som ganske negligeres i antagelsen om selvejerstavnsbåndet. Problematikken belyses af en dom fra 1410, hvorved to personer, som havde arvet selvejergods, men som opholdt sig i Randers og Ålborg, blev tvunget til at opholde sig på og dyrke det arvede gods, fordi dette – som det udtrykkelig hedder i dommen – ikke var afhændet (»oc aldry afhend war«)⁵⁷. 1410-dommen forudsætter derfor ikke – som hævdet af Bøgh⁵⁸ – »et indiskutabelt stavnsbånd« for selvejerne, men dommen viser derimod, at de kongelige fordringer primært gjaldt selvejerbondegodset og kun sekundært selvejerne som personer, og følgelig er der derfor ikke tale om, at 1400-tallets selvejere principielt var underlagt en personlig pligt til at forblive på staven, hvilket må være et kvalitativt krav for at kunne postulere eksistensen af et stavnsbånd. 1410-dommen viser, at der til selvejergodset var knyttet en dyrkningspligt, som i første omgang var pålagt den umiddelbare ejer af jorden, og i næste omgang arvingerne, hvilket betød, at jorden til stadighed skulle dyrkes og give de fornødne skatter. Denne arvegårds- og dyrkningspligt blev rimeligvis indført med 1396-forordningen og formaliseret i den Nørrejske Forordning af 1466.

For det andet fremstår 1400-tallets selvejere som juridisk fuldmyndige personer, der i vidt omfang optrådte selvstændigt på tinge og der varetog egne interesser. Dette gælder dels i de talrigt overleverede jordskødnings-sager, hvori selvejerne frit og uden kongelig indblanding kunne skøde deres gårde – og partsrettigheder heri – til hinanden, og dels gælder det almindelige godstrættesager, både når det angik selvejerne indbyrdes, og selvejere contra privilegerede personer. På baggrund heraf må husbondforholdet mellem selvejer og kongen/den lokale kongelige repræsentant rimeligvis karakteriseres som overordnet, selvom det naturligvis er klart, at det overordnede husbondforhold også havde et konkret indhold, hvilket ses af, at lensmanden var en direkte beskytter af selvejergodset, og han støttede aktivt selvejerne, når der foretoges overgreb på deres besiddelser. En negativ konsekvens af husbondforholdet ses bl.a. af, at kronen blev opfattet som part i mageskifter mellem selvejere

57. Dommen er trykt hos Steenstrup, Vornedskabet.. p. 371-72.

58. I Fortid og Nutid, Bd. XXVIII, 1979-80, p. 286-87.

og privilegerede. Det må dog som helhed fastslås, at i forhold til fæstebønderne har selvejernes ejendomsret til deres jord givet dem større juridisk handlefrihed. Selvejernes juridisk-socialt mere fremtrædende position ses vel endvidere af, at herredsfogeden formentlig ofte var selvejer⁵⁹ – et forhold, som har været afhængig af selvejendommens udbredelse i de enkelte herreder. Landskabslovene forudsatte, at nævningene i markskels- og skursnævningesager var selvejere⁶⁰, og som helhed er der mange eksempler på, at det udtrykkeligt var selvejere – og ikke fæstere – som vidnede og granskede i trættesager⁶¹. Der er dog som helhed ingen tvivl om, at der har været geografiske forskelle, for så vidt som selvejernes mere fremtrædende rolle er klarest i Jyske og Skånske Lovs områder, men derimod ikke i det sjællandske retsområde, hvilket bl.a. ses af, at i Jylland kunne kun selvejere borge for sig selv i staffesager, mens retten hertil på Sjælland tilkom enhver bofast mand; der var der ikke krav om jordejendom⁶². Og mens man i Jylland i 1400-tallet oftest brugte at gøre lovhævd med privilegerede og bønder, hvis status som jordejende udtrykkelig understreges, hedder det i de sjællandske lovhævdsbreve oftest, at der gjordes lovhævd med blot »dannemænd«⁶³.

Endelig er der grund til at anføre den senmiddelalderlige sociale mobilitet som en – i forhold til fæstebønderne – statusfremhævende faktor for selvejerne. Det er velkendt at der var en social mobilitet mellem selvejernes øverste række og lavadelen, hvilket for bønderne betød en mulighed for opstigen i det sociale hierarki⁶⁴. Dette forudsatte, at det økonomiske fundament var tilstede, og at der var selvejere, som ejede ganske meget jord, er der ingen tvivl om; eksempelvis konstaterede Heise således i Middelsom herred en »kraftig« selvejerstand, som selv havde fæstegårde under sig⁶⁵, og tilsvarende var der i Salling en del storbønder i 1524, bl.a. to, som ejede henholdsvis 5 og 7 gårde⁶⁶. Givet er det således, at der i senmiddelalderen eksisterede storbønder, hvis økonomiske fundament – omfanget af godsbesiddelsen – ikke har adskilt sig væsentlig fra den

59. Jfr. W. Christensen, op.cit. p. 249f.

60. Hertz, op.cit. p. 83.

61. F.eks. Diplomatarium Vibergense, nr. 260, Rep. II. nr. 912, 919, 2772, 8742, 10204, 11946 og 12842.

62. Jfr. P.J. Jørgensen, op.cit. p. 207.

63. Jfr. mit speciale, p. 80.

64. Jfr. T. Dahlerup, Den nordiske adel i senmiddelalderen. Danmark. Rapporter til det nordiske historikermøde i København. 1971, p. 51, se også note 68.

65. Jfr. Heise, op.cit. p. 325 og 379.

66. Jfr. H. Larsen, Ejendomsforholdene i Salling 1524. Jyske Samlinger, 5. rk. V. 1941-42, p. 5-6.

nederste del af lavadelen. Det er ligeledes givet, at en del af den senmiddelalderlige lavadel sank ned i bondestanden⁶⁷, hvilket betød, at denne fik et tilskud »fra oven«. Knud Prange har på baggrund af de her skitserede forhold påpeget, at storbønderne og lavadelen *slægtsmæssigt* udmærket kan have været to stærkt sammenhængende grupper, som der måske ikke er grund til at sætte et egentligt skel mellem, og hvis flere hundreder lavadelsslægter har mistet deres eksistensgrundlag og er sunket ned i bondestand, så har det psykologiske, sociale og økonomiske følger, som »kan have været med til at sammensvejde de nederste lag af adelen med bondeartistokratiet: selvejere og herredsfogedslægter i opposition mod de heldigere stillede lag af adelen – og måske også i opposition mod resten af bondestanden«⁶⁸.

Pranges hypotese kan meget vel have meget for sig. Jeg skal imidlertid lade dette aspekt ligge, og afslutningsvis advare mod ganske at sidestille selvejernes hele sociale position på det lokale plan omkring 1500 med fæstebøndernes, således som det er blevet gjort; som helhed er der ingen tvivl om, at selvejerne udgjorde en særdeles *kompleks* gruppe, hvis økonomiske og sociale forhold har varieret fra egn til egn⁶⁹, og der har indenfor gruppen været stor social stratifikation.

67. T. Dahlerup, *Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder*, H.T. 12. rk. IV, 1969, 1-43.

68. Knud Prange, *Lavadelsskæbner i senmiddelalder og renaissance i Profiler i nordisk middelalder og renaissance*. Festskrift til Poul Enemark. 1983, p. 230. Se også K. Prange, *Bonde af Thy, i Bol og By*, 5. 1964, p. 66ff.

69. Se Erland Porsmose, *Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502-1542*. Odense 1983.

Jorddrot og offentlig administrator

af Erik Helmer Pedersen

Da Birgit Løgstrup den 18. marts 1983 på Københavns Universitet forsvarede sin disputats »Jorddrot og offentlig administrator«, var lektor, dr. phil. Erik Helmer Pedersen officiel opponert. Hans indlæg ved handlingen bringes her.

Indledende bemærkninger

I 1888, midt i provisorietiden, skulle man fejre 100-årsdagen for den store og skelsættende begivenhed i Danmarks nyere historie: Stavnsbåndsløsningen 20. juni 1788. Københavns Universitet holdt i den anledning en stor jubilæumsfest, og som indbydelsesskrift hertil udsendte man *V. Falbe-Hansens* skildring »*Stavnsbånd-Løsningen og landboreformerne, set fra nationaløkonomiens standpunkt, 1. del*. Den bruges stadig som lærebog ved vore universiteter. Omtrent samtidig udgav historikeren *Edvard Holm* sin jubilæumsbog *Kampen om landboreformerne i Danmark i slutningen af det 18. århundrede (1773-1791)*. Værket var skrevet som festskrift til Den nordiske industri-, landbrugs- og kunstudstilling, man afholdt i København i samme anledning.

Ved stavnsbåndsløsningens næste jubilæum i 1938 udgav Landbrugsudstillingen på Bellahøj ved dens bogudvalg historikeren *Fridlev Skrubbeltrangs* skildring *Den danske bonde 1788-1938*. Bogen var for de specielt indviede et lykkeligt forvarsel om det store værk, som to år senere så dagens lys: *Husmand og Inderste* med undertitlen *Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800*. Bogen og det senere forfatter-skab kom for de efterfølgende årgange af vordende landbohistorikere til at stå som det egentlige gennembrud for kildekritiske studier over landbefolkningens og landbrugets historie i Danmark.

Nu skal vi snart til at fejre stavnsbåndsløsningens 200 årsdag. Forhåbentlig har vi ikke til den tid formyndere, vi som Falbe-Hansen og Holm skal skrive os bort fra... Som baggrund for de værker, som skal skrives i den anledning, kan vi fremdrage en rig høst af monografier, afhandlinger, artikler og kildeudgaver, som er udkommet inden for de sidste 20-30 år. De fleste er skrevet af dr. Skrubbeltrangs elever. Det gælder også den bog, som foreligger her i dag, og som af Det humanistiske Fakultet ved

Københavns Universitet er antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Forfatteren, *Birgit Løgstrup*, er som allerede antydnet ikke et ubeskrevet blad i den danske historikerverden. Jeg behøver blot at minde om artiklen *Hoveri og markdrift på Løvenborg 1771-72* i *Bol og By* nr. 8, 1974, og den administrationshistoriske studie *Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868*, som udkom sidste år.

Nu foreligger der altså et nyt, stort værk fra Birgit Løgstrups hånd. Det betegnes som nr. 7 i rækken af administrationshistoriske studier, udgivet af doktorandens tidligere arbejdsplads, Rigsarkivet. Man bedes her lægge mærke til, hvor sjældent det er, at landbohistoriske publikationer ikke udgives af Landbohistorisk Selskab.

Det er med god grund, at bogen er blevet antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Med dens henvend 500 sider giver den et godt og på mange måder dækkende billede af de to emneområder, som undertitlen da også indkredser: *Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*. Forfatteren vil med udgangspunkt i nogle principielle overvejelser omkring sagsområdernes teoretisk-litterære baggrund undersøge, hvordan godsejernes skatteopkrævning og soldaterudskrivning fungerede rent administrativt i det 18. århundrede. På denne baggrund vil hun dernæst klarlægge, hvilke konsekvenser dette fik for de samfundsborgere, som rent bogstaveligt skulle lægge ryg og pengepung til begge former for udskrivning.

»De administrerede«, som præses kalder dem – man kunne også med et lidt altmodisch udtryk betegne dem som »landboerne« – levede og virkede altså ude på Holbæk-kanten, nærmere bestemt på Løvenborg gård og gods. Herregården med dens beboere præsenteres ganske kort på s. 16f. Den kaldes også et »stamhus« (fra 1766) og fra 1773 et baroni uden dog at have de privilegier, der normalt knyttede sig til denne institution. Først på s. 167 afsløres det, at der indgår endnu et gods i stamhuset, nemlig hovedgården Vognserup¹. Men nu er det altså hovedgården Løvenborg med underliggende fæstegods, som skal have sine forhold endevendt.

Det hævdes sst. (16f.), at der er 87 bønder på godset. Det får jeg det også til ved at gennemgå godsets jordebøger fra perioden². Et andet sted (s. 103) gives indtrykket af, at der er tale om 85 bønder. Vi får, stadigvæk på s. 16, at vide, at bøndergodset lå i 22 landsbyer, jfr. også bilag 1, s.

1. Rent parentetisk nævnes det dog s. 35, at der indgår to gårde i komplekset.

2. LAS, Løvenborg gods, pk.nr. 19: ca. 1661-1794 Jordebøger for Birkholm (Løvenborg). Ses ikke at være benyttet af B.L.

436, men sogneantallet røbes først s. 187. Det opgives til 7, men er faktisk 10, når man tæller nøjere efter³.

Jeg kunne kort sagt godt ønske mig en kort og præcis redegørelse for analysefeltet Løvenborg og dets geografi. De refererede uoverensstemmelser er selvfølgelig kun for småtterier at regne, men når præses i omtalte bilag 1 sammenligner tallet på Løvenborgs gårde 1770 med *Henrik Pedersens* tilsvarende oplysninger fra *De danske landbrug 1688* (1928) vokser mine betænkeligheder. En gård fra eller til kan betyde, at Løvenborgs besidder reduceres fra at være største lodsejer i landsbyen til kun at være næststørste, og det får straks administrative og dermed økonomisk-sociale konsekvenser, som forfatterens analyse senere viser.

En redegørelse som den, der er ønsket i det forudgående, burde også omfatte en kort præsentation af de forskellige beboergrupper i området. Lettere polemisk vil jeg vove den påstand, at Chr. Sørensen, formanden for De danske Husmandsforeninger, næppe ville købe bogen, ifald han fik lov til at bladre lidt i den forinden. Et opslag i sagregistret på s. 472 synes nemlig at vise, at dens forfatter ikke vil vedkende sig begrebet »husmand«. Det nærmeste, vi her kan komme til husmandsbegrebet, er henvisningen s. 476 til »soldaterhusmandsstand«. Nu vil præses sikkert indvende, at husmandsbegrebet har taget bolig under synonymparret »inderste/indsidder« (s. 472), som der er mange henvisninger til. Jovist – og jeg kunne da i påkommende tilfælde også berolige en Chr. Sørensen med, at ordet »husmand« skam forekommer adskillige steder i bogen, også som »fæstehusmand«.

Klassifikatoriske problemer

Lad nu være, det hidtil sagte hører hjemme i den historiske småtingsafdeling – men det skulle gerne lægge op til en debat med præses om dækkende og relevante klassifikationer af de medvirkende landboere derude i de ti kirkesogne. Uden at ville gå så langt som til at sige, at bogen er skrevet ud fra et landboforeningssynspunkt, er det dog evident, at det er fæstebønderne, som er heltene – eller måske snarere *anti*-heltene – heri. Flere steder siges det lige ud, at dette er en bog om fæstebønder⁴. Klarest

3. Butterup-Tudse-Søsterup-Kvandløse-Lille Grandløse-Ugerløse-Undløse-Søndersted-Sdr. Jernløse-Nr. Jernløse.

4. Et enkelt sted – s. 25 – tales om »fæstebondestanden«. På s. 108 tales om »fæstere«, hvormed nok menes »fæstebønder«.

udtrykkes det i en billedtekst s. 20: »De egentlige hovedpersoner i denne bog er godsejeren og fæstebonden...«, og et par linjer længere nede i teksten hedder det: »Godskomplekssets fæstebønder var i enhver henseende underordnet godsejerne med de heraf følgende konsekvenser...«. Heraf følger en afledt interesse for bønderkarlene – de fleste vel bondesønner – hvis højde, drøjde, ja og udseende gøres til genstand for indgående omtale flere steder. Når bogen altså handler om fæstebønder, forekommer det lidt paradoksalt, at en god del af bevisførelsen omkring godsejerstyrets påståede uduelighed som administrationsapparat konkretiseres omkring inderster og husmænd, sådan som jeg vil søge at vise.

På s. 100f. opregner præses de personer, som var skattepligtige i forhold til landkonsumtionen – mere herom senere. Her nævnes husmænd resp. fæstehusmænd, som qua deres fæstebrev kan kræve sig fritaget for folkeskat⁵. De har ifølge præses en nærmest lovbeskyttet status. Derimod stod der større strid om inderstegruppen, siger hun (s. 106). De boede til leje hos gårdmændene eller husmændene, eventuelt i et hus på gårdens grund. Præses karakteriserer dem med rette som en »uhomogen« flok (s. 101) og betoner senere i sammenfatningen (s. 373), at de ikke havde »noget umiddelbart forhold til godset...«. Hun deler indersterne op i en »erhvervsaktiv« og en »erhvervsinaktiv« undergruppe. Til den første regner hun daglejere og småhåndværkere, medens den sidste omfatter aftægtsfolk, gamle og svagelige.

Selv om det ikke udtrykkes helt klart, må der umiddelbart efter inderstegruppen være en gruppe »tjenestefolk« af begge køn. De optræder i hvert fald en række steder i teksten, mest dog som potentielle skatteydere i forhold til folkeskatten. Nederst i præses' sociale hierarki findes et »omvandrende proletariat, som drog fra gods til gods og var ildeset overalt...« (s. 373).

Det forekommer mig, at præses' klassifikation af landbosamfundets medlemmer er lidt tilfældigt organiseret, nærmest statistisk i sin karakter. Lige så vigtigt er dog at få fastslået, at der på ingen måde var vandtætte skodder mellem de enkelte lag i de ovenfor refererede grupper. Alle hørte de til bondestanden og var i den egenskab pålagt en række pligter, uanset om de var jordbrugere eller inderster⁶. Gårdbrugerne havde som

5. Jfr. nedenfor s. 94ff.

6. Jacob Mandix: Håndbog i den danske Landvæsenret, 2. udgave, (1813), bd. I, s. 54f. (i det efterfølgende cit. forkortet som hhv. »Mandix I«, resp. »Mandix II« (2. bind). Mandix går den omvej at opregne bondestandens sammensætning ved simpelthen at nævne de personer i landdistrikterne, der *ikke* er herhen hørende: kgl. embedsmænd, præster, degne, proprietærer, forpagtere m.fl.

allerede antydet kun den særstatus, at lovgivningen fra og med Danske Lov tilsagde dem en vis beskyttelse forudsat altså, at de holdt deres del af den aftale, som var indeholdt i fæstebrevet. Gjorde de ikke det, kunne de næste dag være degraderet til inderster.

I datidens landbosamfund herskede rent faktisk en stor mobilitet, sådan som det vises mange steder i *Fridlev Skrubbeltrangs* forfatterskab. I *Det danske Landbosamfund 1500-1800* (1978) s. 51, skitseres således en trinvis op- og nedstigning: fæstebondesøn – (tjenestekarl) – gift indsider – husfæster – gårdfæster (mod sin vilje) – forsider – aftægtsmand⁷.

I disputatsen siger Skrubbeltrang, at indersterne ofte repræsenterer gårdmændenes og husmændenes »tabskonto«. Det betyder, at der er mange ældre i denne gruppe⁸. Hans inderste-definition er da også mere differentieret end den, præses bruger: Fhv. gårdmænd/medbrugere af gårde/faste tjenestefolk hos bønderne//»stakler«: enker, enlige kvinder, invalide, gamle, tiggere⁹. Det er imidlertid givet, at inderstegruppen undergik ændringer i løbet af det 18. århundrede. Mange inderstehuse blev efterhånden omdannet til fæstehuse¹⁰, og efterhånden fremstår en egentlig husmandsgruppe. Befolkningstilvæksten på landet i det 18. århundrede viser sig klart i netop denne gruppe, konstaterer Skrubbeltrang. Tal fra 192 sogne i 1771 kunne tyde på, at inderster da udgjorde 23% af alle husmandsfamilier¹¹.

Lad os da prøve på at få skitseret en brugelig, social klassifikation/stratifikation af landbosamfundets medlemmer i det 18. århundrede¹²:

I. Uden for bondestand

1. Lensbesiddere: grever og baroner
2. Stamhusbesiddere og »papirløse« baroner
3. Adelige sædegårdsejere med komplette godskomplekser
4. Adelige godsejere med ukomplette godskomplekser
5. Ikke-adelige (borgerlige) godsejere med komplette godskomplekser
6. Ikke-adelige godsejere med ukomplette godskomplekser
7. Forpagtere
8. Kgl. embedsmænd, præster, skolelærere m.m.

7. På s. 25 i »Det danske Landbosamfund« nævnes flere rolleskifter i landbosamfundet, sådan som det f.eks. er dokumenteret i Ole Højrup's kildeudgave: »Levnedsløb i Sørby-magle og Kirkerup kirkebøger 1646-1731«, I-II (biografier plus registre).

8. Husmand og Inderste, s. 30f.

9. Sst., s. 20f.

10. Det danske Landbosamfund, s. 167f.

11. Husmand og Inderste, s. 54.

12. Som kilde herfor tjener Mandix I-II

9. Forvaltere og »betjente« i det hele taget.

II. *Bondestanden*

1. Selvejere med herlighedsret
2. Selvejerbønder uden herlighedsret
3. Arvefæstere med herlighedsret
4. Arvefæstere uden herlighedsret
5. »Superficiarbønder« med egne bygninger
6. Fæstebønder¹³.
7. Husmænd¹⁴, atter delt op i
 - a. Fæstehusmænd med eller uden jordtilliggende¹⁵
 - b. Husbeboere, enten håndværkere (»gadehusmænd«), faste landarbejdere eller løse landarbejdere¹⁶
 - c. Hus- eller værelses-lejere (»inderster« eller »indsiddere«)¹⁷, der kan ernære sig som
 - (gifte) daglejere
 - aftægtsfolk
 - almisselemmer (i datidens sprogbrug) eller »stakler«
8. Tjenestefolk
9. Løsgængere (tiggere)

Jeg skal nu søge at vise, at det ikke er helt uden betydning for analysen at få inderste-gruppen rigtigt placeret i forhold til andre undergrupper inden for bondestanden:

På s. 108 siger forfatteren om ekstraskatten af 1762:

»Ved denne udvidelse af godsejerens skatteopkrævningsret til hele inderstegruppen blev godsejernes administration for det første betydeligt forøget, for det andet rettede den sig nu mod en gruppe, som de ikke i forvejen havde noget direkte økonomisk greb om eller indflydelse på«. Lidt mere forsigtigt udtrykkes det i sammenfatningen på s. 377 således:

-
13. »Gårde« er normalt på 1 td. htk. og derover. »Boelsmænd« bliver efterhånden en betegnelse, man hæfter på brugere af mindre gårde med 1-2 tdr. htk. og med egne heste modsat husmænd, som normalt ikke råder over egen trækraft (Mandix I, s. 573). Ejeren af et fæstebondested kaldes en »jorddrot« og i forhold til brugeren »husbond« (Mandix II, s. 18f.)
 14. Mandix II, s. 130: »Husmænd kaldes de personer, som nytten og brugen af huse på landet, med eller uden jord, imod visse afgifter er overdraget...«
 15. Normalt betaler de herfor huspenge (2-4 rdl. pr. år) og 1 arbejdsdag om ugen på godset.
 16. Fiskere og søfolk må godt tage daglejearbejder ved sæsonledighed i deres hovedbeskæftigelse (Mandix I, s. 244)
 17. Mandix har to let varierende definitioner på »inderste«: I, s. 243: Gifte daglejere, som bor hos andre. II, s. 30: Enhver af bondestand uden fast tjeneste og som bor hos andre.

»Først med soldaterudskrivningens indførelse på landet og godsejernes overtagelse af denne administration kom inderstegruppen i nærmere kontakt med godserne, idet forbindelsen tidligere formelt kun havde bestået i godsejernes ret til at godkende deres fæsteres lejere...«

Trods sidste stykkes noget vagere formulering læser jeg teksten sådan, at godsejerne før 1762 ikke rigtig ville vedkende sig indersteproblemet som værende deres bord.

Vender vi os herfra til afsnit III, som alene ud fra kronologiske overvejelser burde have været bragt som afsnit II, kan vi allerede fra periodens begyndelse finde klare eksempler på godsejeren/godsets muligheder for at øve direkte indflydelse på inderstegruppen, hvordan den end nu defineres. Landmilitisforordningen af 22. februar 1701 fastslog, at på proprietærgodser skulle ejerne lade indrette de forordnede lægder, et for hver 20. td.htk. bøndergods (s. 251). Videre fastslår præses, her i polemik mod Edvard Holm¹⁸, at det var godset, som præsenterede landsoldatkandidaten for sessionen (s. 252). Når man dernæst erindrer sig (s. 253), at kandidaten skulle udsøges i en bestemt prioritetsorden ligger det efter mit skøn ganske klart¹⁹, at godset alene af den grund måtte have nøje styr på sine mandlige beboere i alderen 14-35 år og vel at mærke udspecificeret i de enkelte kategorier²⁰. Hvis godsejeren ønskede en landsoldat hjemkaldt fra tjenesten med henblik på at overtage en fæsteledig gård, måtte han naturligvis tilbyde en erstatning. Jeg kan ikke se rettere, end at godsejeren derigennem fik ganske stor indflydelse på de lokale indersters ve og vel. Fridlev Skrubbeltrang har ganske ret i sin formodning om, at den særlige personskat på fæstenægtende inderster (af 1671), som jeg snart skal komme tilbage til, må opfattes som et middel for godsejeren til at tvinge inderster over i et hus, eventuelt en gård, under godset²¹.

Selv i den bondefrigjorte periode, om jeg må udtrykke mig sådan, mellem vornedskabets ophævelse 21. februar 1702 og stavnsbåndets pålæggelse 4. februar 1733 måtte en landsoldat ikke tage tjeneste uden for eksercerpladsens distrikt (s. 262). Der har utvivlsomt eksisteret et tæt samarbejde mellem den egentlige personregistrator på stedet, sognepræsten, og godset, repræsenteret ved dets forvalter.

18. Se note 10 s. 425 med henvisning til diskussionen mellem Edv. Holm og O.F.C. Rasmussen i *Historisk Tidsskrift*, 5. rk., bd. V, s. 572ff. og 5. rk. bd. VI, s. 159ff. om Frederik IV's forhold til den danske bondestand m.m.

19. Dytige karle/middelmådige karle/ husmand eller inderste/ yngste boelsmand.

20. Vornedskabet på den sjællandske øgruppe (til 1702) måtte ifølge sagens natur også kræve et nøje indseende med den mandlige befolkning på godset.

21. Husmand og Inderste, s. 96f.

Går vi herfra videre til den så ofte fortalte og stadig lige triste historie om stavnsbåndets indførelse 1733 – med senere stramninger 1746 og 1764 – må vi for det første fastslå, at præses også her giver en god og forstandig skildring af den administrative udvikling. Det ligger mig endog meget på sinde at få sagt det én gang for alle, at vi med denne bog står over for en virkelig god og gedigen arbejdsindsats. Det lange og temmelig indviklede begivenhedsforløb bliver gennem en behjertet analyseindsats fra præses' side forenklet til et anskueligt, ja nærmest plastisk formet billede.

Men kritikken må i sagens natur optage mest plads i en opposition. Derfor vil jeg troligt forfølge min tese om det nære forhold mellem et gods og de derboende inderster. Stavnsbåndet lænkede jo alle unge og yngre mænd til deres gods fra drengeårene og til deres 36., senere 40. år. Specielt alvorlig var situationen for gårdnægtere i denne aldersgruppe, idet de fra 1741 kunne afgives til et hvervet regiment, de gevorbne, i 6-8 år (s. 265)²². Begge dele tjente klart, som præses da også selv udtrykker det, »rent privatøkonomiske formål...« »Godsejerne havde således gennem udskrivningsvæsenet et lovligt greb om den mandlige del af befolkningen på landet« lyder vurderingen s. 268. Helt enig – med den tilføjelse, at selv om der, som forfatteren udtrykker det, ikke findes et tilsvarende kvindestavnsbånd (sst.), så er eller bliver en stor del af landbokvinderne i sagens natur før eller senere bundet til mændenes fødestavn.

Det kan ikke være anderledes, end at godsforvalteren til brug for sit arbejde med reserverullen efter 1724 subs. 1733 har haft nøje indseende med godsets beboere og deres liv og færden. Jeg har altså svært ved at se, at der rent administrationshistorisk skulle eksistere et skarpt skel mellem tiden *før* og *efter* 1762. Godsejeren var simpelthen nødt til at vide besked med indersterne som med de andre soldaterkandidater på godset. Den patriarkalske rolle, han spillede eller forventedes at udfylde, tilsagde ham i det mindste at sørge for, at folk på godset ikke ligefrem sultede ihjel. Den tids fattigforsorg, den være sig nok så ringe målt med vor tids alen, tillagde også godsejeren en vigtig opgave. Han skulle nemlig på linje med andre velstående på egnen komme de »virkelige nødlidende« for nu at bruge Mandix' formulering²³ til hjælp med frivillige pengebidrag til herredskassen²⁴. Hensynet til godsets økonomi må da siden 1708 have tilsagt godsejeren at holde nøje regnskab med de fattige på egnen.

22. Gårdforsiddere, altså fæstere, som godsejeren havde fået sat på porten, kunne på samme måde tvinges til at springe landsoldat til det 45. år.

23. Mandix I, s. 259.

24. Denne kasse skulle finansiere to sæt dispositioner, der førte hver sin vej: køb af tøj til fattige på egnen og bortvisning af fremmede tiggere og løsgængere (Mandix I, s. 264).

Man kan dog ikke være helt uenig med præses, når hun ser 1760'erne som det årti, hvor godsadministrationen for alvor blev inddraget i de lokale forhold. Jeg tænker her på den personlige beskatning af bestemte grupper i landbosamfundet, landkonsumtionen, som den undertiden kaldes som det lidt umage modstykke til byernes forbrugsskatter, portkonsumtionen. Her har præses gjort et virkeligt stykke pionerarbejde ved at trække det 18. århundredes skatteforpagtere, godsejernes forgængere som opkrævningsinstans, ud af det historiske mørke.

I afsnittet »Godsejerstyre og skattevæsen«, kapitel 1 og 2 har præses efter en nøjsommelig kulegravning af det arkivalske materiale været i stand til at vise, hvorledes systemet i store træk fungerede – undertiden med godsejeren som underforpagter. Sognepræsten får her en meget vigtig og byrdefuld opgave som mandtalsskriver. Det var jo ham og ham alene, som gennem sin specifikation af de enkelte socialgrupper i sognet udpegede de folk, som skatteforpagteren skulle skåne: »Fattige, gamle, svage og vanføre folk, som for alderdom og svaghed intet kan fortjene...«, som det udtrykkes (s. 100)²⁵.

Det forekommer derfor mindre velmotiveret, når det hævdes, at »sognepræsten stod ganske uden for skatteadministrationen...« (s. 84). Præsten måtte nødvendigvis blive skatteforpagterens eller -opkræverens aktive med- og modspiller. Godsforvalterbreve fra en senere periode viser helt utvetydigt, at socialt sindede præster kunne gøre situationen temmelig broget for påholdne godsforvaltere²⁶.

Når nu forfatteren på mange punkter har lavet en god og dækkende skildring af skatteopkrævningen, kan det ærgre én lidt, at der ikke er tilvejebragt tilstrækkelig klarhed i fremstillingen af emnet landkonsumtionen med al dens væsen og uvæsen. Lad os begynde med terminologien. Måske forledt af samtidige vidnesbyrd taler præses vekselvis om »konsumtions- og folkeskatten« (s. 72), »konsumtionen og folkeskatten på landet« (s. 97) og – for at gøre en lang historie kort – »familie- og folkeskatten« (tre gange på s. 105). Ind imellem omtales også en særlig skat på gård- og husnægtende inderster (s. 69, 101 og 185). Endelig udskiller hun – helt korrekt i øvrigt – familieskatten som en byrde, der ikke påhviler bondestanden (s. 69). Den må da i sagens natur være pålagt

25. Præses fortjener ros for at have bragt nogle virkelig gode citater fra D.N. Blichers højst interessante bog fra 1792 »Råd til de herrer præster på landet i Danmark ved ekstraskattemandtallenes forfattelse«.

26. Se f.eks. Hans Smidth, Korselitze, 5. april 1786 og L. Jespersen, Scheel, 11. januar 1787, i Ole H. Christensen (udg.): Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792 (1982) s. 199f. resp. 251.

alle andre familier på landet, og det kan da oplyses, at denne skat, introduceret 1672, skulle erlægges over 4 terminer, i øvrigt sammen med matrikelskatten, af alle upriviligerede personer uden for bondestand fra 15 år og opefter med 2 sletdalere (= 1 rdl. 2 mk.) om året.

Her skal vi altså koncentrere os om folkeskatten og om indersteskat-ten. Den første er, som allerede betegnelsen antyder, en skat på tjeneste-folk. Det ligger åbenbart præses på sinde at få fastslået, hvad denne skat andrager, og hvordan den betales. Jeg har i hvert fald noteret mig, at satserne og/eller opkrævningsmåden omtales mindst 4 gange (s. 83, 100, 103 og 193), men vel at mærke med varierende informationsmængde pr. gang²⁷. Den er, vurderet ud fra skatteyderens synsvinkel, en personskat på 2 mk. om året for mænd og det halve for kvinder, og den skal betales over to terminer. Set fra statskassens synspunkt er den imidlertid fra 1760 en skat på det *samlede* hartkorn, frit som ufrit, at erlægge med 8 sk. pr. td. htk.²⁸. Til gengæld må godsejeren da indkassere de tre personskatter: familie-, folke- og indersteskat, som skal erlægges af de enkelte skatte-ydere.

Hvem er i grunden omfattet af denne folkeskat? På s. 68f. opfattes den som en folkelønningsskat, som den ansatte selv skal udrede. Videre på s. 83, hvor det med en vis social indignation i tonefaldet siges, at folkeskat-ten udgør »et anseligt beløb for en almindelig daglejer og andre fattige...«. Det kan være sandt nok – men den rette vurdering af forholdet kræver nok kendskab til lønningernes aktuelle højde. Længere henne i bogen – på s. 97 – er det tjenestefolk hos »fæstebønder og husmænd«, som skal betale folkeskat. Men på ny bliver læseren usikker, når spørgs-målet tages op igen s. 100f. En divergens om husmænds eventuelle folke-skattepligt 1758 søges af præses klarlagt ved at henvise til en 4 år ældre sag, hvor Holbæk-amtmanden i det citerede stykke først hævder, at de omdisputerede personer af præsten er klassificeret som »fæstehusmænd og har tilforn aldrig svaret (folkeskat).« Men erklæringen fortsætter så: »De tjene ikke, men gå, når de lyster, i dagleje, hvortil loven giver dem frihed. De kan altså intet svare, uden de virkelig tjene for års eller halvårs løn. Thi som daglejere ere de et sted i dag, et andet sted i morgen«²⁹. Nu er der da skabt velgørende klarhed, tænker man. Men

27. Et par enkelte eksempler herpå: s. 83: 1. mk. subs. 8 sk. pr. halvår – 100: Gentagelse her, men i lidt ændret ordlyd. – 103: 1 mk. per termin for en karl og 8 sk. for en pige. – 193: 8 sk. for en pige og 1 mk. for en karl, at betale i to terminer, januar og juli.

28. Mandix I, s. 485.

29. Formelt betragtet kan man undre sig lidt over præses' normaliseringspraksis, når hun citerer fra datidige kilder. Gammeldags verbformsformer veksler frit med moderne stave-måder.

præsens fortsætter da: »Det afgørende var fæstebrevet, som konstituerede en persons stilling i landbosamfundet.« Det mener jeg ikke er rigtigt. Det er arten og graden af ens *erhvervsmæssige* placering, der er afgørende. Fæstebrevet konstituerer nok for fæstebønder deres stilling som gårdbrugere. Det samme kan med visse modifikationer siges også at gælde for husfæstere.

For alle øvrige grupper er det som sagt tjenesteforholdets natur, som definerer ens status. Tjenestefolk – af begge køn – hos bønder og jordegodsejere har således pligt til at tage fast tjeneste – til 1770 for et år ad gangen, derefter for halve år³⁰. Undtaget herfra er for det første gårdmænd, boelsmænd og husmænd og for det andet gifte folk, som ernærer sig som daglejere. Ud over de tidligere nævnte fiskere og søfolk, som ved sæsonarbejdsløshed må søge daglejerarbejde, kan til sidstnævnte gruppe også henføres arbejdsløse soldater³¹.

Lad os et øjeblik holde fast i landsoldaten. Han er uanset tjenesteforholdets natur fritaget for enhver form for landkonsumtion³². Daglejere, som bor som inderster/indsiddere, skal ikke betale folkeskat, men derimod indersteskat på 3 mk. pr. halvår. Det samme gælder »deres hustruer og andre ledige fruentimmere...«, dog til den halve sats³³. Birgit Løgstrup mener på s. 101, at inderster »i den erhvervsaktive alder ernærede sig ved dagleje eller småhåndværk...«. Jeg mener ikke, at håndværkere på landet betaler indersteskat³⁴. Denne byrde er – i sit oprindelige sigte i hvert fald – tænkt som en art straffeskat over for gård- og husnægtere³⁵.

Som det allerede er nævnt, var en række medlemmer af landbosamfundet fritaget for indersteskat: »Uformuende, gamle, svage og vanføre...«³⁶. Præsens nævner også s. 183, at kun 8 ud af 30 emner betalte indersteskat i 1777. Administratoren efter Severin Løvenskiolds død 1776, enkebaronesse Løvenskiold, som præsens næppe helt søstersolidarisk omtaler som en særdeles habil, men skarp godsadministrator...« (s. 34) var helt opmærksom på de præcedensskabende virkninger, en alt for liberal fritagelsespolitik kunne risikere at få (s. 184-192). Hverken sognepræsternes eller godsforvalternes sociale sindelag, der åbenbart lokke-

30. Mandix I, s. 248.

31. Sst., s. 243ff.

32. Sst., s. 138.

33. Se note 31.

34. Husmand og Inderste, s. 96f.

35. Nævnes s. 69, 101 og 185. Der synes at være en divergens mellem s. 101-formuleringen »en fæstegård eller et fæstehus« og den på s. 185: »en fæstegård«.

36. Mandix I, s. 244.

de dem til at sætte for mange navne på listen over fattige og dermed fritagne for indersteskat, fandt nåde for fruens blik, når regnskabets time var inde³⁷.

Her opererer præses altså med én gruppe af inderster – eller skulle vi snarere sige inderste-skatteydere. Når det drejer sig om ekstraskatten af 1762, kommer alle grupper i bondesamfundet – i hvert fald på papiret – i betragtning som skatteobjekter. Kun de fattigste skulle skånes – og deres andel i stedet lignes på bedre stillede naboer – fra 1764 godset, eventuelt understøttet af andre standspersoner på stedet (s. 121). Præses bør roses for at gå velgørende tæt på det intrikate for ikke at sige delikate spil om den rette fordeling af disse byrder. Oven i den traditionelle administration af hartkornsskatterne for 87 fæstebønder skulle Løvenborg nu til at administrere ekstraskatten for omkring 630 personer i området.

Alligevel er det her på s. 187, at præses' noget uklare inderstebegreb – og dermed hendes sociale klassifikation – volder hende størst kvaler. På det omtalte sted (s. 187) undrer hun sig lidt over det lave inderstetal i en bevaret ekstraskattemandtals-liste over alle skattepligtige i så henseende. På listen figurerer 637 navne (formentlig inkl. de fattige) og 37 fattige, men til sin forbavselse finder præses, at kun tre af disse betegnes som »inderster«³⁸. Til disse 37 fattige må dernæst lægges et ubekendt antal ikkeregistrerede, som sognepræsterne *på forhånd* har holdt helt uden for regnskabet. Det kan ikke være andet, end at en stor del af de 637 potentielle skatteydere må have været »inderster« i præses' forstand, men ikke deso mindre er opført under andre kategorier. En nøjere analyse af dette ekstraskatte-mandtal ville nok have afstedkommet en vis afklaring. Jeg har også svært ved at se, hvorfor enkebaronessen partout skulle jagte indersteskatte-fritagne mere lidenskabeligt end ekstraskat-fritagne inderster. Faktisk udgør indersteskatte ikke noget større beløb. Det er i denne henseende lidt uklart, hvad der menes s. 185, hvor det hævdes, at godsejeren ikke var mere interesseret i indtægten fra familie- og folkeskatten end den fra ekstraskatten. Hvis der kom for mange fritagelser her, kom det bare til at svie til godsejeren personlig.

For nu at rekapitulere denne lidt langspundne inderste-redegørelse:

37. A.C. Teilmann til Nørholm citeres s. 192 for en udtalelse om (1787) aldrig at have opkrævet indersteskat på sit gods. Samme problem berøres af forvalteren på Fuirendal 7. november 1789, hvor han foreslår grev Holstein, at godset går over til at opkræve »den anordnede indsidderskat...«, sådan som de gør på andre godser. Målet skulle være at tvinge folk til at overtage huse (Storlandbrug under omformning, s. 153).

38. At beregne fritagelsesprocenter på dette grundlag anser jeg – i modsætning til præses (s. 187) – for urealistisk.

Jeg finder det lidt mindre nuanceret, når præses udtrykker sig på følgende måde: »For inderstegruppen fik denne tilknytning til godserne katastrofal betydning...« (s. 241) og »Inddragelsen af de lavere sociale lag resulterede dels i utålelige og fra regeringens side utilsigtede levevilkår for disse grupper...« (s. 365f.) Bevisførelsen for disse påstande har deres tyngdepunkt i formuleringen af den hertil sigtende forskningsopgave: at følge alle skatte- og udskrivningssager og »specielt regnskabs- og revisionskæden fra fæstebonde til centraladministrationen for et udvalgt år 1777, d.v.s. hoved- og afskrivningsbog, gods- og amsregnskab...« (s. 14).

Det der rent faktisk siges om »1777« (177-78) er for det første, at der er meget få inderster i præste-skattemandtallet for 1777 (s. 186), og for det andet, at der er endnu færre (nemlig 3) i generalmandtallet over alle skattepligtige i ekstraskattens forstand maj 1777 (s. 187). Hertil kommer så de »uofficielle fritagelser, som skete på statskassens bekostning...« (sst.). På 1777-mandtallet appliceres fru Løvenskiolds tilsvarende kritik fra 1780 i form af antegnelser til regnskabet 1779-80 (s. 184 med note 14-15). På s. 192 vises det, hvorledes denne kritik får indersteskatte-tallet til at vokse til 68 inderster pr. 1. maj 1781, hvoraf de 30 er fritagne. Det får Birgit Løgstrup til at konkludere på samme sted: »Fru Løvenskiold ønskede på trods af godsforvalterens holdning at presse flest mulige fordele ud af skatteadministrationen...«. Det nærmest følgende på s. 193 om »restancer« siger ret beset kun, at fru Løvenskiold i 1778 ønskede at undgå restancer på ekstraskatten, og et efterfølgende afsnit om »restancer« (s. 208-215) viser, at der i det hele taget er stærkt stigende restancer på Løvenborg i 1770'erne, d.v.s. at bønderne kom bagud med betalingen af deres afgifter, hvad enten det drejer sig om penge eller korn. Men det vises også senere, at store restancer ikke pr. definition er opsigelsesgrund.

Jeg mener derfor, at der ikke er ført virkelig tungtvejende beviser for ekstraordinær hårdhændet fæstepolitik på Løvenborg i 1770'erne, og jeg har også svært ved at se, at indersterne, hvem de nu er, bliver jagtet mest. Det havde nok været lettere for præses at arbejde med et fattig- eller et skattefritagelsesbegreb. Det er karakteristisk, at ingen af de skattefritagne inderster kan placeres i den del af inderstegruppen, som præses s. 101 resp. s. 373 regner for den største, nemlig den erhvervsaktive del. De påklagede »utålelige forhold« for inderstegruppen efter 1762 må derfor mest referere til den situation, at en godsadministrator af fru Løvenskiolds type kunne få flere flyttet fra den erhvervsinaktive til den erhvervsaktive undergruppe af inderster. Men måske går katastrofeteorien på den omstændighed, at indersterne nu skal betale ekstraskat, og at der i

almindelighed holdes lidt mere regnskab med deres aktiviteter – i hvert fald på Løvenborg.

Landbefolkningens økonomiske og sociale ydelsesevne

Disse betragtninger fører lige over i restanceproblemet. Her forsøger forfatteren i en stort anlagt og ganske godt gennemført analyse af restancerne på hartkornsskatterne at vise, hvorledes de økonomiske relationer mellem godset og dets fæstebønder fungerede under skiftende konjunkturer. Bøndernes gæld til godsejeren viser ifølge præses, hvorledes bønderne havde det rent økonomisk. Det er da også højst fortjenstfuldt, at hun forsøger at anskue dette forhold på baggrund af drøftelse af deres totaløkonomiske situation.

Til dette formål udvælges en fæstegård, Peder Olsens 8 tdr.htk. store gård i Nørup. Dens bruger betaler i 1777-78 godt 27 rdl. i kgl. skatter, dertil landgilde, ydet i penge, godt 41 rdl. og endelig hoveriet, som forfatteren ud fra et »kvalificeret gæt« sætter til en værdi af 30 rdl. Hertil kommer så tiender, tilføjer præses (s. 197f.). Listen over Peder Olsens ydelser kunne have været en del længere, eftersom det omgivende samfund i stigende omfang pålagde landmænd som andre samfundsborgere en række afgifter (ydelse) til så forskellige sager som vejbæsen, skoleforhold, sundheds- og fattigforsorg for blot at nævne enkelte eksempler.

En bonde som Peder Olsen måtte da se i øjnene, at der skulle indtjenes mindst 100 rdl., før der eventuelt kunne blive noget til ham selv og de øvrige på gården. Beklageligvis er hverken præses eller vi andre for den sags skyld i stand til at fastslå helt præcist, hvad en Peder Olsen kunne få ud af en gård af denne størrelse. Præses stiller ganske vist såre fornuftige spørgsmål om foldudbyttets størrelse, om indtægten fra husdyrholdet og om de forhåndenværende afsætningsmuligheder, men det bliver derved.

I stedet leder hun drøftelsen over i nogle overvejelser omkring bondeøkonomiens balancegang mellem »penge- eller naturaløkonomi« (s. 199-208). Afklaringen af dette spørgsmål er for hende meget vigtigt, da det efter hendes opfattelse ikke nytter meget at have høje (stigende) kornpriser uden at have noget at sælge af. Kort fortalt er det forfatterens opfattelse, at godsejeren ligefrem tilegnede sig en del af bondens konjunkturgevinst ved simpelthen at kræve det meste af produktionsresultatet leveret i naturalier.

Som belæg for denne opfattelse citerer hun udvalgte dele af en korrespondance januar 1777 mellem godsforvalter Hans Daase og en person,

som skiftevis betegnes som »Løvenskiold« og »godsejeren« (s. 203). Men hvilken Løvenskiold kunne man spørge. Personregistret s. 465f. giver ikke nogen hjælp til besvarelse af spørgsmålet. Severin Løvenskiold dør 9. april 1776, og den unge Michael Hermänn L. har næppe fået lov til at tage tøjlerne endnu. Det brev af 25. januar 1777, som altså er indført i godsforvalterens kopibog over udgående skrivelser 1775-77, kan imidlertid ikke godt være skrevet af andre end enkebaronesse Løvenskiold. Allerede dagen efter sin mands død skriver hun det første, skrappe brev som godsets chef. Det er altså hende, som her fremsætter ganske vidtgående udtalelser om nødvendigheden af at sætte bønderne under økonomisk administration³⁹.

Fru Løvenskiold nærer altså ikke større tiltro til bøndernes evne til at begå sig på det frie marked. Omvendt har man lov til at betvivle den godsøkonomiske visdom i godsinspektør Chr. Ingstrups disposition en tre år tidligere. Her tvinges de nybagte hvedeavlere blandt bønderne til at sælge deres korn i København til en højere pris, end de kunne have fået hos den norske bager i Holbæk (s. 204). Betalte de flere restancer af den grund? Både den datidige godsforvalter som præses har ret i, at en godsejer savner bemyndigelse til at blande sig i bøndernes reaktioner. Og godset kan ikke ved magtsprog fremtvinge nedbringelse af restancer, kun i yderste fald sætte bonden fra gården efter forudgående dom.

Præses siger et sted (s. 204), at bønderne ikke havde »den økonomiske frihed, de kunne ønske...«. Det kan være sandt nok, men det var nu engang vilkårene i stavnsbåndstiden. De fremlagte oplysninger om restancernes højde og fordeling på henholdsvis penge og naturalier (s. 208-215 m. bilag 6, s. 441) synes nærmest at tyde på, at bønderne ikke alene har spillet på forholdet mellem aktuelle kornpriser og kornydelsernes mængde, men også på relationerne mellem priserne på de enkelte kornsorter.

Der kan næppe være tvivl om, at bønderne på Løvenborg har oplevet situationen i 1770'erne som meget anstrengende. Først kom kobbelfrugt på hovedgården 1767ff.⁴⁰, en proces, hvis første runde næppe var helt afsluttet ved Severin Løvenskiolds død. Det gav vanskeligheder med at få hoveriet tilpasset de nye dyrkningsvilkår. De to Løvenborg-gårdmænd i Østrup måtte samtidig gennemgå udskiftningens og udflytningens indle-

39. Et nærmere studium af korrespondancen på Løvenborg ville i det hele taget kunne kaste nyt lys over de forhold, der afgørende motiverede godsejernes stillingtagen til tidens store udfordringer.

40. Birgit Løgstrup: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771-72. Bol og By 8, (1974), s. 22-57, specielt s. 26-33.

dende kvaler⁴¹. Butterup-bønderne måtte i 1775 opleve en brandkatastrofe, som lagde 5 gårde øde (s. 228). Hertil kommer, at dansk landbrug kom ud i en ganske lang depressionsperiode fra 1770'ernes midte. Det afspejler sig tydeligt i de kornavls- og kornsalgssindberetninger, Rentekammeret afkrævede amtmænd og godsejere i 1778⁴². Som præses gør opmærksom på, havde enkebaronesse Løvenskiold temmelig store likviditetsproblemer i disse år (s. 226-230). Det viste sig bl.a. i store restancer på amtsstuen⁴³. Hendes hovedbog 1775-1788 afslører da også, at hun optog en række store lån i disse år (s. 228f.). Men da hovedbogen omfatter hele det Løvenskiold'ske virksomhedskompleks inkl. jernværket i Norge, må der foretages mere omfattende undersøgelser, før vi kan slutte noget sikkert om hovedgårdsøkonomiens placering i en større sammenhæng.

Overslag over indtægter og udgifter ved hovedgårdsdriften på såvel Løvenborg som Vognerup fra 1770'ernes første halvdel tyder på, at økonomien på dette tidspunkt i hvert fald var ganske god. Begge steder regnes med et nettooverskud på avlen og hollænderiet på 4-5.000 rdl.⁴⁴. Vurderet i et prishistorisk perspektiv er det også ret påfaldende, at den økonomiske aktivitet på Løvenborg, målt i antal udskrevne priser og lønninger, når et højdepunkt i slutningen af 1770'erne⁴⁵.

Skulle jeg vove mig ud i en common sense-præget teoridannelse om mulige problemer på Løvenborg i 1770'erne, ville jeg først og fremmest pege på det ømfindtlige samarbejdsproblem mellem godsledelsen og bønderne, specielt da fru Løvenskiold bliver chef 1776. Enkebaronessens økonomisk-stramtandede holdning efter mandens død lader ane, at godsledelsens greb om tingene var blevet løsere i de sidste år af Severin

41. Sst., s. 39f.

42. Jens Holmgaard (udg.): *Indberetninger om kornavlen i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring*. Bol og By 3 (1962), passim.

43. De tidligere omtalte godsforvalterbreve (Storlandbrug under omformning) indeholder dog oplysninger, som kunne tyde på, at godset nok hæftede for bøndernes skatterestancer, men lagde vægt på at få fastslået, hvilke bønder, som derigennem skyldte det offentlige penge.

44. LAS, Løvenborg godsarkiv: Pakke nr. 435 »Diverse regnskaber, kontrakter m.m.« 1750-1800.

45. Ialt har vi nu på det prishistoriske projekt på Institut for økonomisk historie udskrevet 4.930 priser og 5.890 lønninger fra perioden 1752-94. På prisområdet fører gruppen bygningsmaterialer, derefter følger varegrupperne mejeriprodukter, kreaturer og kød og korn i nævnte rækkefølge. I 4/5 af tilfældene er der her tale om lokal handel, men handelen på København, hovedsaglig landbrugsprodukter tegner sig dog for 14%. Som noget typisk for Løvenborg-økonomien må nævnes godsets salgsmæssige uafhængighed af de købmænd fra Holbæk, som leverer diverse grovvarer til hovedgården.

Løvenskiolds liv. Omvendt kan bønderne, måske yderligere fremprovokeret af fruens forsøg på at rette kursen op, have forestillet sig, at de nu havde lettere spil. Opgiver hun mon kampen med godsøkonomi, genstridige bønder m.m., da hun i 1779 forpagter hovedgården bort?

Den opgave står da tilbage at foretage en detaljeret gennemgang af det overleverede materiale fra Løvenborg og Vognserup. Her ligger flere disputatser og venter på deres forfattere. Tilsvarende kunne og burde godsbeboernes individuelle forhold kortlægges med udgangspunkt i det rige materiale, der findes om så at sige hver enkelt beboer: i jordebøger, fæstedokumenter, godsregnskaber, korrespondance m.v. Og så har jeg slet ikke nævnt kirkebøger, retsprotokoller og indberetningsmateriale fra godset og omegnen. EDB-maskinerne egner sig fortrinligt til sådanne registerundersøgelser.

Resultaternes rette tolkning

Gennem det allerede anførte har jeg præsenteret en del korrigerende eller supplerende synspunkter på Birgit Løgstrups socialhistoriske og økonomisk-historiske case study fra Løvenborg. Jeg mener ikke, at de udvundne og i sig selv meget værdifulde resultater helt kan tillægges den almengyldighed og historiske dækningsgrad, præses gerne vil tillægge dem. Bedst lykkes tingene for præses, når hun på sin energiske og kontante facon får en administrativ struktur til at vokse sig fast og lyslevende frem for vore øjne. Hun har også et sikkert blik for de funktionsmekanismer, der får systemet til at fungere, om end ikke altid på den foreskrevne måde. Takket være hendes undersøgelse ved vi nu god besked med, hvordan soldaterudskrivningen og skatteopkrævningen fungerede som administrative systemer gennem det meste af det 18. århundrede. Svage står, for mig i hvert fald, de afsnit, hvor præses skal analysere systemernes forankring i den historiske virkelighed.

Det kan føles forfriskende og stimulerende, når en ung/ynge forsker ikke bare tramper videre ad nedtrådte stier, men på egen hånd søger at finde nye veje for den historiske erkendelse. Jeg tænker her på præses' behjertede forsøg på at skrive landboreformernes historie på en ny måde – næsten uden at nævne de sædvanlige navne, årstal og synspunkter. Stavnsbåndsløsningen omtales mest som den store udskrivningsforordning!

En sådan holdning frister dog let til at overbetone gyldigheden af ens egne analyser. Præses vil gerne kunne dokumentere, at netop på disse to

administrationsområder udveksles signaler og erfaringer, som i tidens fylde leder frem til nogle vidtrækkende beslutninger om at omstrukturere det politiske og administrative system fra top til bund. Selv om præses er opmærksom på den selvstændige betydning, man må tillægge opinionsdannelsen omkring de behandlede emner og reformproblematikken som helhed, forekommer det mig, at hun overser visse sider af det komplekse samspil mellem de styrende og de styrede. Den økonomiske og sociale politik, man forsøgte at realisere til forskellige tider, bliver heller ikke påagtet nok i en administrationshistorisk studie af denne art.

Visse steder kan man ligefrem få den opfattelse, at Birgit Løgstrups metodesyn snarere er samfundsvidenskabeligt end humanvidenskabeligt motiveret og organiseret. Det ligger mig fjernt at klandre nogen herfor, men det fordrer efter mine begreber, at studiet af det lovmæssige, det rekurrente, kombineres med overvejelser omkring udviklingens historiske bundethed i tid, rum og kategorier. Lad mig prøve at anskueliggøre dette gennem et par eksempler.

Præses opfatter som vist godsejerstyrets erfaringer med udskrivningsvæsenet i 1770'erne som et af de momenter, som »måske« fik godsejeren til at give slip herpå. Andetsteds betones de fordele, godsejeren kunne have fæstepolitisk (s. 219, 220, 326), befolkningspolitisk og jordpolitisk (s. 328) af de magtmidler, administrationen gav ham i hænde. Det vigtige problem om sameksistensen af forskellige forvaltningsenheder på samme niveau: godssystem/strøgods system resp. godslægd/strølægd drøftes overvejende som et administrativt problem, og da gerne med udtalelser fra de implicerede embedsmænd som kilde. Det giver let skildringen en slagside. Flere steder i afhandlingen betoner præses med stor ret, at rivaliseringen mellem godsejere og embedsmænd er et af de gennemgående træk ved udviklingen, men at embedsmændene sejrer (s. 347 f.eks.)

Denne konfrontation kan vel bedst anskues under en sociologisk synsvinkel, sådan som der da også er tilløb til et par steder i bogen. Jeg har tidligere udtalt mig anerkendende om præses' gode intention at ville sætte bondebefolkningens oplevelser med administrationssystemet op som en kontrastskildring til systemredegørelsen. Men da det ikke er menneskelig muligt at gennemgå alle arkivpakker om emnet, bliver resultatet en historisk punktanalyse, som ikke når ud i alle kroge. Jeg har vist opholdt mig nok ved problemerne omkring husmandsbefolkningens rolle i undersøgelsen; kun vil jeg pointere, at netop materialet på Løvenborg åbner mulighed for en virkelig dybdeboring. Præses kan citere mange samtidige, som udtrykte sig meget negativt om landmilitørsordningen og om de uheldige virkninger, menneskeligt som socialt, denne havde. Men

det kan vel tænkes, at en del soldater fra husmandsgruppen så den økonomiske belønning herved som noget forholdsvis positivt. Husmandsbeholdningen og landproletariatets vækst i det 18. århundrede var jo også med til at forøge kravene til samfundets socialsikring, taget i bredeste forstand, jfr. i øvrigt også den interessante skildring af den omvurdering af begrebet borgernes lykke og velfærd, som kom til os ude fra Europa (s. 366f.).

I sin konklusion siger præses (s. 375-79), at godsejerstyret ikke i længden var sin opgave voksen og følgelig måtte afstå flere og flere beføjelser, som i moderne tid holdes adskilte. Det er en perspektivrig betragtning, selv om man kan have sine tvivl om, at den helt kan dække det 18. århundredes situation. Det bør ikke glemmes, at før 1777-78 havde bondestandens medlemmer ikke samme frihedsrettigheder som statens andre borgere. Godsejeren kunne derfor vanskeligt krænke denne gruppes interesser ved at administrere sine embedsbeføjelser med særlig tanke på, hvad der gavnede ham mest. Godsejeren blev heller ikke sat fra bestillingen som embedsmand på én gang. På begge de her behandlede sagsområder fortsatte han med at administrere dele af forvaltningssystemet.

Afsnit IV »Godsejerstyrets opløsning« fungerer her som en art delkonklusion på undersøgelsen over forholdet mellem administrationssystemets øvre og nedre forankringer. De relevante analysekonklusioner suppleres da med andre årsagsforklaringer, mest af den alment ræsonnerende art, mindre af den historiske traditionsmasse, sådan som den har aflejet sig fra Falbe-Hansen-tiden og fremover. Det synes mig en noget ujævn og ikke indbyrdes afstemt sum af forklaringer, der her fremlægges, om end de hver for sig kan lyde ganske plausible. Lad mig hidsætte nogle eksempler herpå:

Bonden

- føler tryghed i sit forhold til godset (s. 52 og 372)
- er en dreven forhandlingspartner (s. 240 og 372)
- er som gårdforsidder i hvert fald i godsejerens lomme (s. 372)
- er af godsejeren frastjålet de gode tider (s. 207)
- er yderligere nedtrykket af skatteoppebørslen fra godset side (s. 235)
- føler måske ikke helt situationen så nærgående som udenforstående betragtere (s. 372)

Godsejeren

- fik skatteadministrationen trukket ned over hovedet (s. 370)
- er i grunden led og ked af byrderne (s. 372)

- er mere interesseret i hovedgårdsdriften end i fæstegårdene (s. 370)
- er som alle andre blevet mere human i sit menneskesyn (s. 370)
- må erkende, at godsejerstyret går sin opløsning i møde (s. 365)
- på Løvenborg ønskede at styre bøndernes økonomi (s. 243)

Tidsånden

- ser til, at vi får bondereformer på fredelig vis (s. 370) og at
- befolkningstilvæksten ændrer forudsætningerne for landets administration og styre

»Det er et kompleks af ideologiske, praktiske, strukturelle og økonomiske årsager, som i fællesskab lempede det danske samfund gennem de administrative og økonomiske forandringer, som fulgte de store landboreformer og successivt ophævede godsejerstyret som forvaltningssystem... (s. 372)«.

Jeg efterlyser her en mere håndfast strukturering og prioritering samt en relatering til tidligere forskning.

I vor iver efter at være landbohistoriske revisionister må vi ikke glemme, at det var mænd som Chr. Colbjørnsen og Chr. D. Reventlow, der mere end nogen andre i samtiden virkede for at skaffe bondebefolkningen samme rettigheder som andre borgere i staten.

Afhandlingens repræsentative sigte og dækningsgrad

Det kan altså konstateres, at præses' systembeskrivelse og -analyse er bogens absolutte kærnestykke. Det er her, der vises de kvaliteter, som må og skal findes i en antaget disputats. Og selv om jeg har fremført en del indvendinger mod Løvenborg-skildringen, viser den *i sin intention*, at præses har et godt greb om det vanskelige forehavende at skabe en sammenhængende helhed ud af højst forskellige emneområder.

Men er godset Løvenborg eller skal vi hellere sige Løvenborg-problematikken repræsentativ for dansk godsadministration på de pågældende sagsområder? Præses gør sig nogle overvejelser herom i det indledende kapitel »Emneafgrænsning og kildemateriale«, specielt s. 14f. Det er hendes principielle opfattelse, at alle godser burde inddrages i undersøgelsen. Men det er jo en umulig opgave, alene af den grund, at der ikke er bevaret materiale fra dem alle. Og – kunne man tilføje – nissen ville alligevel flytte med, eftersom forfatteren i så tilfælde skulle have genera-

liseret ud fra de mange enkelttilfælde. Statistikken kan heller ikke hjælpe os, fortsætter præses, da f.eks. det flygtige begreb godsejerholdninger ikke sådan lader sig tælle og skematisere. Videre i sin afvisning af kvantitativ repræsentativitet siger hun, at eftersom der kun er bevaret materiale fra større godser, er vi ikke frit stillet i en eventuelt udvælgelsessituation.

Problemet er dog mere kompliceret end som så. I sin ovenfor omtalte afhandling i Bol og By nr. 8, s. 33 m. note 41 konstaterer forfatteren med støtte i dr. Skrubbeltrangs materiale, at forholdet hovedgårdshartkorn-/bondegårdshartkorn er som $1/4\frac{1}{2}$ på Løvenborg ca. 1770. På 15 udvalgte godser på Sjælland er forholdet som $1/7$. Der kunne nok opstilles andre forholdstal, som kunne have bidraget til en nærmere afklaring af spørgsmålet om repræsentativitet, såsom relationen fæstegodsindtæger/hovedgårdsindtægter, det talmæssige forhold mellem de enkelte grupper i lokalsamfundet og godsets rent landbrugstekniske situation i forhold til andre godser på samme tid.

Ville man iværksætte typemæssige og/eller rent geografiske sammenligningskriterier kunne det føres på forskellig måde. Flere steder i afhandlingen inddrages Lindenborg i Himmerland og Hverringe på Fyn i undersøgelsen. Det jyske eksempel synes at vise samme mønster som Løvenborg, hvorimod det fynske aftegner de fynske bønders velbekendte forrang i økonomisk og social henseende. Men sammenligningen gennemføres ikke på det principielle plan. Om Løvenborg siges det, at trods besidderens barontitel og trods stamhusinstitutionen så er Løvenborg en »type på et almindeligt gods med en offentlig og privat administration af et betragteligt omfang...« (s. 17). Altså er godset repræsentativt, kan læseren nok forstå. Men gården har jo sit eget birketing. En af Løvenborgs birkedommere er den Chr. Ingstrup, som flere gange i afhandlingen nævnes som godsinspektør med ganske skrappe meninger om relevant bondeadministration. Her kan tænkes at opstå eksempler på moderne magtfordrejning.

I sit forsøg på at løse repræsentativitetsproblemet *udvælger* præses sig, som det udtrykkes (s. 15), et gods, hvor der er bevaret arkivalier fra såvel skatte- og udskrivningsvæsenet som gods- og fæsteadministrationen i bredere forstand. Med et udtryk fra arkivfolkenes kassationsdebat må man her udvælge sig »et intensivt dataområde, hvor fænomenerne kan ses i deres lokale og territoriale konnektion...« Det er her et debatoplæg fra den svenske kulturgeograf *Torsten Hägerstrand*, trykt i »Arkiv« nr. 7, bd. 4 (1974), som drages ind i debatten. Hägerstrand vælger her at erstatte repræsentativitetsproblematikken i et rigshistorisk perspektiv med mulig-

hederne for at kunne sammenkæde en række lokale eller »økologiske« dataserier. Med præses' formentlige tilslutning siger han: »Arkivarer bør ikke lade sig forlede af vor tids overtroiske dyrkelse af tallene...«

Har afhandlingens forfatter da levet op til de krav om analyse af sammenhængende dataserier, hun her selv er med til at stille? Svaret må blive benægtende, om man hermed tænker på den situation, at forskeren skulle have detailundersøgt hver stump papir i de relevante arkivpakker. Men det er og bliver en umulig – og umulig stillet – opgave. Totaldækningen opnår vi aldrig, alene af den grund at selv i Løvenborg-tilfældet er masser af materiale gået tabt. Trods det Hägerstrand'ske krav om mere eller mindre fuldstændighed har præses alvorligt bestræbt sig på at få medinddraget de momenter, som hun mener skal belyses ud fra afhandlingens overordnede sigte. Nogle steder frygtløst, andre steder frygtsomt, begiver hun sig udi undersøgelsesfeltet for at få klarlagt, hvordan forbindelseslinjerne mellem Slotsholmen og det danske bondesamfund fungerede – eller tænktes at fungere.

Jeg ønsker hjertelig tillykke med bogen og med den arbejdsindsats, som ligger bag. Vi er hermed på vej til at få klarlagt, hvordan det danske landbosamfund faktisk fungerede i praksis. Må jeg slutte med at udtrykke det fromme ønske, at præses en dag vil skrive den Løvenborg-monografi, som vi så højligent trænger til, og som hun er kvalificeret til om nogen. Og gerne med fyldige kapitler om husmændene.

Lensbesidderen som amtmand

af Inger Dübeck

17. juni 1983 forsvarede Lotte Dombernowsky sin disputats »Lensbesidderen som amtmand« på Odense Universitet. Her bringes førsteopponenten, universitetslektor dr. jur. Inger Dübeck's opposition samt et resumé af andenopponenten, professor dr. oec. Hans Chr. Johansen's hovedsynspunkter.

Kun seks år efter kongelovens underskrivelse, hvorved den enevældige konge sikrede sig en formelt ubegrænset kompetence vedrørende alle statsfunktioner, afgav kongen en del af denne kompetence. Han ønskede at knytte en ny, loyal adel til sig bl.a. ved at udstyre den med særlige offentligretlige beføjelser. Derved skabtes et usædvanligt administrationssystem, blandingen af kgl. embedsmænd og private, men særligt privilegerede.

Denne grevernes og baronernes offentligretlige embedsudøvelse i perioden 1671-1849 har med »Lensbesidderen som amtmand« fået sin indtil videre mest indgående og omfattende behandling. Disputatsen kaster på væsentlige områder nyt lys over enevældens forvaltningsapparat og dets funktioner. Selv om forfatteren beskedent kalder sit arbejde et forsøg på at »blotlægge et lille og noget eksklusivt hjørne af hele det lokaladministrative netværk«, kan vi kun glæde os over, at det alt i alt er lykkedes forfatteren ud fra ofte meget specielle og konkrete kilder at nå bærekraftige almene og generelle slutninger. Problemerne omkring lensbesidderens administrative og judicielle funktioner har hidtil været genstand for meget lidt forskning på dansk grund. Jeg tøver derfor ikke med at fastslå, at dagens disputats er et pionerarbejde.

Jeg skal først give en præsentation af disputatsen og nogle af dens hovedteser. Dernæst vil jeg kommentere udvælgelsen af kildemateriale, udnyttelsen af kilderne og deres repræsentativitet. I denne sammenhæng skal nogle enkeltstående metodeproblemer lægges frem til nærmere drøftelse. Til slut vil jeg forsøge at bringe en helhedsvurdering af afhandlingens videnskabelige betydning.

Lotte Dombernowsky har med sin afhandling »Lensbesidderen som amtmand« ønsket at vise, hvorledes den lokale administration fungerede og især, hvorledes amtmands- og lensadministrationen fungerede i relation til hinanden med eller uden samarbejde, ofte i indbyrdes kompeten-

cestrid. Det ikke mindst for den retshistoriske forskning uhyre grundlæggende problem om adskillelse mellem udøvende og dømmende myndighed spiller en væsentlig rolle i analysen af kompetencestridighederne. Sammenfaldet af disse myndigheder kendes helt tilbage i middelalderen, men først i 1700-1800-tallet begynder man i erkendelse af deres fundamentale forskelle via lovgivning og administrativ praksis at sikre magtadskillelsen på alle trin af statsapparatet. Den endelige adskillelse skete først med retsplejeloven fra 1919.

Det er en udviklingshistorisk undersøgelse, ikke blot af administrative sammenhænge, men også af disses mere indirekte virkninger overfor menigmand. Lotte Dombernowsky glemmer ikke det socialhistoriske aspekt, hvor kilderne åbner mulighed for at inddrage det.

I »Introduktionen«s første halvdel afgrænses undersøgelsens rammer, kildematerialet og metodevalget, mens anden del fastlægger lensbegrebet, dels i forhold til grevernes og friherrernes 1671-privilegier, dels i forhold til fremmed lensretlig opfattelse. Forfatteren har i denne henseende uden større dybde søgt at finde mulige europæiske forbilleder for det danske enevældige lensbegreb. En grund til at forsøget ikke rigtig er lykkedes kan måske udledes af det forhold, at forfatteren alene har søgt efter lokalforvaltningsformer i udlandet, der kunne minde om grevernes- og baronernes lokalforvaltningsfunktioner. Hun har næsten forbigået den væsentlige dommer- eller domstolskompetence, som udgjorde en integreret del af det absolutistiske Europas lensbegreb. Hun er derved også kommet til at savne europæiske forbilleder for den privatisering af dansk lensret, som hun i øvrigt på udmærket måde redegør for, og som tog fart hen imod slutningen af det 18. århundrede¹.

Til belysning af lenet som forvaltningsenhed eller særamt udvælges i *kapitel 1* tre hyppigt forekommende embedshandlinger eller ekspeditionstyper, nemlig supplikbehandlingen, ad mandatum regis-bevillinger og indberetninger. Derefter beskrives kommunikationskanaler mellem lenet og centraladministrationen og lenets særlige embedskorps. Allerede dette kapitel beskæftiger sig desuden med privatiseringen eller den gradvise opløsning af lenene som selvstændige forvaltningsenheder, en opløsning eller udhuling, der påpeges at have sammenhæng med en bevidst styrkelse fra centraladministrationens side af de kgl. lokale embedsmænd.

Lensbesiddernes andel i den særlige politiforvaltning behandles i *kapitel 2*, som er det største i omfang, men også indholdsmæssigt det mest

1. Wolfgang Wagner: Die Privatisierung des Lehnrechts (i: Forschungsband Franz von Zeiller 1751-1828, ved W. Selb und H. Hofmeister. Wien-Graz-Köln 1980 s. 226-47.

problematiserende. Efter en indledning om begrebet »god politi« og om den i Danske Lov bebudede politiordning, der skulle afklare politiforvaltningens forhold til den særlige forvaltnings- og erhvervsretlige regulering, følger en undersøgelse af lensbesidderens indplacering i den samlede politiforvaltning som overpolitimester og overpolitidommer.

I dette som i flere andre af bogens kapitler udskilles de særprægede langelandske forhold til særskilt analyse. Øens geografi og sogneopdeling gør det velbegrundet at afprøve den gennemgående basale problemstilling, sondringen mellem judicielle og administrative funktioner på den næsten snusfornuftige opdeling af øen i to halvdele, som amtmanden for Svendborg amt og den langelandske greve enedes om. Opdelingen var praktisk, ikke retlig, idet de to halvdele ikke stemte overens med hverken ejendomsforhold eller sogneinddelinger.

Det særlige forligesvæsen, der indførtes med oprettelsen af forligskommissioner i 1795 er behandlet i *kapitel 3*. Forlig og voldgift var ikke nye foreteelser i dansk ret, men man kan ikke se forligskommissionerne som en videreudvikling af det ældre system. Kommissionerne skulle behandle alle civile sager. Hensigten var procesbesparelse, at aflaste de ordinære retter for bagatelsager, der var egnede til forligsmæssig afgørelse. Med nyordningen fik lensbesidderne en helt ny amtmandsfunktion overdraget. Forligsvæsenet betød således en udvidelse af deres kompetenceområde, skønt tendensen omkring 1800-tallets begyndelse ellers gik i retning af en nedtrapning af deres offentligretlige funktioner.

Forfatteren viser med stor indlevelse i kildematerialet, at afgrænsningen af sager, der skulle afgøres ved forligskommissioner, i forhold til sager, der skulle behandles af de særlige politiretter, var vanskelig at drage. Endvidere redegøres for, hvorledes offentlige/private politisager på den ene side og almindelige civile sager på den anden i praksis typisk blev sammenblandet og behandlet af en anden myndighed end forudset i lovgivningen. Politiretter kunne behandle civile forligssager og forligskommissioner de særlige politisager, såfremt begge sagskategorier egnede sig til forligsmægling. Politiretter skulle nemlig også indlede sagsbehandlingen med et mæglingsforsøg. Det vises, at sagerne normalt blev behandlet der, hvor sagsøgere eller myndighederne fandt det mest hensigtsmæssigt.

Skiftevæsenet, som også var en del af den ordinære civile retspleje i modsætning til den særlige justits- og politijurisdiktion, behandles i *kapitel 4*. Det særlige ved skiftevæsenet var, at også almindelige godsejere, ikke blot lensbesiddere, havde skiftekompetence i forhold til deres undergivne. Yderligere sad andre embedsmænd end den kgl. amtmand også

inde med skiftejurisdiktion, nemlig præster og degne på deres respektive anneks- og mensaljorder. Amtmandens funktioner overdroges efterhånden til herredsfogderne. I Fyns stift har forfatteren optalt ikke mindre end 200 skifteinstanser af civil art ved siden af 14 gejstlige. Dette forvirrende system er søgt indarbejdet i en oversigt, der ihvertfald kan hjælpe læseren et stykke på vejen imod større klarhed. Efter en gennemgang af skifteforvaltningens praktiske forløb og det offentlige overtilsyn dermed, afsluttes med en kort omtale af overformynderi- og auktionsvæsenet, der begge står skiftevæsenet nær.

Det godsejerstyrede skattevæsen har præses holdt ude fra sine undersøgelser, fordi en anden forfatter fornylig har behandlet dette emne². *Kapitel 5* om skatteforvaltningen koncentrerer derfor især om de forhold, der havde betydning for lensbesidderne som amtmænd. Dog påviser forfatteren, at nogle af de praktiske problemer mindre knyttede sig til denne funktion, men mere til lensbesidderens godsforvalter som amtsforvalter. Kapitlet samler sig i øvrigt mest om økonomiske og fiskale problemer, herunder hvorvidt grever og baroner kunne skaffe sig ekstra likviditet ved skatterestancer, og modsat om en voksende skattegæld kunne føre til, at lenet sluttelig i skatteretlig henseende sattes under administration af en særlig kommission.

Sidste kapitel om forvaltningen af almennyttige foretagender har forfatteren øjensynlig medtaget for at afrunde sin undersøgelse med nogle områder, der rent faktisk kom til at påhvile lensbesidderne som amtmænd i en periode. Det drejer sig om så forskelligartede forhold som vejevæsen, fattig- og skolevæsen, sundheds- og jordmodervæsen. Fremstillingen er oversigtsmæssig og kan være nyttig som sådan, men ingen af emnerne er behandlet særlig dybtgående.

Blandt det *trykte kildemateriale* har præses især valgt at benytte enkelte vigtige af datidens juridiske håndbogs- og systemværker. Således er A.S. Ørstedes store håndbogsarbejde brugt i ikke ubetydelig grad. Om lov materialet udtales s. 20, 2. afsnit lin. 2: »stoffet alene viser hvorledes den bureaukratiske form eller de jure-formen var tænkt fra lovgiverside«. S. 21 f.n., sidste afsnit, siges: »love, reskripter etc. fremstiller dog blot, sammen med de anførte juridiske skrifter, hvorledes forholdene *burde være*«.

Historikere synes typisk at karakterisere lovgivning som normative kilder, der ikke afspejler virkelighedens verden. Retshistorikere derimod betragter det som en af de vigtigste opgaver at undersøge i *hvilken grad*

2. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator (1983) s. 66 ff.

lovgivning var udtryk for dagældende ret. Man bliver ikke stående ved en konstatering af lovgivningens blotte normative karakter. Således som forfatteren i øvrigt i sin afhandling har gjort brug af de nævnte kilder, må man forstå, at hun ikke selv kan have opfattet datidens lovgivning og juridiske skrifter, f.eks. A.S. Ørsteds, alene som udtryk for, hvorledes forholdene burde være.

En væsentlig del af afhandlingens nyhedsværdi skyldes det omfattende *utrykte kildemateriale*, som er hentet ikke blot fra fynsk-langelandske godsarkiver, men fra tilsvarende arkivfunds fra Lolland, Sjælland, Jylland og Samsø, hvortil kommer amtsarkiver, kirkelige arkiver, rets- og politiarkiver m.m. Alligevel kan det være fristende at udtale, at der burde have været mere endnu. Jeg har ihvertfald savnet en del af centraladministrationens mulige materiale til belysning af, hvorledes sager, der opstod på lokalt plan, blev behandlet i København, og hvordan enden på mange ellers spændende sager blev. Man kunne rejse det spørgsmål om ikke hovedteserne kunne være opbygget på grundlag af færre lokale arkivalier og flere af de centraladministrative?

Forfatteren vil principielt vise, hvordan den lokale administration fungerer, og udtrykker s. 30 f.o. at selv en fremstilling, der »standser ved tærskelen til centraladministrationen« kan tjene hendes formål. En sags endelige afgørelse i centraladministrationen kunne måske også vise noget af betydning for vurderingen af lokaladministrationen, f.eks. af lensbesidderens effektivitet og gennemslagskraft i sammenligning med den kgl. amtmands.

I denne sammenhæng kan man beklage, at forfatteren lader to vigtige former for kompetence- og personsammenfald ligge, der ellers nok kunne bidrage til belysning af såvel centraladministrationens som lokaladministrationens forhold. Det drejer sig dels om »den kombinerede amtmand og lensbesidder«, se side 45, 2. afsnit, dels om de af centraladministrationens høje embedsmænd, om hvem det s. 45, 2. afsnit, lin. 4 hedder, at mange af dem »bar en greve- eller friherretitel«.

Materialets geografiske repræsentativitet forekommer mig vel varetaget, også selv om det fynsk-langelandske så klart dominerer. Repræsentativitet kan imidlertid også forstås i relation til *informationsindholdet* og omfanget af kildebelæg. Det fremhæves således s. 69 midt, 3. afsnit, lin. 3, at lensbesidder og kgl. amtmand *ofte* indtog samme holdning ved bønderes klageskrivelser. Modsat nævnes s. 69 næsts sidste linie, at de kgl. amtmænd *jævnligt* modtog vrede skrivelser fra lensbesiddere om fejlektioner og kompetenceoverskridelser. S. 68 nederst får vi på samme måde oplysninger om »ikke sjældne« klager og »ikke sjældent« forekom-

mende venskaber mellem de to embedsgrupper, der anføres at være ligemænd i kulturel og social henseende samt storgodsejere. I note 6, (s. 44) henvises imidlertid alene til Scheelenborgs godsarkiv og i note 9 alene til Wedelsborg.

I forbindelse med afsnittet om forligelsesvæsenet på lenene omtales s. 201, lin. 13 f.n., en herredsfoged, der havde modsat sig posten som forligsmægler bl.a. under henvisning til, at det ville tage for meget af hans tid. Kancelliet havde anført, at når sagerne »blev afgjort ved forligsmægling, ville herredsfogeden jo bagefter kunne spare den møje at behandle og pådømme denne«. Forfatteren forsvarer herredsfogeden under henvisning til, at der »vitterligt skete et opsving i sagsmængderne ved de civile retter og politiretterne efter 1795« (lin. 5-6 f.n.). Hun er derfor ikke enig med kancelliet, men erkender åbent i parentes (lin. 4 f.n.), at »stigningen ikke er undersøgt nærmere i denne sammenhæng«. Man får således ikke svar på, *hvor vitterligt* det var, at sagsmængderne var steget. Mon ikke kancelliet havde ret i, at sager, som var egentlig *afgjorte* ved forlig, ikke kom igen i den ordinære ret?

Jeg går herefter over til nogle mere principielle enkeltproblemer. Det første vedrører hjemmelsgrundlaget for lensbesidderens overordnede politi- og anklagemyndighed. I afsnittet »Lensbesidderen som politiovervåring før 1791«, som i parentes bemærket i vidt omfang også vedrører tiden efter 1791, (s. 130 f.n., s. 131 f.o., s. 132 fra midten og ned) behandles spørgsmålet om hjemmelsgrundlaget for den overordnede politimyndighed, som grever og baroner faktisk også havde udøvet forud for nyordningen af politiforvaltningen i 1791. Der henvises som hjemmel dels til »hals- og håndsretten«, dels til »gårdsretten«. Lensbesidderens hals- og håndsret var udtrykkelig hjemlet i 1671-privilegiernes art. 17, mens gårdsretten var omtalt i art. 22.

Centraladministrationen betragtede nærmest lensbesidderens overordnede politi- og anklagemyndighed som en konsekvens af hals- og håndsrettens udøvelse hedder det s. 130 f.n. – 131 f.o. Som argument for denne opfattelse henvises i note 24 til et kancellipromemoria af 22.8. 1792, hvori grevernes privilegier art. 17 er omtalt. Både på s. 131, lin. 5 f.o. og s. 132, 2. afsnit note 30 omtales et kancellipromemoria af 22.8. 1795, der på samme måde henviser til 1671-privilegierne. Har der indsneget sig en trykfejl her?

Ikke blot hals- og håndsretten, men også gårdsretten skulle man i centraladministrationen være tilbøjelige til at opfatte som hjemmelsgrundlag for lensbesidderens anklage- og politimyndighed, se side 131 f.o. For denne opfattelse af gårdsrettens betydning anfører forfatteren

atter kancellipromemoria 22.8. 1795, som vedrører grevskabet Samsø. Det fastlagde nærmere grevens myndighed som overpolitidommer og henviste udtrykkeligt til 1671-privilegierne.

Gårdsretten har retshistorisk haft følgende tre betydninger: 1) det disciplinær- og strafferetlige regelsystem vedrørende kongens eller adelens gårdsfolk, 2) en særdomstol for disse persongrupper, 3) selve den privilegerede ret til at nedsætte en sådan særdomstol, se s. 131, 2. afsnit. Gårdsretten som kilde til lensbesidderens politi- og anklagemyndighed nævnes som sagt s. 131 line 4 f.o. Det bestyrkes i linie 6, ved henvisning til en kilde, der imidlertid taler om hans ret til at *dømme* i anden instans.

Videre omtales s. 132, linie 9-10 f.o. en forordning fra 5.5. 1696, der skulle udspringe af en uheldig sag fra Wedelsborg, og som skulle fastslå, »at gårdsretter for fremtiden kun kunne etableres af greverne ved deres egne birkedommere. Men forordningen nævner overhovedet ikke ordet gårdsretter, den taler kun om de ordinære birkeretter.

Mit første spørgsmål er derfor: Kan man sige, at gårdsretten var kilde til grevernes overordnede anklage- og politimyndighed? Bør man ikke læse kanc. prom. fra 1795 som et udtryk for, at grundlaget for overpolitidommerfunktionen bl.a. skulle søges i den udtrykkelige gårdsretsbeføjelse i grevernes privilegier art. 22?

I sammenfatningen s. 182 linie 5 f.o. konkluderes, at »overpolitiretsinstituttet hjemlede med andre ord, at grever og baroner var overdommere /.../ alene i kraft af arv og privilegier kunne disse således optræde i overdommerfunktionen«. Her synes forfatteren dels at se bort fra den ældre gårdsret som hjemmelsgrundlag, dels at erkende, at den privilegerede gårdsret efter art. 22 var hjemmelsgrundlag for overpolitidommerfunktionen. Måske havde det været mere oplysende at kalde hele afsnittet »Lensbesidderen som overordnet politi- og domsmyndighed«, da der så vist tales om begge dele.

Til nærmere belysning af den overordnede politiforvaltning i perioden før 1791, som forfatteren kalder »højest tilfældig« set fra den brede almues standpunkt, opstilles s. 133, ff en sondring imellem husbondens arbitrære straffesystem og lovgivningens subsidiære straffesystem. Det arbitrære straffesystem skulle betyde, at almuesfolk uden forudgående dom f.eks. kunne »puttes i slottets eller godsets arrest«.

Et arbitrært straffesystem forbindes i yngre teori normalt med øvrighedsmyndighed, d.v.s. at overordnede embedsmænd kunne idømme underordnede betjente visse straffe, der havde mere disciplinær karakter. Det er ikke helt klart, om det er noget sådant, der tænkes på her.

Sammenhængen mellem husbondens arbitrære straffesystem og lens-

besidderens overordnede politifunktioner fremgår heller ikke ganske klart. Afhandlingen giver ikke løsningen på, om dette straffesystem skal opfattes som et yderligere hjemmelsgrundlag for lensbesiddernes overpolitifunktioner på linie med hals- og håndretten eller gårdsretten, eller om det arbitrære straffesystem tværtimod blot skal opfattes som en funktion af normal husbondmyndighed.

I beskrivelsen af *auktionsvæsenet* s. 265 ff savnes mere generelt en begrebsafklaring, ligesom den, der gives vedrørende skiftejurisdiktionen s. 217. I note 120 til side 266 (se side 472) oplyser forfatteren noget overvældet: at man »hos Bang og Larsen kan finde en redegørelse for de særdeles komplicerede forhold, som er udformet mere koncist, end tilfældet er i nærværende arbejde«. Det er selvfølgelig nyttigt for den videbegærlige at få denne henvisning, men forfatteren kunne utvivlsomt i sin analyse af auktionsvæsenets problemer selv have draget nytte af at sætte dem ind i en teoretisk referenceramme. Man springer lidt hovedkuls ind i problemerne.

Auktionsvæsenet beskrives s. 266 s. afsnit, næstsidste linie som et »egentligt forvaltningsanliggende«. Og på samme måde i begyndelsen af 3. afsnit tales om »labyrinthiske forvaltningsammenhænge«. Bang og Larsen, som forfatteren ellers henholder sig til, siger i bind 4 (s. 485): at vel ser auktioner ligesom skifter i det virkelige liv ud som eller ligner administrative forhandlinger. »Men desuagtet er det utvivlsomt, at den nærværende lovgivning betragter auktionsforvaltningen som en *actus judicialis* og den vedkommende autoritet, der udfører auktionen som en ret, auktionsretten, idet den ikke alene har myndighed til med formel retsvirkning at afgøre visse klasser af retstvistigheder...men auktionsforvaltninger er i det hele undergivet overinstansernes påkendelse«.

Forfatteren bedømmer den auktionsretlige praksis således: lensbesidderen var »meget tilbøjelig« til at udstrække auktionsforretningerne til folk, der ikke hørte blandt lenets bønder eller tjenere, angiveligt ud fra økonomiske hensyn, siges det s. 265, næstsidste afsnit. Der fortsættes linie 2 forned: »greven/baronen og hans betjente *kom ofte godt fra at blande sig i auktionsforretningerne*«, og s. 266 f.o.: »fordi de kgl. embedsmænd *troede*, at deres (grevens/baronens og hans betjentes) virksomhed nok måtte have hjemmel i de privilegerede amtmandsrettigheder«.

Var det blot en tilbøjelighed, der fik lensbesidderen til at udstrække sin auktionskompetence? Kunne der tænkes en legal begrundelse for det faktum, at de ofte »kom godt fra at blande sig«? Hvad kunne få de kgl.

embedsmænd til at tro, at lensbesidderne havde hjemmel i amtmandsret-tighederne?

Forfatteren synes at være af den opfattelse, at den fortolkning af auktionslovgivningen, som kancelliet fremlagde i 1816, skulle være den retshistorisk korrekte, således at lensbesidderne og deres birkedommere igennem et hundrede år mere eller mindre skulle have overtrådt denne lovgivning. Det forekommer nærliggende at rejse det spørgsmål, om det ikke kan tænkes, at kancelliet på Stampes tid tolkede auktionsreglerne på en anden måde, som følgelig retshistorisk må opfattes som udtryk for dagældende ret?

Forfatteren har selv nævnt eksempler på kancelliets ældre opfattelse. I note 120 henvises således til Stampes erklæring fra 1763 (bind IV, s. 140). (Datoen skal nok være 15. juli og ikke 5. juli). Kancelliets generalprokurør er her ikke i tvivl om birkedommernes ret til at forrette auktioner i lensbesiddernes birker. Den ældre auktionslovgivning fra 1693 vedrørte efter Stampe kun private godsejerbirker, ikke lensbesiddernes birker. Stampe kunne her støtte sig på nogle kgl. reskripter. Det ene (14. juli 1752) understregede grev Moltkes birkeret til Bregentved birker og dermed hans birkebetjentes auktionsret, mens det andet (7. december 1753) fastslog Wedelsborg-grevens tilsvarende ret og hans birkebetjentes auktionsret (omtalt s. 240 m. – 241 f.o.) I begge reskripter henvises til den i grevernes privilegium art. 5 statuerede birkeret som værende af en anden karakter end den, de private godsejere tilkommende birkeret. Stampe mente ligesom disse reskripter, at lensbesidderne havde en anden status end de private godsejere.

Kunne Stampe hente støtte i privilegiernes art. 5 for en opfattelse, hvorefter grevernes birkeret ikke var som jorddrotternes, men af en anden art, nemlig som værende af samme karakter som kongens birkeret?

Udtrykket i art. 5 »såvidt vi selv dertil kunne være berettigede« synes at ligestille grevernes birkeret med kongens birkeret. Hvis dette antages, kunne det være et indicium for den stampeske opfattelse, hvorefter grevernes birkeret implicerede en videre kompetence, end jorddrotternes birkeret bl.a. i henseende til auktionsretten.

Kildematerialet viser, at kancelliet ændrede signaler omkring århundredskiftet. Med hjemmel i forordningen af 1793 afviste man i 1816, at lensbesidderne skulle have en auktionsret med hjemmel i amtmandsprivilegiet. Kun birkeretten kunne være hjemmelsgrundlag. Yderligere tolkede kancelliet nu lensbesiddernes birkeret som værende af samme art

som jorddrotternes. I realiteten var der ikke sket anden ændring i kanceliets holdning i forhold til tidligere end, at lensbesidderens birkeret blev sidestillet med jorddrotternes birkeret. Hverken under Stampe eller efter 1793-forordningen betragtedes auktionsretten som en *amtmandsbeføjelse* efter art. 16. De kgl. embedsmænd tog derfor formentlig fejl, hvis de troede, at auktionsretten hvilede på amtmandsprivilegiet.

Under afsnittet om lēnenes praktiske *skatteadministration* nævnes s. 279, 2. afsnit, at »love og forordninger bogstavelig talt gjorde godsforvalteren personlig ansvarlig i første række for skatteregnskabernes rigtighed og deres fremsendelse til rentekammeret til tiden«. Og videre i afsnit 3, at staten i slutningen af 1700-tallet »omsider i stigende grad betragtede lensgodsernes forvaltere som fuldmægtige på lensbesidderens vegne«. Det nævnes her, at det *i begyndelsen af 1700-tallet i overensstemmelse hermed* kunne være godsforvalteren, der blev indstævnet for retten af kammerkollegiet.

Efter den ældre kammerretsordning af 30. juli 1684 gjaldt en regel, som var næsten enslydende med § 5 i kammerretsordningen af 1720 om ansvaret for kronens indtægter:

»Ingen påskud på tjeneres eller fuldmægtiges forseelse bør anses enten os eller vores undersætter og andre som skat, told eller anden rettighed erlægges, til skade, eller dem til befrielse, som står os for regnskab, efterdi vi ikke deres tjenere, men dem selv haver bestillingen betroet, så at sådanne vore betjente, om de enten formedelst deres inkapacitet eller magelighed vil bruge tjenere eller fuldmægtige, skal selv indestå for al skaden, og være tiltænkt at forsvare sig således med kaution eller i andre måder, førend de dem antager, at de må være forsikret, om deres troskab, og vide hvor de igen kan søge deres skade«. I kammerretsordningen af 1720 § 5 tales på tilsvarende måde om, at de, som står for regnskab, ikke kan befri sig for ansvar »eftersom bestillingen ikke deres tjenere, men dem selv er betroet, så at slige betjente, som enten formedelst udygtighed eller magelighed vil bruge tjenere eller fuldmægtige, skal selv indestå for al skaden«.

Greverne har efter priv. art. 16 på deres gods amtmands- og amtsskriverkompetence. Det ville ikke være urimeligt at antage, at staten havde fundet ansvarsreglen fra kammerretsordningerne anvendelig på lensbesidderne i forhold til deres fuldmægtige, her godsforvaltere, enten direkte eller analogt.

Hvis man dog skulle antage, at kammerretsordningen ikke kunne bruges i denne henseende på andre end kgl. embedsmænd, d.v.s. her amtmanden eller hans amtfuldægtig, kunne man mere generelt støtte sig på

DL 3-19-2. Den hjemlede et tilsvarende husbondansvar: »End giver husbond sin tjener eller anden, fuldmagt på sine vegne at forrette noget, da bør husbonden selv at svare til, hvad derudi forses af den, som han fuldmagt givet haver, og af hannem igen søge sin opretning«³

Når forfatteren s. 279, 2. afsnit sidste halvdel henviser til en udtalelse fra 1750erne fra overadministratoren af grevskabet Gyldensteen, hvorefter det var grevskabets ejer, der var den ansvarlige, kunne der heri ligge et belæg for anvendelsen af enten DL 3-19-2 eller kammeretsordningen.

Det var således næppe *love og forordninger*, der gjorde godsforvalteren personlig ansvarlig. Det var snarere praksis, der var uklar og som først i sidste halvdel af 1700-tallet i stigende grad opfattede lensgodsernes forvaltere som fuldmægtige på besiddernes vegne i overensstemmelse med lovgivningens intention.

Disse mine indvendinger hverken kan eller skal tages til indtægt for en negativ helhedsvurdering af værket. Tværtimod er det min principielle opfattelse, at forfatteren med dette arbejde har udvidet vort kendskab til lensbesiddernes funktioner som overøvrighedsmyndigheder. Næsten utrolige mængder af hidtil ukendte informationer og afgørelser vedrørende lensadministrationen er hentet frem af arkivernes gemmer til supplement for en lovgivning, der ikke altid fortjente at kaldes lysende klar, og hvis efterlevelse i det praktiske liv vi ikke har vidst meget om. Nu ved vi meget mere, selv om der fortsat resterer store og væsentlige problemer, som forfatteren ikke har kunnet nå at inddrage i sin undersøgelse.

Det er meget modigt og meget fortjenstfuldt, at forfatteren som almindelig historiker har givet sig i kast med så mange og vanskelige retshistoriske problemer og tilmed har forsøgt at nærme sig dem ud fra juridiske og retshistoriske tilgangsvinkler. Det var at ønske, at mange flere historikere ville gøre lige så, hvor et kildemateriale grundlæggende er af juridisk natur.

Forfatteren har på overbevisende måde vist os, hvorledes centraladministrationen efterhånden favoriserede den kgl. amtmandsmyndighed og de kgl. retsbetjente på bekostning af lensbesidderen og hans birkedommere. Levende, til tider med dynamisk styrke redegøres for de mange kompetencestridigheder på det lokale plan mellem herredsfogeder og birkedommere, mellem amtmand og lensbesidder. Blandt disse fremstår

3. Thøger Nielsen, Studier over ældre dansk formueretspraksis. Et bidrag til dansk privatretshistorie i tiden efter Chr V's Danske Lov (1951) s. 307 ff; Inger Skyum-Nielsen (Dübeck), Det historiske principalansvar, TfR 1965 s. 529-70.

beskrivelsen af forholdene på Langeland næsten så spændende som en historisk roman.

Afslutningen på enevældens blandede lokalforvaltningssystem angives s. 364 2. afsnit at ske ved lensbesiddernes aflevering af de amtmandsmæssige protokoller og dokumenter til de kgl. amtmænd. Derved sættes punktum for lensbesiddernes embedsbehandlinger. Jeg savner dog oplysning om, hvorvidt dette skete i virkelighedens verden. Findes der mon ikke lensbesiddere i dag, der er lige så selvrådige som deres forfædre, derved at de efter 130 år rent faktisk endnu ikke har afleveret?

Forfatteren er generelt set sprogligt velformuleret. Mange steder fornemmer man et personlig engagement i problemerne og de beskrevne konflikter. Det akademiske klædebon afløses af og til af talesprogets mere farverige vendinger og ord. Her nogle fornøjelige sproglomster:

S. 239, 2. afsnit tales om at »hyre en rutineret jurist, der kunne holde amtmanden stangen«, og s. 313 m: hører vi »ikke en lyd om grevernes amtmandskompetence«. S. 316 f.n.: herredsfogeden for Odense/Skovby m.fl. herreder var flere gange »på randen af et nervøst sammenbrud; s. 368 f.o.: tales om »utallige skænderier og sammenstød« imellem myndighederne. Spredt rundt i bogen forekommer en imponerende variation over dette tema. Kompetencestridigheder beskrives med ord som: slagsmål, kiv, strid, kævl, op at toppes med etc. Nægtes kan det imidlertid ikke, at denne sproglige umiddelbarhed er med til at gøre afhandlingen læseværdig.

Tilbage står blot at lykønske med en videnskabeligt set lødig afhandling, som klart fortjener at blive belønnet med den filosofiske doktorgrad. Jeg ønsker også Odense universitet, det danske arkivvæsen og Statens humanistiske forskningsråd til lykke med dette arbejde; som er det ottende i rækken af afhandlinger udgået fra projektet »Den danske lokaladministrations udvikling 1660-1848«, et meget frugtbart initiativ, som Statens humanistiske Forskningsråd har megen ære af.

Lensbesidderen som amtmand

af Hans Chr. Johansen

Amtmands- og amtsforvalterfunktionen var i enevældens tid et brændpunkt i den danske lokaladministration, som det f.eks. kan ses af en kancelliskrivelse af 7. marts 1829, hvori det hedder: »Amtmændene har den overordnede centralbestyrelse af alle i deres amt forefaldende civile anliggender, der i sidste instans henhører under de forskellige kollegiers resort«.

På grund af det store antal sager med meget forskelligt indhold, der passerede gennem amtmandsembederne, har det imidlertid været vanskeligt at bruge amtsarkiverne i specialstudier, og det er derfor naturligt, at der i forbindelse med det humanistiske forskningsråds projekt med titlen »Den danske lokaladministrations udvikling i perioden fra 1660 til 1848« er blevet gjort forsøg på at få skabt større klarhed omkring, hvorledes amtmænd – og amtsforvaltere – fungerede.

Den foreliggende afhandling behandler den del af denne administration, der udførtes af grever og baroner i medfør af to artikler i de såkaldte privilegier for grever og friherrer fra 1671, der bestemte, at ingen amtmænd eller amtskrivere herefter skulle befatte sig med grevers og baroners gods, men at ejerne fremtidig kunne korrespondere direkte med kollegierne i København uden om de kongeligt udnævnte amtmænd og amtsforvaltere.

Der oprettedes i alt 32 len i Danmark i enevældens tid, og af disse lå de 11 i det fynsk-langelandske område, hvor omkring 25% af alt hartkorn var underlagt len. Det har således været en væsentlig del af befolkningen, der har været underkastet denne form for amtmands- og amtsforvalterstyre, og det forhold viser berettigelsen i at gøre lensbesidderens virke som offentlig administrator til genstand for et selvstændigt studium.

Metoder og kilder

For at nå frem til et materiale af passende omfang er udvalgt de bevarede kilder, der omhandler de fynsk-langelandske len. Da disse len er af vidt forskellig størrelse og er oprettet på meget forskellige tidspunkter, skulle

der i princippet ved en sådan fremgangsmåde være sikret en rimelig god repræsentativitet, som ydermere er søgt forbedret ved at gennemgå supplerende materiale fra otte ikke-fynske len.

Det er dog et spørgsmål, om den tilsyneladende opdeling på materiale fra mange len er slået igennem i praksis. Fremstillingen er i ret høj grad blevet styret af, om der er bevaret kildemateriale fra de enkelte len, og da det er tilfældet i meget forskelligt omfang fra len til len, er resultatet blevet, at langt de fleste eksempler er hentet fra de store len – grevskaerne Langeland og Wedellsborg – mens de mindre len kun vejer meget lidt i fremstillingen eller næsten kun er omtalt i forbindelse med et enkelt sagsområde – f.eks. omhandler de fleste Holstenshus-eksempler skatteforhold, mens Brahesminde-eksemplerne især behandler forligelsvæsenet. Man får derfor først og fremmest kendskab til, hvorledes en storgodsbesidder teede sig som amtmand og amtsforvalter, og da det går som en undertone gennem afhandlingen, at i hvert fald greven på Langeland tiltog sig en selvstændighed, som næppe var typisk for de mindre len, betyder den stærke kildestyring, at det formodentlig er et noget skævt billede, der kommer frem. Medvirkende hertil er det også, at der stort set kun er anvendt kilder fra lensarkiverne. Var der i højere grad set på administrationen, således som den fremgår af kollegiearkiverne, ville det bevarede materiale have fordelt sig mere repræsentativt mellem store og små len.

Et andet metodisk problem opstår i sammenligningen med den kongelige amtmands virkemåde. Her er doktoranden i nogen grad undskyldt, da det inden for rammerne af det ovennævnte større forskningsprojekt var meningen, at der skulle have været udarbejdet en afhandling også om den kongelige amtmands virke. Denne analyse ville, hvis den var blevet færdiggjort, have været en velegnet referenceramme for den foreliggende afhandling, men da det ikke har været tilfældet, er i stedet valgt en sammenligning med et relativt let tilgængeligt materiale, nemlig en korrespondance mellem P.C. Stemann og F.J. Kaas fra 1815 om amtmandsfunktionerne. I betragtning af, at det ellers er en stor fortjeneste ved behandlingen af lenenes administration, at den i så høj grad undersøger, hvordan forvaltningen fungerede i praksis, er den nævnte mere teoretisk prægede korrespondance næppe det bedste modstykke, og 1815 er næppe heller noget karakteristisk år for enevældsperioden som helhed. I stedet havde det formentlig været mere formålstjenligt at udtage nogle stikprøver fra et kongeligt amtsarkivs korrespondance for at finde frem til, om der var karakteristiske forskelle mellem de kongelige amtmænds og lensbesiddernes måde at varetage embedet på. En gennemgang af Assens

amts arkiv omkring midten af det 18. århundrede, som er foretaget i forbindelse med udarbejdelsen af oppositionen, viser imidlertid til beroligelse for doktoranden, at de typer af sager, der da var karakteristiske for den kongelige amtmand, er politisager (drabssager, alimentationssager, problemer med arrestanter, overtrædelser af næringslovgivningen etc.) og skattesager (restancer og udpantningsforretninger) samt skifteforvaltningen. Det vil sige, at det er de samme områder, som er udvalgt til særbehandling i den foreliggende afhandling, bortset fra forligelsesvæsenet, som endnu ikke var indført midt i det 18. århundrede.

Et tredje metodisk problem vedrører lovgrundlaget for lensbesiddernes virke som amtmænd og amtsforvaltere. Udgangspunktet er som nævnt privilegierne fra 1671, men da de også indeholder en bestemmelse om, at kongen til enhver tid kan ændre privilegierne »efter tidens og omstændighedernes lejlighed... ligesom os selv godt og rådeligt synes«, måtte det være naturligt at undersøge, om de patenter, der udstedtes ved det enkelte lens oprettelse, skiftede karakter i løbet af perioden, og om allerede udstedte patenter blev ændret. Kun kendskabet til disse forhold gør det muligt at vurdere, hvornår den enkelte lensbesidder overtrådte sin kompetence på enkeltområder eller eventuelt ikke fuldt ud udnyttede de muligheder, der var tilstået ham. Ved afhandlingens gennemgang af de enkelte forvaltningsområder er der kun taget udgangspunkt i den generelle kompetence og ikke i en gennemgang af de enkelte oprettelsespatenter, et forhold, der navnlig har betydning for gennemgangen af skatteadministrationen, hvor det viser sig, at der var væsentlige forskelle mellem tidligt og sent tilkomne lens privilegier.

Skifteforvaltningen

Afhandlingen har i kapitel 4 sat sig som mål at finde frem til, hvilke typer af skifter lensbesidderen tog vare på i sin egenskab af amtmand, men da lensbesidderen tillige var skifteforvalter i egenskab af at være godsejer, bliver opgaven at finde skellet mellem, hvilke opgaver der tilhører den almindelige godsejerskiftejurisdiktion, og hvilke der udføres som amtmand.

Lovgivningen på dette område er ikke særligt klar, navnlig ikke forud for 1793. Udgangspunktet er Danske Lov 5-2-90, der siger, at det på landet er kongens amtmand eller husbonden, der skal forestå skifter. Da denne bestemmelse ikke giver nogen løsning på problemet, er der i afhandlingen foretaget en gennemgang af generalprokurør Stampes for-

tolkninger, hvor det afgørende er, at hvor der foreligger et husbonde/tjener-forhold, kan godsejeren foretage skiftet. Navnlig to udtalelser af Stampe fra 1758 og 1766 er centrale:

I den første hedder det: »Dersom en husbonde alene som husbonde må forrette skifter, så er det klart, at det ikke tilkommer ham at forrette andre skifter end efter de personer, hvis husbonde han har været, og som har været hans bønder og tjenere, som har fæstet hus eller gård på hans gods og derved er forbundne til at være ham hørige og lydige, såvelsom deres hustruer, børn og tjenestefolk, hvilke alle følger husfaderens forum; thi i henseende til disse personer og ikke andre kan han kaldes husbonde«.

I den anden: Godsejeren skal ikke holde skifte »efter selvejere eller andre, som måtte have lejet værelser og tinget sig i kost hos en af deres fæstebønder, siden de med sådanne ikke står i nogen forbindelse og i henseende til dem ikke kunne anses som husbonde«.

På grundlag af disse udtalelser opstilles i afhandlingen en oversigt over hvilke kategorier af skifter, der kan henregnes til de to nævnte skiftejurisdiktioner, men det er kun muligt ved hjælp af en empirisk undersøgelse at få fastslået, om denne oversigt er udtømmende, når den skal anvendes på de danske landbosamfund i det 18. århundrede.

En sådan empirisk undersøgelse er foretaget på grundlag af de af Landsarkivet for Fyn udarbejdede registre til skifteprotokollerne fra en række fynske godser og len. Doktoranden gør selv opmærksom på, at disse registre giver et skævt billede ved en ren optælling af navne i registre, og de procentfordelinger, der er gengivet i afhandlingen, kan derfor ikke anvendes til at sige noget om, i hvilket omfang der forekom »uhjemlet skifteforvaltning«, men kun om dette overhovedet skete, og det er endda kun tilfældet, hvis den opdeling på kategorier, der er foretaget i tabellerne, er tilstrækkelig oplysende til at fastslå de afdødes indplacering i husbonde/tjenerforholdet.

Det fremgår af tabellerne, at de »tvivlsomme« kategorier, der henregnes til uhjemlede godsejerskifter, især er at finde i grupperne aftægtsfolk, innsiddere og almisselemmer, og for at få noget mere at vide om, hvad det er for personer, der gemmer sig bag disse betegnelser, er til brug for oppositionen foretaget en gennemgang af skifterne for disse personer fra godset Hvedholm for årene 1750-92. Personerne er dels fundet i skifteregistrene, dels er der ved hjælp af selve skifteprotokollerne, kirkebøger, folketællinger, fæsteprotokoller mm. søgt optillet en minibiografi for de pågældende.

Det viser sig nu, at gruppen af aftægtsfolk og innsiddere i meget stort

omfang består af tidligere fæstere under Hvedholm, som bor hos et familiemedlem, der har overtaget den pågældende ejendom i fæste, og at det er godset, der har sikret de pågældende deres bolig. Det hedder nemlig i fæstekontrakterne, at den nye fæster ikke må »noget deraf til nogen bortleje under hvad navn det have kan«, og såfremt den nye fæster dør, sikrer godset sig, at den næste fæster stadig respekterer en indsidder- eller aftægtskontrakt med den gamle fæsters forældre, f.eks. af formen: »NN og kone nyder i aftægt af gården hvert års mortensdag efter JL's (den afdøde fæster) fæstebevis' indhold, så længe begge lever, en tønne rug..... og fri husværelse med kâlplet«. Godsejerens intervention forekommer i et sådant tilfælde så direkte, at den kan siges at falde inden for det første af de ovenstående Stampe-citater, således at det vil være forkert at tale om et »uhjemlet skifte«.

For almissemodtagernes vedkommende viser det sig, at flertallet af disse skifter falder sent i perioden, dvs. efter den fynske fattigreform af 5. oktober 1771, hvori det hedder: »Skal ethvert gods herefter forsyne alle de fattige og almisselemmer, som dertil rettelig henhører, uden at samme må komme andre godser til byrde«. Der pålægges altså godset en særlig forpligtelse over for de fattige, og man kan også af selve skifteprotokollerne for Hvedholm se, at godsejeren eller hans repræsentant i disse boer kommer for »fattigkassen«, der har ret til den afdødes efterladenskaber. Der er altså også her tale om et afhængighedsforhold til godset, der kan gøre godsejeren berettiget til at varetage skiftejurisdiktionen.

Man må derfor konkludere, at i hvert fald før 1793 vil det være meget vanskeligt uden en meget nøje gennemgang af forholdene for de personer, der blev skiftet efter, at se, om en lensbesidder optræder som skifteforvalter i egenskab af jorddrot eller i egenskab af amtmand, og dermed også om der forekom uhjemlet skifteforvaltning på godser og len. Lettest vil en bedømmelse være, hvor lensbesidderne selv foretog en afgrænsning ved at føre et dobbelt sæt skifteprotokoller, et for godset og et for lenet, men det er sjældent tilfældet.

Efter 1793 bliver retstilstanden noget klarere, fordi herredsfogederne efterhånden indtræder som skifteforvaltere, men at afgrænsningsproblemerne ikke var løst, kan ses af et kancellipromemoria fra 1796 til amtmanden i Kalundborg, der havde forespurgt om arbejdsfordelingen mellem jorddrotlig og kongelig skiftejurisdiktion over for inderster. Det hedder heri: »Man kan lade dette blive en sag mellem den kongelige skifteforvalter og bemeldte jorddrotter, så længe alle vedkommende dermed er tilfreds«. Det vil sige, at man kunne indrette sig, som man kunne blive enige om, og det er vel meget sandsynligt, at man forud for 1793 sjældent

kunne forvente, at en amtmand eller hans repræsentant ville tage ud på en længere rejse for at konstatere, at et bo var insolvent, så der ikke kunne blive et salær til skifteforvalteren, så meget mere som PMet fra 1796 bekræftede, at amtmanden ikke havde nogen hjemmel til at beregne sig rejseomkostninger i forbindelse med skiftebehandling.

Skatteforvaltningen

I kapitel 5 står lensbesidderens funktion som amtsforvalter i centrum. Ifølge privilegierne fra 1671 kunne lensbesidderne gå uden om de lokale amtsforvaltere og indsende regnskaber og indbetale skatter direkte til rentekammeret. Det fremgår af afhandlingen, at ikke alle lensbesiddere benyttede sig af denne fremgangsmåde, men betalte i hvert fald en del af skatterne til de lokale kongelige amtstuer, men der savnes en generel oversigt over, hvad der var almindeligt. En sådan kan fås af amtstuearkiverne, der for det fynsk-langelandske områdes vedkommende viser, at det i slutningen af det 18. århundrede kun var 5 af de 11 len, der indbetalte direkte til rentekammeret, og 50 år senere var det kun 3. Amtstue-regnskaberne viser desuden, at intet len valgte at lade nogle pengeskatter gå via amtstuen og andre via rentekammeret, således som man kan få indtryk af ud fra afhandlingen. Der var tale om et entydigt enten-eller. Det fremgår heller ikke af afhandlingen, om lenene kunne vælge frit mellem betalingsmåden – i så fald tyder det ikke på, at den likviditetsfordel, der omtales i afhandlingen, har spillet nogen større rolle – eller om der var tale om en speciel kongelig nåde i hvert enkelt tilfælde og dermed en afvigelse fra de generelle bestemmelser i 1671-privilegierne.

Konklusion

På trods af de indvendinger, der er rejst mod afhandlingen ovenfor, er der som helhed tale om et grundigt administrationshistorisk arbejde, der både med hensyn til kildeanvendelse og i gennemgang af ældre litteratur vidner om en stor arbejdsindsats og om stor indsigt i de ofte indviklede og usædvanlige beslutningsveje, der blev brugt i denne del af den danske administration.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved universitetslektor, *cand.mag.* Gerda Bonderup, *professor, dr.theol.* Troels Dahlerup, *cand. mag.* Tove Elklit, *arkivar, mag. art.* Henrik Fode, *arkivar, cand.mag.* Ib Gejl, *arkivar, mag.art.* Michael Gelting, *museumsinspektør, cand.mag.* Ebbe Johannsen, *museumsinspektør, cand.mag.* Birgitte Kjær, *professor, dr.phil.* Tage Kaarsted, *overarkivar, cand.mag.* Finn H. Lauridsen, *universitetslektor, fil.dr.* Michael Linton, *universitetslektor, cand.mag.* J. Chr. Manniche, *mag.art.* Wivan Munk-Jørgensen, *universitetslektor, cand.mag.* Johan Peter Noack, *lektor, cand. mag.* Erik Strange Petersen, *universitetslektor, cand.mag.* Nikolaj Petersen, *professor, dr.phil.* Henning Poulsen, *mag.art.* Ole Stender-Petersen, *dr.phil.* Helge Søgaard, *universitetslektor, cand.mag.* Axel Kjær Sørensen, *rektor, dr.phil.* Aage Trommer og *arkivar, cand.mag.* Paul G. Ørberg.

Erik Rasmussen: *Lighedsbegreber.* (Berlingske Leksikon Bibliotek, 1981). 215 s.

Erik Rasmussens tankevækkende bog er først og fremmest en samfundsvidenskabelig »begrebsanalyse af såvel normativ som kognitiv teori« omkring lighedsproblemet i klassisk og moderne teori. ERs klare og præcise analyser påpeger, at ordet »lighed« dækker over flere forskellige, ikke altid forenelige ting. Han udtrykker den opfattelse, at »al samfundsteori, både klassisk og moderne, kan forstås som begrundelser af en samfundstilstand, enten en bestående eller en forønsket. De er anskuessæt hvori der indgår såvel værdisæt som virkelighedsbilleder, derunder lighedspræmisses og opfattelser af i hvilken udstrækning sådanne lader sig realisere. Jo nærmere nutiden, kan man groft sige, med des større vægt indgår lighedsproblematik i værdisættene ...« (s. 133).

For historikere viser bogen nytten af at gøre sig klart, hvad et begreb som lighed – så ofte anvendt i politisk debat de sidste hundrede år eller mere – fak-

tisk dækker over. Og ER eksemplificerer sin begrebsanalyse med en kortfattet oversigt over lighedsbegrebers anvendelse i dansk skolepolitik i dette århundrede, samtidig med at han udpeger en række forskningsfelter, hvor han – med rette – mener, at der kunne gøres væsentlige historiske undersøgelser af begrebets anvendelse i den politiske debat i Danmark (s. 158).

Den skolepolitiske gennemgang viser efter min mening, hvorledes en sådan historisk undersøgelse af indholdet af et bestemt, ofte anvendt, begreb i samfunddebatten kan afsløre noget om skiftende forestillinger (eller samfundsteorier, jævnfør det ovenfor anførte citat). Han påpeger, at der i Danmark som i den vesteuropæiske kulturkreds i det hele taget i de seneste årtier »er sket et iøjnefaldende skred i lighedsproblematikken: fra overvejende interesse for lighed forstået som lige adgang til lighed forstået som tilnærmelsesvis resultatlighed eller ligelig fordeling af goder« (s. 178). Dette tages samtidig som udtryk for en »lighedstankegangens radikalisering og tiltagende dominans«.

Ganske vist søger ER desværre ikke rigtigt at give svar på, *hvorfor* udviklingen er gået i den retning. Men hans resultat rejser spørgsmålet om disse forestillingers sammenhæng med overordnede ideologier (eller værdiforestillinger), og dermed til syvende og sidst om, hvordan forandringer i samfundet kommer til udtryk i den måde, man tænker om politik og samfund på. Med andre ord kan den type analyser måske bruges som barometer for mere fundamentale kollektive forestillinger i og om samfundet – eller »mentaliteter« med et nyt modeord i faghistorikernes vokabularium.

Jens Chr. Manniche

Lars N. Henningsen: *Ejendoms historie i Nordslesvig. En kildevejledning*. (Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, 1983). 58 s.

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele har markeret 50-årsdagen ved at udsende en vejledning i ejendoms historiske undersøgelser vedrørende Nordslesvig. Vejledningen er inddelt i 2 hovedafsnit: 1) jordejendommenes og 2) bygningernes historie. Inden for hvert hovedafsnit gennemgås de forskellige kildetyper en ad gangen, for eksempel tingbøger, skyld- og pante protokoller, matrikler, skattelister, brandforsikringsarkivalier.

Denne gennemgang af hver type for sig er disponeret således, at der først gives en nyttig oversigt over de veks lende – ofte særdeles komplicerede – administrative forhold. Derefter kommer en grundig redegørelse for arkivalierne: hvor de findes (ikke bare i LA i Åbenrå, men også i andre relevante arkiver som for eksempel LA i Slesvig og Viborg eller Rigsarkivet), hvilke oplysninger man kan forvente at finde, hvilke tidsperioder og geografiske områ-

der der er dækket, hvilke indgangsmuligheder (registre) der findes m.m.

Dette nye hjælpemiddel vil vise sig at være uundværligt for enhver, der interesserer sig for nordslesvigsk ejendoms historie, da det er yderst instruktivt og overskueligt. Nytteværdien forstærkes af oplysningerne om arkivalier i andre arkiver end LA i Åbenrå.

Tove Elklit

Kjeld Jensen, Birgitte Poulsen og Peter Ludvigsen: *Bibliografi over Nordjysk kystkultur i 1800-tallet*. (Aalborg Universitetsforlag, 1982. Kattegat-Skagerraks kulturhistorie bd. 1). 255 s.

Nærværende bog er første bind af de publikationer, der skal præsentere forskningsresultaterne fra det fællesnordiske forskningsprojekt om kulturudviklingen i Kattegat-Skagerrak-regionen gennem 1800-tallet. Lignende bibliografier er under udarbejdelse i Norge og Sverige. Bibliografiens 2.623 numre omfatter litteratur om kyststrækninger i Nordjylland langs Kattegat og Skagerrak (med til Agger) samt Limfjordskysterne med titlerne ordnet topografisk i alfabetisk orden. Tidsskriftartikler, bøger, avisartikler og -kronikker er medtaget. Litteratur om Aalborg er undtaget, dels fordi der i forvejen findes en bibliografi, dels fordi den ville fylde for meget. Emne- og navne register findes bag i bogen.

Der lægges stor vægt på at fastslå, at oversigten dækker, hvad der er skrevet om *hverdagslivet*. Men bogen kan da heldigvis bruges til så meget andet. Her er f.eks. medtaget ministerielle betænkninger og faglige artikler om havneforhold samt topografiske beskrivelser over Læsø fra 1800-tallets begyndelse. Sten Drewsens artikel i Politiken fra 1909 om P.S. Krøyers lig-

færd på Skagen rækker vel også ud over »hverdagslivet«.

Alt i alt en meget nyttig bog.

Ib Gejl

Sv. Aage Bay: *Horsens historie indtil 1837*. (Udgivet af Horsens kommune, 1982). 515 s., i11.

Forfatteren har valgt året for indførelsen af de første borgervalgte byråd til afslutning for denne skildring af byens historie, hvad der formodentlig viser, at der kan ventes endnu et bind; allerede 1953 havde han ført beskrivelsen ned til nutiden i en mindre bog, som ejer det fortrin, at den i uddrag bringer en række kilder lige fra den ældste byret til det kommunale budget for 1940-41, så de to bøger kan med fordel benyttes jævnsides. Kilderne til Horsens' historie i middelalderen er sørgeligt få, så det er besynderligt, at forfatteren ikke udnytter de oplysninger, stadretten giver, i større omfang. Lånt fra Slesvig og videregivet til Ebeltoft er den i en central stilling, når byernes vilkår skal drøftes, men det må heller ikke glemmes, og det fremhæves rigtigt, at byen lå på kongens grund og ifølge Kong Valdemars Jordebog var møntsted. I det 13. århundrede har den åbenbart været en ikke ubetydelig by, så desto mere beklageligt er det, at kilderne til nærmere oplysninger svigter. Et af de få levn er byseglet, af hvilket der er bevaret et aftryk på et gælds brev fra 1368, men forfatteren gengiver ikke det tydelige billede i P.B. Grandjeans værk om de danske købstæders segl, men en tegning af det, og indskyder således ganske unødvendigt et mellemled uden værdi som kilde.

Det vil føre for vidt at gennemgå alle sider af byens udvikling gennem århundrederne med skiftende opgangstider og kriseår, som Horsens havde fæl-

les med andre byer, men Sv. Aage Bay glemmer ikke, hvad latinskolen betød, og at den sammen med et par dygtige kunstnere gjorde stedet til et lille kulturcentrum. Også det russiske fyrstehof og prinsesse Charlotte Frederikkes mærkelige menage bliver omtalt, men ikke mere end nødvendigt. Derimod er der grund til at gøre opmærksom på en konflikt fra 1784. Da en skræddersvend havde fået en mulkt for at have forsømt sit arbejde, nedlagde alle svende i faget arbejdet og formåede desuden, at svendene fra tre andre lav gjorde det samme. Udgangen på striden anføres ikke, men det er lærerigt at se, at der så tidligt i en østjysk by kan forekomme ikke alene en strejke, men også en sympatistrejke.

I forordet anføres, at bogen skal erstatte Otto Fabricius' forældede byhistorie fra 1879, der dog stadig vil have sin værdi ved at vise, hvorledes Horsens' historie blev opfattet på denne tid, og om 100 år vil Sv. Aage Bays bog på samme måde blive betragtet som et eksempel på en topografi fra 1982. Måske vil man til den tid fremhæve, at den havde et register, som den første manglede.

Helge Søgaard

Hans Hansen: *Bogenses Historie I*. (Bogense Rotary Klub, 1982). 210 s., ill.

Bogen er første bind af en planlagt monografi på 4 bind, så Bogense kan ikke klage over, at dens historie ikke bliver behandlet grundigt. Den foreliggende skildring går til slutningen af det 18. århundrede og bygger delvis på det, der allerede er skrevet om byens skæbne; men forfatteren har selvstændigt arbejdet med stoffet og forøget det med nyt og følger det traditionelle skema med en fyldig indledning om eg-

nens forhistorie, skønt han indrømmer, at det ikke kan konstateres, om der dengang har været en bebyggelse, hvor byen voksede op; man kan i denne og mange andre købstadshistorier med grund spørge, om forhistorien ikke burde udelades, da den ikke fortæller noget om byen og dens problemer, og om man ikke skulle begynde med at drøfte de forudsætninger, der skabte byen. Forfatteren synes selv at være inde på denne tanke i sin fortælling om købstadens fremkomst og betoner her Bogenses stilling som en særlig retskreds, uafhængig af herredet og med en kongelig anerkendelse. Stedets historie begynder derfor med et privilegium fra 1288, hvis ordlyd dog ikke er bevaret. Oprindelig har byen vel hørt under Harritslevgård og været et udskibningssted for egnens produktion og haft forbindelse til Jylland med sejlad til Klakring. Det første privilegium, hvis tekst kendes, er fra 1327, men i gengivelsen af det er der sket en besynderlig fejl. Forfatteren bringer den uheldige oversættelse fra Resens Atlas, endda med nye fejl. Hans kilde er Danmarks Riges Breve, og han har ikke bemærket, at den latinske tekst og en oversættelse af den findes i et tillæg efter diplomerne fra 1339, hvor den er indsat, efter at Erik Kroman i sin udgave af købstadlovene fra 1955 har bragt den fulde tekst og den rigtige angivelse af dagen for privilegiets udstedelse. Da Hans Hansen mellem sine kilder anfører Kromans arbejde, bliver fejlen endnu mere mærkelig. Lige så ejendommeligt er omtalen af købstadprivilegiet fra 1504, hvorom der loves en nærmere omtale. Er 1504 en trykfejl for 1514? Også andre steder i bogen giver grund til undren.

Det er en vanskelig opgave at skrive en byhistorie, fordi man er bundet af tidligere arbejder, men skal fremføre nye synspunkter, og der skal desuden

samles flere kilder, som ikke før har været anvendt, og man skal være inde i de talrige emner, som de enkelte afsnit af byens udvikling berører. Det er umuligt at beherske dem alle, og det ovenfor anførte svækker ikke det almindelige indtryk af, at der er gjort et stort arbejde for at samle nyt stof og give en fremstilling af den jævne borgers kår, så vidt det lader sig gøre, da kilderne som regel er tavse om hans stilfærdige arbejde.

Bogen bringer en liste over trykte og utrykte kilder, men der savnes en angivelse af, hvorfra de enkelte oplysninger stammer, så den interesserede herudfra kan arbejde videre. Som det heldigvis er blevet regel, bringer bogen et person- og stedregister og det ikke almindelige sagregister. Det er Bogense Rotaryklub, der har foranlediget fremkomsten, og en række lokale institutioner har økonomisk støttet udgivelsen.

Helge Søgaard

Viggo Petersen: *Det gamle Åbenrå*. (Nationalmuseet, 1982). 74 s. Ill.

Den lille bog bringer som indledning en kort gennemgang af byens historie og er i øvrigt formet som en byvandring med Storetorv som udgangspunkt. Vil man for alvor fordybe sig i den lokale arkitektur, er det dog nødvendigt at benytte den registrant, den kyndige arkitekt H.H. Engqvist sammen med forfatteren udarbejdede 1975. Hvis man som turist vil søge at danne sig et indtryk af byens særpræg, giver bogen en udmærket vejledning, og billederne er skarpe og støtter teksten godt. Den er vist ikke tænkt som andet og mere end en orientering for den, der første gang besøger Åbenrå, men denne opgave udfylder den fuldtud.

Helge Søgaard

Thomas W. Lassen (red.): *Peder Hansen Resen: Atlas Danicus, Aalborg stift*. (Sæby Museum, 1982). 95 s. og 8 pl., ill.

Gennem tiderne har snart en, snart en anden hentet stof fra Resens store materialesamling uden at have gjort sig klart, hvor stor kildeværdien var, og først da dr. Ellen Jørgensen havde bestemt forholdet mellem de forskellige redaktioner, og udgivelsen af værket stykvis gav anledning til en undersøgelse af Resens egne kilder, er der blevet mulighed for at vurdere hans arbejde. Og dog er der meget tilbage, der endnu henligger i håndskrift. Nu har Thomas W. Lassen udgivet afsnittet om Aalborg stift i oversættelse ved Erik Bøegh, idet det velkendte manuskript i den Uldall'ske samling i Det kgl. Bibliotek er lagt til grund. I denne fremlæggelse har udgiveren fulgt det samme princip som de fleste andre med tilføjelse af, hvad Aarslevs manuskript yderligere kunne berette. Det er dog ikke givet, at denne fremgangsmåde er den rette, da Aarslevs håndskrift er det eneste, der er bevaret i original og derfor fortjener at danne grundlaget, til hvilket oplysningerne i Uldalls tekst kan slutte sig, og Aarslevs affattelse synes både mere velordnet og i en bedre sprogform. Det er måske også en mangel, at den latinske tekst ikke er gengivet jævnsides den danske oversættelse, da enhver overførelse til et andet sprog ikke kan undgå også at være en fortolkning; men økonomiske hensyn har vel dikteret denne udeladelse, der er måske få, som vil savne den, og udgiveren har i hvert undgået det utaknemmelige arbejde at rette de utallige fejl i latinen, som trods al omhu sniger sig ind i teksten. Mod enhver udgivelse af de enkelte dele af Resens Atlas vil der kunne rejses en saglig kritik, men kun den, der har forsøgt at udgive det

genstridige stof, har lært, hvor meget det er nødvendigt at give afkald på for at nå en ikke altfor kaotisk tekst. Udgiveren har forøget bogens værdi med prospekterne af stiftets byer og kort over landsdelen, der sammen med teksten giver et korrekt indtryk af fordele og mangler ved Resens arbejdsmåde og metode. Han var som alle bundet af sin tid. Det er de stedlige kilder, deriblandt Peder Dyrskjøt, der er de vigtigste, og al den litteratur, han snakkesaligt anfører, har nu ikke nogen betydning, men hans arbejde er dog et værk, der viser, hvor store projekter, den unge enevælde havde kraft til at sætte i gang, selv om den ikke nåede den fuldendelse, en publikation i trykken betyder.

Helge Søgaard

Festskrift til Johan Hvidtfeldt. På halvfjerdsårsdagen 12. december 1978.
Red. Peter Kr. Iversen, Knud Prange, Sigurd Rambusch. (Udgivet af Arkivvæsenet, Dansk historisk Fællesforening, Historisk Samfund for Sønderjylland, Landbohistorisk Selskab). 519 s.

I den »Hilsen til Hvidtfeldt«, hvormed Roar Skovmand indleder dette digre værk, opregner han Johan Hvidtfeldts vide interesser inden for den etat og de institutioner og organisationer, hvori han kom til at lægge sit livs arbejde. Hvor vide interesserne var, afspejles udmærket i den bibliografi, som Karen Else og Aage Bonde afslutter bogen med. Lokalhistorie i talrige aspekter indtager her en central plads, også de lokalhistoriske organisationer; men der blev også plads, megen plads, for Sønderjylland, for købstæderne, for topografien, for arkivvæsenet og meget, meget mere. En stor del af de 31 bidrag ligger inden for de områder,

Hvidtfeldt beskæftigede sig med, også selv om et par stykker af dem går lidt længere tilbage i tiden, end hvor han har færdedes. Ved så småt at hugge en hæl og klippe en tå ses det, at der er ni sønderjyske emner spændende i tid fra stenalderen til midten af 1970'erne, syv med almindelig historie fra senmiddelalder til besættelsestid, syv med lokalhistorie i en ret bred vifte, fire har arkivemner, to handler om sprog og stednavne og endelig to om henholdsvis de lokalhistoriske arkiver og de lokalhistoriske foreninger, begge naturligvis med baggrund i Hvidtfeldts mangeårige formandskab for Dansk historisk Fællesforening. En præsentation af indholdet vil føre for vidt; men det er velkomponeret med saglig hensyntagen til det stof, der giver ny viden, og til den gode og spændende historie. Et festskrift er vel sjældent noget, man læser i ét stræk; man fanges af en titel eller af et emne, der falder ind under ens interesser. Her er tilbudet dog bredere, end det sædvanligvis ses, og netop derfor en smuk hyldest til Johan Hvidtfeldts indsats i den danske historikerverden.

Finn H. Lauridsen

Florence of Worcesters Krønike. Oversat og kommenteret af Erling Albrechtsen. (Odense Universitetsforlag, 1982). 241 s.

Den engelske munk Florentius i Worcester, der døde 1118, er kendt som forfatter af en krønike, »Chronicon ex chronicis«. Som den latinske titel siger, er det en kompilation af ældre krøniker og andre tekster – strengt taget ikke engang en selvstændig fremstilling, men en kraftig udbygning med engelsk stof af Marianus Scotus' noget ældre verdenskrønike. Florentius' værk er imidlertid en vigtig kilde til angelsak-

sernes og de første normannerkongers historie, dels fordi de ældre dele af hans tekst delvis bygger på nu tabte eller mangelfuldt overleverede kilder, dels fordi de senere dele af krøniken er uafhængige, samtidige eller næsten samtidige fremstillinger af de første halvtreds års normannervælde i England. Direkte og indirekte kaster den også lys over Danmarks historie i vikingetiden.

Det er derfor naturligt, at fhv. museumsinspektør Erling Albrechtsen nu har fulgt sine tidligere oversættelser af kildekrifter til vikingernes og normannernes historie op med – for første gang – at oversætte Florentius' krønike til dansk. Oversættelsen følger samme mønster som Erling Albrechtsens foregående arbejder, og den har de samme fortrin og de samme svagheder (sml. HISTORIE XIV, 2, 1982, s. 323-324). En meget kortfattet indledning giver de vigtigste oplysninger om Florentius' person og om krønikens tilblivelse, samt om ældre udgaver, men uden at forsøge nogen nærmere analyse af værket. Det nødvendige baggrundsstof for forståelsen af teksten findes i fodnoter til oversættelsen. Derved bliver kommentaren opsplittet og summarisk; bogen henvender sig til læsere med nogen forkundskaber om periodens historie.

Oversættelsen er velskrevet, sprogligt følger den traditionen fra kildekriftoversættelserne omkring århundredskiftet. Erling Albrechtsen er gennemgående sluppet godt fra at omsætte Florentius' langstrakte sætningsbygninger til læseligt dansk. Samtidig er oversættelsen dog præget af talrige store og små unøjagtigheder, som gør den uegnet til et mere indgående arbejde med teksten. Specielt er den problematisk på punkter, hvor krøniken indeholder middelalderlige specialudtryk eller er præget af teologisk sprogbrug. Således s. 175-176, hvor biskop

Walcher givetvis ikke var iført bispehue, som var en del af den liturgiske dragt; Florentius bruger ordet capitulum, hætte. Den dræbte Leofwin var ikke en tilfældig underordnet diakon, men dekanen af Durham, altså en af domkapitlets højeste dignitarer. Skilringen af biskoppens kapellans fjendskab mod den angelsaksiske stormand Liulf får i oversættelsen nærmest det modsatte indhold af Florentius' tekst: kapellanen er ikke »angst for at miste indflydelse og bange for at blive overset« (Albrechtsens oversættelse), men tværtimod opblæst af overmod (superbia) på grund af sin magt.

Også Albrechtsens interesse for de nationale spændinger i 1000-tallets England spiller ham ind imellem et puds. S. 178 fremhæver han, at Florentius' brug af titlerne greve, baron og vicegreve under året 1085 viser det franske kulturindslag, der gjorde sig gældende i England efter den normanske erobring. Det er så vist ikke urigtigt, men det fremgår ikke af krønikens latinske tekst, hvor f.eks. titlen vicecomes, vicegreve, også bruges om personer i den angelsaksiske tid – her oversætter Erling Albrechtsen den blot med den angelsaksiske titel thane (således s. 134). Tronstridighederne efter Knud den Stores død 1035 får i oversættelsen s. 137 tilført en national dimension, som ikke findes i krøniken, fordi Albrechtsen oversætter »majores natu Angliæ« som »de engelskfødte stormænd«; »majores natu« er her givetvis en ordret latinsk gengivelse af det angelsaksiske ealdormen, stormænd, og oversættelsen skulle blot lyde »Englands stormænd« – uden antydning af deres nationale afstamning.

Sådanne skønhedsfejl er ærgerlige og ikke helt ubetydelige; men de skal ikke fratage Erling Albrechtsen æren ved at have givet en bred dansk læserkreds adgang til et vigtigt kildeskrift,

som ellers kun har været tilgængeligt i en tekstudgave og et par engelske oversættelser fra midten af forrige århundrede, som næppe findes på mange danske biblioteker.

Michael H. Gelting

Diplomatarium Danicum 3. r., 9. bd.. 1371-1375. (C.A. Reitzels Forlag, 1982). 530 s.

Danmarks Riges breve 3.r., 9. bd., 1371-1375. (C.A. Reitzels Forlag, 1982). 402 s.

Med dette bind er 3. række af diplomatiet afsluttet. Den omfatter ligesom det tilsvarende bind af Danmarks Riges breve Valdemar Atterdags regeringstid i de ni vægtige bøger, der også medtager begyndelsen af dronning Margrethe 1s førelse af regeringen, så alle diplomer fra slutåret er samlet. Med denne nøjagtigt opregnede liste over aktstykker ses det først, hvor meget der er gået tabt og kun kendes i som regel ufuldstændige referater eller kun er nævnt, deriblandt Valdemar Atterdags testamente, som det nok var værd at kende, fordi det måske kunne give bidrag til en yderligere forståelse af kongens personlighed, hvorom meningerne er forskellige.

Diplomatiet er nu nået til en foreløbig afslutning, men en fortsættelse er planlagt og allerede langt fremme, og enhver, der vil fordybe sig i middelalderens historie vil være C.A. Christensen og hans efterfølger Herluf Nielsen taknemmelig for det værktøj, som her er givet. Mange har arbejdet med, deriblandt Franz Blatt, som mindes i de to nu udkomne bind. Diplomatariet er nu fuldendt for tiden indtil 1375 med undtagelse af årene 1238-1249, der er blevet forsinket ved professor Skyum-Nielsens død, men snart kan ventes udsendt, og de tre rækker står som en

slutsten på århundreders arbejde. Allerede Arild Huitfeldt og Cornelius Hamsfort aftrykte diplomer eller refererede til deres indhold, senere samlede Peder Hansen Resen diplomer til sit Atlas og Erik Pontoppidan til sin kirkehistorie, og alle kendte værdien af aktstykker uden dog systematisk at samle på dem; men det var først Hans Gram og Jacob Langebek, der søgte at skabe et fuldstændigt diplomatarium. Hertil var tiden dog ikke moden, fordi det trods flere undersøgelser ikke var muligt at søge alle de steder igennem, hvor det kunne tænkes, at der lå hidtil ubemærkede diplomer. Der fulgte nu en periode, da forskellige samlinger så lyset. I Suhms store værk blev nogle aktstykker publiceret, og senere arbejdede særlig Oluf Nielsen flittigt og udgav bl.a. Københavns Diplomatarium, som gik langt ud over middelalderens grænse. Repertoriets havde i sin afgrænsning flere mangler, men gik grundigere til veje i det danske materiale. Først Det danske Sprog- og Litteraturselskab har vovet at gå i gang med den krævende opgave at give en fuldstændig samling af alle diplomer, som belyser Danmarks historie, og samtidig fandtes der den sagkundskab, uden hvilken arbejdet ikke kunne udføres. At give en fuldstændig udgave er trods alt vel umuligt, da diplomer kan skjule sig på steder, hvor man mindst venter det.

Det nye bind bringer en liste over medarbejdere gennem årene og en tak til Ministeriet for kulturelle anliggender og Carlsbergfondet. Det sidste har båret de store udgifter, som skulle til for at gennemføre diplomatariet.

Helge Søgaard

Odense bys historie – Fra boplads til bispeby – Odense til 1559, af Henrik Thrane, Tore Nyberg, Finn Grandt-Nielsen og Mikael Venge. (Odense Universitetsforlag, 1982). 480 s., ill.

I anledning af Odense bys tilstundende 1000 års jubilæum (988) har bystyret igangsat dette monumentalværk, hvoraf flere bind allerede foreligger. Og takket være udsendelsen af dette 1. bind kan vi gennem dets forord betragte intentionerne og bemærke, hvorvidt og i hvor høj grad de reelt efterleves.

Naturligvis kan man ikke forvente, at en detaljeret 12 punkts disposition skal kunne lade sig tvinge ned over stoffet til punkt og prikke, da de forskellige epokers varierende kildemateriale nu engang åbner for ret forskellige praktiske muligheder. Men specielt har kommunalreformen i 1970 medført en omfattende indlemmelse af tidligere omegnskommuner; og da disses fortid også skal behandles, finder vi nok her en væsentlig del af grunden til, at værket efter de hidtidige bind at dømmes efter tid og lejlighed veksler imellem at optræde som en traditionel byhistorie, en »egnsbeskrivelse« og nu og da på det nærmeste en Fyns historie.

Antagelig er det dette krav, der overhovedet har gjort det muligt for museumsinspektør Thrane at beskæftige sig med Odense i forhistorisk tid, idet hans velskrevne indledning (for en ikke-sagkyndig betragter) alt i alt virker som en instruktiv oversigt over Danmarks oldtid, bevares fortrinsvis illustreret ved fynske eksempler.

Et andet krav af nok så diskutabel art var, at samtlige værkets forfattere skulle være knyttet til staden eller i det mindste til Fyn, et »fødestedskriterium«, som næppe lader sig fagligt forsvare. Ligeledes havde jeg gerne hørt saglige begrundelser for det store

værks disposition; inklusive de godt 100 siders arkæologisk indledning optager Odense bys historie frem til 1559 blot ét bind, dvs. at den ikke alt for begivenhedsrige periode efter 1559 følgende skal have tildelt hele ni (9) bind!

Mon noget af forklaringen er at finde i, at Odenseegnen ikke rummer altfor mange historikere med solid indsigt i dansk middelalderhistorie? Eller er der en sammenhæng med, at de mange byfornyelsesarbejder (ikke mindst efter 1945) i vid udstrækning har umuliggjort middelalderarkæologiske studier, således at vi må nøjes med to småafsnit, dels nogle »arkæologiske iagttagelser«, dels nogle udgravninger af ældre kirkelige bygninger, hvor Finn Grandt-Nielsens udmærkede bidrag netop kommer til at understrege, hvilke muligheder der så tragisk er gået tabt for stedse.

Selve middelalderhovedstykket er tilfaldet dr. Tore Nyberg, der er specialist på international middelalderhistorie, specielt med kirkehistorisk sigte, hvorfor det bedste, der kan siges om hans afsnit, er, at det rummer ansatser til en »Fyns kirkehistorie« før reformationen. Men til gengæld glider det specifikt byhistoriske konstant i baggrunden (ja faktisk må man altfor ofte konstatere, at Engelstofts 100 år gamle værk giver mere og nok så solid byhistorie).

At selve navnet Odense første gang dukker op 988 og det i netop en tysk kilde, giver forfatteren anledning til overvejelser om en tysk ekspansion af såvel militær som samtidig ikke mindst ideologisk art, i hvilken sammenhæng de næsten samtidige enorme militære vikingetidsanlæg naturligvis omtales. Thi af de fire kendte »Trelleborge« har Odense det ene, »Nonnebakken« (desværre ødelagt af senere bebyggelse). Men når yderst plausibelt den internationale baggrund her er trukket op,

virker det ganske uforståeligt, at han er hoppet på den mildt sagt diskutale »tvangsborgshypotese« og ydermere tør hævde, at det er, hvad »man mener i dag« (s. 126).

Mere selvstændigt kaster forfatteren sig ud i nogle mildt sagt spekulative afsnit om det danske ledningsvæsens mulige organisation, hvor han konstruerer og fantaserer sig frem til et system af åløb og spærringer, der (såfremt spekulationerne altså er holdbare) skulle sandsynliggøre, at Odense netop har været centralpunkt i en sådan forsvarsorganisation.

Imens indtræder Danmarks kristning, hvor der – på yderst spinkelt materiale – foretages en genoplivning af gamle tyske teorier om et »dåbskirkesystem«; her i den form, at et – givet ret tilfældigt kendt – antal kirker indviet til St. Mikael formodes at repræsentere en ældre kirkelig inddeling på Fyn. Men når alt kommer til alt, turde den eneste realitet være Adam af Bremens meddelelser, at der på Fyn ligger en by (formentlig = bispeby) kaldet Odense, hvortil han bringer navne på et par af de ældste bisper.

I betragtning af forfatterens store belæsthed undrer man sig over, at Peter Kings interessante arbejde om netop Odenses på kontinentet helt enestående benediktinerdomkapitel (og dets engelske oprindelse) er gået ham forbi. Og nok engang hører vi (s. 228f.), at den 1266 til Odensebiskop udnævnte franske cistercienser Peter skulle være *død* i Wien 1282, hvilket fortsat er en tvivlsom påstand (se HT 1979 s. 137 note 8).

Rigtignok nævnes en Odenserådmand først så sent som 1337; men når forfatteren ellers aldrig er bange for at inddrage almenhistorisk stof, specielt af kirkelig art, undrer man sig over, at fremstillingen af netop bylivet er blevet så kildebestemt, dvs. fattig. I hvert

fald for senmiddelalderen kunne have været meddelt bedre magistratslister end de (s. 350) anførte borgmesternavne, og specielt den for Odense ret specielle »patricieradel« forekommer en lidt nærmere omtale værd.

Men selv på det kirkehistoriske område rummer det fynske materiale faldgruber, som bestemt ikke er lette at undgå for ikke-specialisten. Vel præsiderede Odensebispens 1475 (s. 325) på et »landemode«; men såvel dato som deltagerliste viser klart, at der her var tale om landsdelens specielle godsejerforum, der netop i senmiddelalderen foretog en omfattende lokal forordningsvirksomhed. Dvs. at der i hvert fald ikke er tale om stiftets kirkelige synode, der for at undgå eventuelle forvekslinger da heller aldrig benævnes landemode i fynsk middelalder.

En teori om, at det store antal sognekirker i stiftsstæderne skulle skyldes ønsket om at give domkapitlets medlemmer indtægtsforøgelse (s. 326) er mig bekendt uhjemlet i dansk kirkehistorie, og i hvert fald turde pointen være, at spørgsmålet var ret irrelevant for netop Odenses vedkommende. Og vel kaldte en efterkommer af den (s. 338) nævnte væbner i Anderup sig lejlighedsvis »Rantzau«; men dette berettiger ikke til at gøre ham til »et medlem af slægten Rantzau«, idet adelshistorikere for netop at undgå forvekslinger benævner denne beskedne fynske lavalsslægt »Rantzau af Fyn I«.

Først de sidste fem sider søger at indhente noget af det forsømte ved, næsten som en ekskurs, at meddele det nødtørftigste om byråd, lav og gilder m.v.

Derpå tager dr. Venge sig til slut af de unægteligt meget spændende begivenheder under Christiern II, reformationstid og Grevens Fejde, nærmest i form af en række essays som det store afsnit om dronning Christines hof i

Odense, dvs. en meget læseværdig gennemgang af, hvad sådanne regnskaber (bl.a.) kan fortælle, heriblandt også en del byhistorisk stof. Men det hurtigt læste afsnit virker unægtelig også hastigt affattet; mon ikke bispens »bryllup« (s. 378) er dennes vielse (dvs. til biskop)? Nogle »hofmænd« er (s. 414) blevet til »husmænd« (socialrealisme eller hastværk?); Næsbyhovedlensmanden Niels Jepsen (s. 421ff.) er vel næppe en Bryske, skønt både han og hans fader førte et sådant våben; men af Algudsen-slægten var de i hvert fald ikke (se Erslev: Len og lensmænd, der ellers synes flittigt benyttet). Den kendte Herman Vale er blevet til »Vole« (og dermed i registeret – der virker ret mekanisk udskrevet – skilt fra sin slægtning Hans), og den s. 438 anførte reformatoriske zelot Laurids Helgesen er s. 444 pludselig blevet til en Pedersen.

Lejlighedsvis virker det ligefrem, som om forfatterne på de givne vilkår har fundet opgaven uløselig; i hvert fald er resultatet blevet derefter. Det i øvrigt smukt udstyrede bind rummer utallige, ofte meget instruktive kortskitser; men da et kortregister (eller blot diverse indbyrdes henvisninger) ganske savnes, er det umuligt at få det rette udbytte af det utvivlsomt betydelige arbejde, der er lagt heri.

Troels Dahlerup

Axel Steensberg: *Herningsholm og Hosebinderne*. (Poul Kristensen, Herning, 1982). 229 s. Ill.

Byen Herning har en historie, der er forskellig fra andre købstæders. Den er opstået tilfældigt, da der skulle bygges et tinghus for Hammerum herred, og Gellerup ikke stræbte efter at få det; 1827 blev det rejst i Herning, og efterhånden kom alt det andet til, som ken-

detegner en by, så den 50 år efter havde alt, om end efter en beskedne målestok og uden formel status som købstad, og dens vækst blev fremmet ved egnens opdyrkning. Fremgangen er stadig fortsat. I sognet fandtes fra gammel tid herregården Herningsholm, i lang tid ejet af adelsslægter, men senere på borgerlige hænder. Det ville have været naturligt, om herregårdens ejere havde medvirket til Hernings opkomst, hvad der også ville have været til gavn for dem selv, men herom høres der intet. Den lå som en relikv fra en svunden tid, mens fattige og flittige folk byggede byen op, indtil en behjert mand, A.J. Dideriksen skænkede hovedbygningen med den nærmest omliggende jord til Herning kommune. Om bygningen og dens restaurering giver bogen en udførlig beskrivelse.

Istandsættelsen blev gennemført med støtte fra mange sider, men der var også modstand, fordi andre mente, at der ikke var grund til at bevare dette minde om brutale og egoistiske adelsmænd; heri kan de have ret, men mere tungtvejende er det dog, at gården er stedets eneste gamle mindesmærke, efter at den beskedne sognekirke var blevet nedrevet, skønt den kunne være blevet bevaret, som Skive har gjort det, da denne by fik en ny kirke; og Herningsholm ejer så store æstetiske og historiske værdier, at alene de anbefaler husets bevaring, som også Axel Steensberg udførligt argumenterer for. Til repræsentationslokaler for Herning vil gården give al ønskelig plads.

Men Herningsholm kan bruges til mere. Lederen af Herning Museum Ulla Thyrring foreslog, at gården også skulle være et museum for St.St. Blicher, og Axel Steensberg følger denne tanke op med varme ord i sin bog. Noget særlig tilknytning til Herningsholm havde Blicher dog ikke, og bogens ar-

gumentation virker langt fra overbevisende. Vium, Randlev, Thorning og Spentrup er de steder, hvortil Blichers navn stedse vil være knyttet, ikke til Herning, men til Herning Museum har H.P. Hansen samlet så mange minder om hedens digter, at de i stedet for at stå sammenpakket i et rum på museet har fuld ret til at få en værdig ramme i væelserne på Herningsholm. Blicher er den eneste af vore guldalderforfattere, der stadig læses, måske fordi han på mange måder var forskellig fra dem, der blev hævet til skyerne i hans samtid. Han har også skrevet om hensynsløse herremænd, så man kan ved et besøg på Herningsholm lade gården minde om dem, mens møbler og andre sager fortæller om digterpræstens mere ydmyge omgivelser. Det er imidlertid ikke alene Blicher, der mindes. Bag bogen ligger Herning bys stræben efter at finde sin særart og historie.

Ind i fremstillingen af herregårdens historie bringes der oplysninger om egnens hosebinderi og hosekræmmerne, hvis arbejde var af væsentlig betydning for Hammerum herred. Bogen er tilegnet Ulla Thyrring, efter hvis forslag Herningsholm er blevet et museum for St. St. Blicher.

Helge Søgaard

Landbohistorisk Tidsskrift. Bol og By 2. række, 4. bind: *Forvaltning og ejendomsudvikling i det 17. århundrede (1570-1660)*. Red. af Michael Hertz og Erik Helmer Petersen. (Landbohistorisk Selskab, 1982). 197 s.

Orla K.O. Damkier skriver om den feudale produktionsmåde på krongodset i perioden 1610-60 (Lensregnskaber og lensadministration 1610-60) med interessante iagttagelser over arkiv- og regnskabsmæssige problemer.

Ved inddragelse af bl.a. tingbogsmateriale når han til det resultat, at bønderne på krongodset, ikke det private gods, var udsat for en økonomisk udbytning grænsende til terror.

E. Ladewig Petersen forsøger at kortlægge værdien af adelsgodset som indtægtskilde for godsejerne (Adelsgods og jordværdi 1500-1660), mundende ud i et omfattende tabelværk over beregnede jordværdier pr. td. htk. for hovedgårds- og fæstegods 1502-1660.

Jens Villiam Jensen beskriver udviklingen i den adelige godsstruktur på Lolland (Adelig godsstruktur i Musse og Fuglse herreder i 16. og 17. århundrede) og påviser den godskoncentration, der finder sted. Arronderingerne gennem mageskifter mellem kronen og adelen foregår især i 1620'erne og 30'erne, rimeligvis af skattemæssige grunde.

Niels Jørgen Poulsen demonstrerer i en interessant lokalhistorisk undersøgelse (Randbøl sogns bebyggelse ca. 1570-1700) særdeles klart de katastrofale følger af krig og pest 1657-60 og forskelle i genbosættelse af egne af varierende karakter, her hede- og moræneland. Som helhed nåede man i 17. århundrede langt fra op på førkrigsniveau.

Kronikafsnittet bringer portrætter af gårdejer, folketingsmand og direktør i Andelsægkesportudvalget, Anders Nielsen og af statsminister Th. Madsen-Mygdal.

Paul G. Ørberg

Ebbe Gert Rasmussen: *Dette gavebrev – Det politiske spil omkring den bornholmske opstand og Peder Olsens indsats i løsrivelsesværket 1658-59* = Bornholmske Samlinger II. Række 15-16. (William Dams boghandel, Rønne 1982). 330 s., ill.

Efter 15 års flittige studier omkring de unægtelig meget spændende begivenheder på Bornholm 1658-59 har gymnasielæktor Ebbe Gert Rasmussen afsluttet arbejdet med dette smukt styrede bind, hvori også mange af hans tidligere delresultater indgår. Det må med det samme slås fast, at der bestemt ikke er tale om, at vi endnu engang får en nok så velfortalt skildring af disse dramatiske begivenheder omkring Bornholms frihedskamp, der som bekendt resulterede i den vellykkede opstand imod den svage svenske besættelsesmagt. Men det særdeles grundige arbejde har sat sig resultater i adskillige omvurderinger, der rækker langt ud over det rent lokalhistoriske.

Tilsyneladende har forfatteren i sin tid studset over den noget tilbagetrukne rolle, som Hasleborgmesteren Peder Olsen spiller i den tidligt udviklede tradition, skønt han dog siden udnævntes til landsdommer på øen. Thi specielt den voldsomme Jens Kofoed og præsten Poul Ancher er helt kommet til at dominere billedet; formentlig fordi begge efterlod sig en talrig efterslægt, der kunne holde liv i traditionerne.

Men specielt er det lykkedes forfatteren gennem intense arkivstudier at sætte den tilsyneladende »spontane« opstand ind i en rigshistorisk sammenhæng. Dels påvises det, at den hårdt trængte Frederik III under Københavns belejring syslede med tanken om at skaffe sig kredit ved – som tidligere 1525-75 – at overlade den vel at mærke svensk besatte ø til Lybæk (!), dels fremhæves, at der tidligt søgtes kontakt fra København til Bornholm, hvis svenske kommandant allerede 18. november 1658 indberettede om gæring og skjulte anslag.

Og da Ruslandsgesandten Hans Odeland under sin besværlige sørejse til Danzig omkring 1. december opholdt

sig på reden ud for Rønne, havde han her et møde med to fremtrædende bornholmere, hvoraf den ene betegende nok var Peder Olsen fra Hasle, et møde, der ikke blot er skildret i gesandtens tidlige indberetninger til København, men atter beskrevet 1671, da den siden forarmede Peder Olsen øjensynligt søgte Hans Oldelands bistand i anledning af sit bønsskrift til Christian V, en kilderigdom, der giver anledning til opstilling af en veritabel »stemma«.

Som sagt anede svenskerne uråd, og da oberst Printzensköld 8. december tog til Rønne (formentlig i håb om at skaffe sig de efterretninger, der kunne oprulle en eventuel sammensværgelse), havde han på vejen en ophidset samtale med netop Hasleborgmesteren Peder Olsen, der nu må have følt jorden brænde under sig, dvs. at hermed forandrede eventuelle planer om en velforberedt sammensværgelse sig til en række improvisationer.

Kun selve iværksættelsen af opstanden bliver således »spontan«, dvs. fremtvunget af omstændighederne, hvor det (formentlig) er handlingens mand Jens Kofoed, der under tumultariske forhold nedskyder obersten i Rønne, hvorefter de lokale ledere (Poul Ancher m.fl.) samler styrker til den »belejring« af det militært ganske utidssvarende Hammershus, hvis fåtalige besætning i hast kapitulerede.

I denne forbindelse antydes det, at den tragiske afsløring af den lidt senere Malmøssammensværgelse (vitterligt organiseret fra København) kan skyldes, at svenskerne var ekstra på vagt efter denne i og for sig »for tidlige« bornholmske opstand.

Så kan man diskutere, om dette er en af historiens store eller små gåder. Men forfatteren stiller sig ikke tilfreds hermed, men går videre med en analyse af Bornholms berømte overdragelse

af deres ø til »evig arv og eje« for Frederik III og hans efterkommere. Her påvises det, at det oprindelige – utvivlsomt på et lokalstændermøde udstedte – dokument havde et noget andet og beskednere indhold (nærmest en retablering af tingenes tilstand før afståelsen til Sverrig 1658) end det endelige dokument. Og ikke blot virker dette stilistisk kancelliinspireret; men det har en noget anderledes række underskrifter (selv om naturligvis vor Peder Olsen netop er den ene af de to, der har signeret begge skrivelser).

Hermed indiceres eftertrykkeligt, at arveregeringstanken længe havde ligget inderkredsen om Frederik III på sinde, samt at kongen unægtelig (i den anormale situation i det belejrede København) førte en politik, der næppe havde et flertal af rigsrådet bag sig. Dvs. at der her åbnes for nye perspektiver i den klassiske debat om enevoldsarveregeringsformens indførelse.

Lejlighedsvis kan dokumentationen næsten virke overdådig og så omstændelig, at det efter endt læsning kan være svært i hast at orientere sig, hvis man blot ønsker at kontrollere en detalje. Men formentlig skyldes dette, at forfatteren – isoleret fra de fagvidenskabelige miljøer – kan have haft svært ved at overbevise sig selv om sine ofte vidtrækkende resultatets gyldighed. Og sandsynligvis har han der ud over som god pædagog følt, at her var der et egnet materiale til over for en bredere læserkreds (som den velskrevne bog om det dramatiske emne virkelig henvender sig til) at demonstrere, hvilke metoder en faghistoriker anvender i dokumentation og argumentation.

I alle tilfælde står bogen som et smukt vidnesbyrd om rigshistoriens og lokalhistoriens sammenhæng, ja ligefrem indbyrdes afhængighed.

Troels Dahlerup

Hans H. Worsøe (udg.): *Vonsild kirkebog 1659-1708* (Landbohistorisk Selskab, 1982). 481 s.

Kirkebøger er personalhistorikernes jagtmark, men at de også kan bruges til andet, giver denne bog bevis på. Vonsild hørte til de kendte »8 sogne«, der efter fredsslutningen 1864 forblev ved Danmark, som de havde delt skæbne med, og kirkebogen, nu i landsarkivet i Åbenrå, fortæller om alle de ulykker, sognet blev udsat for i den angivne tid. Selv om optegnelserne ikke er udgivet fuldstændigt, idet indførsler om kirkegangskoner, faddere og andet er udeladt, har de rigeligt på fortælle, idet det materiale, der virkeligt har betydning, derved bedre kommer til sin ret. Det er en trist læsning, hvor krig, sygdom og udbredt fattigdom fylder siderne; men de vidner også om en fast kristentro, som ikke lader sig rokke af ulykkerne, som det kan skimtes bag de bemærkninger, hvormed dødsfaldene omtales, og som præsten vist har hentet fra sin ligtale, idet det dog må erindres, at det er ham, der fører ordet; det ville måske give et andet indtryk, hvis det var hans sognebørns udtalelser, der kunne læses i kirkebogen. Når man vil undersøge landets tilstand i disse år, er der her rigelige eksempler på, hvor svært det var at klare sig efter krigene og sygdommene i det 17. århundrede, da alle var udpinte.

Den kyndige udgiver har givet bogen en sikker form, der gør det let at benytte den, og særlig kan det fremhæves, at den er forsynet med et sagregister, hvor stikordene er samlet efter emner, en ordning der er lettere at bruge end den alfabetiske opstilling, og som viser, hvor meget stof ud over det personalhistoriske kirkebogen rummer, men man kunne nok blive lidt betænkelig, hvis alle landets kirkebøger

skulle behandles på samme grundige måde.

Helge Søgaard

Finn Stendal Pedersen: *Væverhuset fra Lunde. Et hus i Den fynske Landsby*. (Odense Universitetsforlag, 1983). 70 s. ill.

Bogen følger et husmandssted gennem 300 år, dets skiftende beboere, dets ændringer og udvidelser og skiftende ejerforhold. Alle disse hændelser afspejler tidstypiske tilstande i såvel makro- som mikrosamfundet.

Husets og dets beboeres historie belyses gennem bl.a. skiftemateriale og folketællinger samt brandtakstationer, skattemøntal, markbøger fra matrikuleringer, opmålinger fra nedtagningen i 1943 o.s.v.. Med fremlæggelsen af det oplysende kildemateriale og med de indledende kapitlers historiske panorama er bogen tænkt brugt i en undervisningssituation, hvor især lokalhistorie vil være et oplagt emne. Dog kræver den lidt tunge præsentation af stoffet enten voksne elever eller en stor formidlende indsats af læreren over for yngre elever.

Som et forsøg på at få en museums-genstand (in casu: et hus) til at fortælle historie, er bogen imidlertid både grundig og instruktiv. De største problemer her ligger ikke i forfatterens arbejde, men i gyldigheden af rekonstruktionen på Den fynske Landsby. Som huset er rekonstrueret her, har man forsøgt at fastholde et (usikkert) billede fra tiden omkring 1870, husets »storhedstid«.

Birgitte Kjær

Carl Aage Redlich: *I Lovens Navn – Københavns politi gennem tiderne I-II*. (Politihistorisk Selskab, 1982). 283 + 301 s., ill.

Da det er 300 år siden, at København fik sin første politimester (siden politidirektør), har Politihistorisk Selskab udsendt et omfattende værk om det københavnske politi igennem tiderne. Det skal med det samme siges, at uden henvisninger eller register, endsiges den nødtørftigste litteraturvejledning er værkets brugsværdi højst begrænset, og det skønt der på dette felt foreligger talrige udmærkede forarbejder (vist ikke mindst af forfatteren selv). De første par hundrede år er i alt væsentlig politimesterbiografier, og bl.a. savnes her ganske indflydelse fra f.eks. Sigurd Jensens interessante opsats om lakajismen, dvs. politiets rekruttering for ca. 200 siden (Kbh. Meddelelser 1973).

Først med dette århundrede, dvs. fra bind 2, kommer der lidt kød på fremstillingen, vist ikke mindst ved hjælp af de mange politierindringer, som blev indsamlet takket være især Møllerups indsats. Og i mangt og meget står han som bogens »helt«, typen på den ideelle politimand. Her bringer forfatteren adskillige interessante organisations- og lønmæssige detaljer, f.eks. den morsomme og bestemt ikke ukarakteristiske, at politiets sangforening *Rufinus* (fra 1884) først så sent som 1909 (mon ikke under ministeriet Zahle?) turde tage navneforandring til »Københavns Politiforening«. Dette siger uægtelig noget om de offentligt ansattes organisationsret.

Ikke mindst grønttorvsspektakler og påskekrise gav det slet lønnede politi adskillige problemer, og det ikke blot i selve arbejdet, men også rent holdningsmæssigt. Under generalstrejketruslen 1920 spurgte formanden ligefrem de Samvirkende (datidens LO),

hvorledes man helst så, at politiet forholdt sig. Svaret blev, at man foretrak, at politiet fortsatte som normalt; men næppe – som her insinueret – fordi Socialdemokratiet gerne så, at der var nogen til efter aflæsningen at tage sig kærligt af syndikalister m.fl., snarere fordi alternativet vel var, at militæret blev sat ind? Og specielt Møllerup roses her for at have hindret benyttelsen af en tilbudt militær assistance.

Ironisk og lunt fortæles om fiaskoen, da man 1933 for første gang anvendte tåregas. Men da det lykkedes de demonstrerende at returnere de fleste gasbomber, kom det især til at gå ud over lederen, den nyvalgte folketingsmand Aksel Larsen, der behørigt havde placeret sig *bag* politiets afspærringer.

Foruden de mange løn- og organisatoriske spørgsmål (»når vi placeres som sporvejsfunktionærer, må man vente, at vi handler som disse«, udtalte et bestyrelsesmedlem 1920) turde ikke mindst de talrige antydninger om interne gnidninger (for eksempel det fattige Københavns modsat det rige Frederiksbergs politi, og især mellem rigspolitiet og det almindelige københavnske ordenspoliti) være interessante, hvorfor det er skade, at forfatteren viser så stor tilbageholdenhed og ikke har ønsket at gå i detaljer. Det virker faktisk, som om der fortsat er ømme ligtorne, der ikke må trædes på i et festskrift. Og interessant er den menige politimands sympati for politidirektør Stamm, der »ofredes« ved udrensningen 1945.

Bogens værdi ligger navnlig i den gennemførte påvisning af, at selv højaktuelle spørgsmål (ungdomsoprør, husbesættelser oma.) bestemt ikke er unikke, men har ganske nøje paralleller i fortiden; thi da det nu engang er politiets opgave at gennemføre lovenes overholdelse »på det bestående grund-

lag«, vil det altid stå på en uriaspost under en brydningstid. Måske netop derfor kunne forfatteren godt have vist lidt mere sympati for gamle Bræstrup og hans politikorps, som faktisk alt i alt fik overgangen fra enevælde til fri forfatning til at forløbe forholdsvis problemøst.

Og da historieskrivning aldrig kan eller bør være en blot og bar opremning af data, men nødvendigvis må bygge på en holdning, er det særdeles påskønnelsesværdigt, at forfatteren bestandig søger at relatere sin skildring til det samfund, som det københavnske politi nu engang levede og virkede i. Vel har han den smukkeste »demokratiske-sociale« indstilling; men ikke blot er de ofte lidt langtrukne historiske baggrundsrids ret upræcise, for ikke at sige lejlighedsvis direkte fejlagtige; hans »personlige« stillingtagen til såvel Estrup som Påskekrisen (oma. fortidige problemer) turde være groft ahistoriske, i hvert fald de fleste læsere komplet ligegyldig.

Nok er værket smukt opsat og gennemillustreret (om end med en ofte forbløffende mangel på korrespondance mellem tekst og billede); det vil utvivlsomt som festskrift kunne være til såvel trøst som inspiration for dets udsatte »målgruppe«, den menige politimand (for hvem forfatteren holder Mellerup op som ideal); men det er næppe af større interesse uden for denne kreds.

Troels Dahlerup

Beth Grothe Nielsen: *Letfærdige Qvindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker*. (Delta, 1982). 235 s., ill.

Hor, kvindeundertrykkelse og fortids vankundighed har alle dage udgjort et godt og salgbart stof, og denne præs-

tation af en licentiatafhandling fremtræder i en nydelig illustreret form, idet man formentlig ikke skal laste forfatteren for omslagets markskrigeriske reklametekst.

Her får vi en grundig gennemgang af ialt 89 retssager fra 18. århundrede om »barnemord« (dvs. fødsel i dølgsmål med barnets død til følge); men selv om der til slut er et udmærket register over samtlige sager, giver de emneopdelte kapitler næppe læseren den letteste indgang. Ikke mindst møder vi tit og ofte først et dictum (således s. 26, at lejemålsbønderne udgjorde en god indtægt for herskabet), som derpå hen ad vejen i betydelig grad modificeres (f.eks. s. 50 o.o., at sagsomkostningerne påhvilede den påtalepligtige, eller s. 116 o.o., at netop disse kvinder gerne var subsistensløse).

Og når vi hører, at det akkusatoriske retsprincip kun tillod underretten at tage stilling til de af parterne fremsatte beviser og påstande, erfarer vi dog sidenhen, at netop overretten kunne hjemvise en sag til bedre oplysning. Tilsvarende finder vi (s. 94) den overraskende påstand, at flertallet af kvinderne var døtre af fæstebønder; sidenhen dog rettet til, at de tilhørte tyende-klassen.

Indledningsvis oplyses vi om, at en kvinde 1588 dømtes til bålet for at have druknet sit nyfødte barn; og da netop bålstraffen klart indicerer en (oprindeligt) kirkelig praksis, forekommer det mig en noget tvivlsom påstand, at retsudviklingen frem til Danske Lov gik i stedse strengere retning, og det så meget mere, som bemærkningen (s. 26), at 1617-forordningen forenede gejstlig og verdslig straf for lejemål, åbner for den (hidtil vist nærmest oversete) mulighed, at de (NB i verdslig ret) tilsyneladende mere rigoristiske straffe mindre var en egentlig nydannelse end en udfyldning af det tomrum i positiv ret,

som reformationen 1536 medførte (i stedet får vi nok engang den gamle trav-er om, at kirkens »socialforsorg« bortfaldt ved reformationen).

Langt mere perspektiv er der i tesen om, at de rigoristiske straffe tænkeligt stod i forbindelse med, at det langt op i forrige århundrede kun var de færreste, der blev pågrebet (og dermed dømt). At der således for perioden 1719 til 1805 alene synes at være de her gennemgåede 89 sager peger i denne retning, selv om det i almindelighed ret lave antal illegitime fødsler på landet (H.C. Johansen) antyder en strengere seksualkodeks' ret betydelige indflydelse.

Først et stykke ind i bogen bliver man klar over, at den undersøgte periode bestemt ikke udgør en helhed, men tværtimod rummer betydelige ændringer. Ganske vist stod Danske Lovs straffebestemmelser urokkede frem til 1866; men i praksis foregik der en omfattende række benådninger og strafmildelser. Bl.a. konstaterer vi, at samtlige dødsdomme i disse sager fra 1753 sendtes til kgl. majestæt (og samtidig oprettes nu vajsenhus, fødselsstiftelse oma.). Det turde være særdeles ønskeligt engang at få en nøjere undersøgelse af Kancelliets voksende indflydelse i de godt 100 år før 1866-loven, hvor domstolene fortsat var bundet til lovens klare ord, hvorfor administrationen lagde en (med tiden stedse mildere) praksis.

Men var forordningen af 14/10 1763 (ikke 1767, som det står s. 152) om alimentationsbidrag ikke en indskærpelse (evt. genoplivelse) af ældre sædvane? Og det (her s. 85) omtalte reskript af 1768 angår vel specielt »melankolske kvinder«, der i religionsvanvid begår (egentlig) barnemord, jfr. den s. 90 nævnte forordning af 1767 (samt Mogens Klitgaard: Ballade på Nytorv).

Der er ingen tvivl om, at denne stof-

mættede bog giver en solidere begrundet fremstilling af denne side af 18. århundredes lov og ret, end vi før har besiddet. Men idet forfatteren har givet et udmærket resumé (i Fortid og Nutid 1981), og da selve licentiatafhandlingen (i stencilform) kan rekvireres på Kriminalistisk Institut, er det svært at se noget påtrængende behov for denne udsendelse i bogform, da den dog i alt væsentligt bekræfter (og sandelig også uddyber) Georg Hansens betydeligt lettere tilgængelige fremstilling (af 1957, ikke – som her s. 85 – 1947).

Troels Dahlerup

Sigurd Schoubye: *Sønderjysk sølv*. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1982). 232 s., ill.

Med bogen »Sønderjysk sølv« foreligger den første landsdelsbeskrivelse af guldmedehåndværket i Danmark. Den er et resultat af Sigurd Schoubyes mangeårige banebrydende arbejde med landsdelens sølv.

Det geografiske område, den behandler, er den del af Danmark, som indtil 1864 udgjorde en del af hertugdømmet Slesvig, og som omfatter fire købstæder: Haderslev, Sønderborg, Tønder og Aabenraa, samt godt 100 flækker og sognebyer. Det er således primært den politiske udvikling og grænsedragningen i 1920, der har defineret bogens emne og ikke specielt materialets karakter.

Den beskæftiger sig fortrinsvis med tiden ca. 1700 til 1900, lavtidens sidste periode, hvori overleveringen om fagets produktion og det arkivalske materiale er nogenlunde betydeligt. I den koncentrerede indledning gøres der rede for fagets stilling: Enhver svend måtte, før han kunne blive selvstændig mester, i mindst tre år arbejde ude og

deraf et år i udlandet. Spørgsmålet om impulscentre er dog ikke afklaret. Landsdelens »stil« bliver et konglomerat af påvirkninger henholdsvis fra Danmark og sydfra. Det mest iøjnefaldende særpræg slår først igennem i lavtidens sidste århundrede, hvor faget får en mere folkelig dimension.

Guldsmedehåndværkets fremragende karakter i hele den omhandlede periode får sin forklaring i landsdelens økonomiske og sociale struktur. Ifølge folketællingerne 1801 og 1803 var de 10 slesvigske købstæder blandt de 20 tættest befolkede i riget. I sin disputats: Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønderregnen, 1961, gjorde dr. Schoubye opmærksom på, at de økonomiske forhold i 1700-tallet var gunstigere i hertugdømmerne end i kongeriget, og at dette er en umiddelbar forklaring på, at bl.a. guldsmedehåndværket her fik en større bredde.

Bogens store midterafsnit udgøres af en fortegnelse over sønderjyske sølvmærker ført op to date. Grundlaget for dette som for alle danske arbejder om sølvmærker er Chr. A. Bøjes banebrydende indsats med identificering af danske sølvmærker. Gennem sit arbejde med sønderjysk sølv har Sigurd Schoubye fået antallet af kendte guldsmede op til 343, og af dem har knap 65% kunnet knyttes til overleverede arbejder. Antallet af mestermærker er vokset til 504, og de findes gengivet i bogen. Forfatteren beklager dog, at intensiteten af undersøgelserne i landsdelen har været meget forskellig, og at særlig Haderslev- og Sønderborgområderne mangler at blive undersøgt, hvad der giver nogen skævhed.

Mærkeafsnittet efterfølges af nogle meget nødvendige jævnføringslister for den, der benytter en af de foreliggende udgaver af Bøjes mærkebog. Det forholder sig nemlig sådan, at 1. udgaven fra 1946 blev efterfulgt af et supple-

mentsbind med fortløbende nummerring af mærkerne. I »folkeudgaven« af Bøjes mærkebog fra Politikens Forlag 1954, 1962 og 1969 indarbejdedes supplementsbindets numre i de tilhørende afsnit, hvorefter der forelå to sæt numre, og med udgivelsen af tredje udgave fra 1979 foreligger en tredje nummerring, således at det samme mærke kan optræde med tre forskellige numre. Mærkeafsnittet i »Sønderjysk sølv« svarer med enkelte ændringer til det sønderjyske bind af den nye udgave af Bøje.

Efter mærkefortegnelsen følger et stort billedafsnit med en redegørelse for de sønderjyske guldsmedes genstandstyper. De mere end 300 fotografier viser stort set ikke tidligere afbildede genstande og illustrerer såvel mangfoldigheden af landsdelens arbejder som dens karakteristiske »stil«.

Denne gælder specielt for hovedvandsæggene, som holdt sig i produktion til op mod 1870 og dokumenterer tilknytningen til dansk guldsmedetradition. Interessant er hypotesen om, at de måske i deres sidste fase udgør en national demonstration.

Med »Sønderjysk sølv« har vi fået en væsentlig bog med et koncentrat af al den viden, forfatteren gennem årene har erhvervet om det emne, som hans navn frem for nogens vil være knyttet til – samtidig med at han gør opmærksom på, at emnet endnu ikke er udtømt.

Ebbe Johannsen

Ole Feldbæk: *Danmarkshistorie IV, 1730-1814*. (Gyldendal, 1983). 384 s., ill.

Da bindet fra 1648 er blevet forsinket, har redaktionen af Gyldendals Danmarkshistorie valgt i stedet at udsende det påfølgende afsnit, tiden 1730-1814,

og det vel at mærke som et selvstændigt bind med egne kilde- og litteraturfortegnelser. Og idet læserne således slipper for den hidtidige vekslende mellem mammutbind og (en arbejdsmæssigt lidet heldig) opdeling i to halvbind, må man sige, at lykken faktisk har været bedre end den gustne planlægning.

Det skal med det samme slås fast, at uanset håndbogspræget er der tale om en ualmindelig velskrevet, for ikke at sige veloplagt fremstilling. Det fremgår utvetydigt gennem forfatterens udtalte respekt for Edvard Holms monumentale værk, at dennes grundige forarbejder har lettet arbejdet for senere forskning. Denne er følgelig koncentreret om især landbrugshistoriske detaljer (hvor ikke mindst F. Skrubbeltrang og dennes elever fremhæves) og om den økonomi, hvor Holm i høj grad delte sin samtids manglende forståelse for førliberalistisk økonomi (og hvor det især blev Albert Olsen og dennes elever, der kom til at give et mere nuanceret syn på forholdene). Hertil kommer forfatterens egne handels- og udenrigspolitiske arbejder; ja specielt på baggrund af Ole Feldbæks forskningsmæssige specialisering i sådanne emner turde hans kyndige indføring i netop indenrigs- og agrarpolitiske temaer kaldes en bedrift.

Bogens inddeling er klar og let at finde sig til rette i. Efter en generel indledning med forskningsdiskussion (som ovenantydende næsten en hyldelse til Holm) begynder bogen med en status over det endnu ganske agrare Danmark ca. 1730. Men hertil føjes afslutningsvis et meget vigtigt afsnit om det samlede monarki, hvilket der efterhånden næsten er ved at være tradition for at overse, og det uanset, at altfor megen dansk historie derved indskrænkes til »et lokalsamfunds historie«. (Thi hvor rimeligt det end kan være at lade nordmænd og slesvigholstenere skildre

deres områder, ville vel næppe nogen beskæftige sig med f.eks. Østrig under Habsburgerne uden overhovedet at blot nævne Bøhmen, Ungarn o.s.v.?).

Derpå gennemgås enevældens politiske system, såvel i toppen som i den stedse mere udviklede lokaladministration, hvorpå et afsnit om udviklingen 1730-1814 indledes med et europæisk vue; thi forudsætningerne for epokens klimaks, de store landboreformer, lå nu engang i den generelle udvikling, d.v.s. uden på nogen måde at forklejnede det omfattende reformarbejde fastslås det, at der var tale om en bestemt form for udnyttelse af en international konjunkturudvikling. Og i denne sammenhæng indføres vi i enevældens finansproblemer, vel statens akilleshæl, hvor vi får indtryk af, at her er der fortsat meget at gøre for forskningen.

Derpå følger de store landboreformer, hvor som sagt ikke mindst Skrubbeltrangs livslange indsats er markant. Og først derefter kommer forfatterens eget speciale, byerne og deres erhverv, hvilket igen leder direkte over i den oversøiske handel, hvor det atter er de europæiske konjunkturer, der skaber baggrunden for »den florisante tidsalder«. Men da det er karakteristisk for reformperioden, at den virker over et meget bredt spektrum (sidste fase er betegnende nok skoleloven af 1814), præsenteres vi i betydelig bredere form end i noget tidligere bind i serien for »åndsliv«, d.v.s. oplysningstiden, ytringsfrihedsproblematikken og den begyndende »nationalisme« (hvorom indfødsretsloven af 1776 vidner). Vel er dette afsnit i sig selv ikke særlig dybtgående; men hvad vigtigere er, danner det en udmærket basis for den litteraturgennemgang, der turde være værkets *raison d'être*.

Endelig skildres udenrigspolitikken i dens talrige omskiftelser frem til 1807,

idet afslutningen naturligvis udgøres af katastrofen 1807-14, hvorpå følger de sædvanlige, uhyre vigtige kilde- og bogfortegnelser. Teksten bygger primært på, hvad vi ved, d.v.s. forskningens hidtidige resultater, medens modstående synspunkter og egentlig debat og kommentar naturligvis præsenteres i de i hvert enkelt hovedafsnit følgende litteraturkapitler, der knapt, men gerne præcist placerer pågældende arbejde i dets sammenhæng.

I betragtning af at Feldbæk ikke hører til de historikere, der med den faget iboende bagklogskab sætter sig til inappellabel dommer over fortiden og al dens vankundighed, men med megen sund sans vurderer mål og midler (og henviser de lidenskabelige forfatteroppgør til litteraturafsnittene), er det utroligt, så levende en fremstilling, der er blevet resultatet.

Da de to hovedforpligtelser, man med rette kan stille til et sådant værk – dels en klar og entydig gennemgang af, hvad vi ved, dels en indkredsning af de – givet talrige – temaer, hvor vi endnu ikke med større sikkerhed tør udtale os, begge klart er opfyldt, falder anmelderens kritiske bemærkninger følgende hovedsageligt i småtingsafdelingen.

Allerede indledningsvis (s. 13) fastslås, at der i store dele af befolkningen herskede elementær nød. På denne baggrund virker det mildt sagt forbløffende (s. 39) at høre, at der sidst i århundredet (på Sjælland, d.v.s. et af de mest udsatte områder) blot var 6-8% af landbefolkningen, der havde behov for hel eller delvis støtte! For mig at se et utroligt (urealistisk?) lavt tal. Og igen s. 45 genoptages linien fra »den klynkende Danmarkshistorie« med et »størstedelen af landbosamfundets medlemmer levede en tilværelse – præget af elementær nød og usikkerhed«.

Så er der ligesom mere mening i de

tilsvarende byafsnit (s. 195ff.), hvor den københavnske fattigplan af 1799 definitivt opgav frivillighedsprincippet ved (som rigets øvrige købstæder) at gå over til at opkræve en egentlig fattigskat; i virkeligheden vil det vel sige, at det ældgamle almisse-system omsider afløstes af (begyndelsen til) »offentlig forsorg«.

Ligeledes orienteres vi fra starten (s. 13) om, at den overvejende del af befolkningen var analfabeter (gentaget s. 43, s. 95 og reelt endnu s. 235), uanset at såvel forordningen af 1708 lovgav om skolegang, at der i 1720'erne oprettedes talrige rytterskoler m.fl., og at en egentlig skolelov udgik 1739 (så »avanceret«, at den allerede 1740 stærkt modificeredes). Det springende punkt er her at finde i litteraturafsnittet (s. 250), der dog resigneret fastslår, at spørgsmålet til nu hviler på »kvalificerede antagelser«, hvorefter Feldbæk vælger at bygge på Joachim Larsens snart 100 år gamle arbejder i stedet for f.eks. Georg Hansens mindre omfattende studier (1971). Naturligvis kan det ikke bebrejdes Feldbæk, at han ikke har kunnet anvende rapporten fra det nordiske historikermøde 1981; men problemet er vist i al sin enkelthed, at der herhjemme er tradition for at skrive *skolehistorie*, og så længe forskerne ikke er i stand til at finde institutioner og embeder, er de (ad denne vej) ude af stand til at løse problemet, hvor bl.a. udgiverne af herredstingbøger fra Christian IV's tid finder et (på baggrund af de manglende skoleinstitutioner) forbløffende »skriftligt orienteret samfund«.

Det er usvigeligt sandt, at adelsbegrebet kommer i miskredit, som vi i løbet af 1700-tallet finder et stedse mere selvbevidst »borgerskab«. Men netop derfor kan det virke vildledende med statistikker over adelens faldende andel af godsjorden (s. 34f.), da for-

holdet antagelig er det lidt mere sofistikerede, at den voksende despekt for det stedse mere indholdsløse adelsbegreb bevirker, at en ny tids godsejere ikke føler trang til at koste på adelsbreve m.v.

Specielt på grundlag af Skrubbeltrang fastslås de tydelige regionale forskelle inden for bondestanden, hvor specielt forholdene på Sjælland virker lidet lystelige. Men en ikke-initieret læser vil sikkert studse over de (korrekt) anførte tal, der viser, at »familiefæstet« især var udbredt i Østjylland, medens det i øvrigt nok så velhavende Fyn (med bundrekord i gårdfor-siddelser) tilsyneladende har lige så få vidnesbyrd om familiefæste som det konstant kriseramte Sjælland. Har jeg fattet Skrubbeltrang ret, ligger den – for ikke fagfolk sikkert nødvendige – forklaring i, at medens den jyske gårdmand hyppigt gik på aftægt hos sønnen (d.v.s. »familiefæste«), havde de rige fynske bønder større tendens til at blive på deres gårde livet ud (hvorfor aftægtskontrakter følgelig blev sjældnere; antagelig har dette system opmuntret den fynske bondesøn til at fæste gård andetsteds, mon ikke med familiens hjælp?). Beskrivelsen af birkeretten (s. 93) som »et andet domstolssystem« finder jeg lidet heldig. I hvert fald var retten til direkte appel til Højesteret næppe en følge af birkeretten, men var et majoratsprivilegium.

Og da den udenrigspolitiske oversigt bestandigt fremhæver den rolle, som løfter om subsidier spillede, havde jeg gerne ønsket selv den korteste kommentar til disses (eventuelle) betydning for enevældens altid så betrængte finanser. Men da som sagt finanserne i almindelighed og beslutningsprocessen på topplan i særdeleshed fortsat rummer talrige uløste problemer, skal jeg være den sidste til at bebrejde forfatteren, at han ikke for enhver pris bringer

egne teorier til torvs, så længe de nødvendigeste forarbejder savnes.

Foruden de til hvert enkeltafsnit hørende bibliografiske oversigter (gerne kommenterede) slutter bindet i vanlig stil med »kilder, referenceværker og kildepublikationer«, en tidsskriftoversigt samt den absolut uundværlige bogliste. Ikke mindst arkivgennemgangen bærer præg af at være skrevet af en forsker, der livet igennem har levet blandt arkivalier. Samtidig er det et tidsafsnit, hvor stort og småt, centralt som lokalt, i utrolig grad kan hentes alene fra Rigsarkivet. Men hovedsageligt er proveniensens statslige organer, hvilket i ikke ringe grad til nyeste tid har virket styrende for forskningen, med det resultat, at vi er nok så godt orienteret om f.eks. Asiatick Kompagni som om resten af erhvervslivet. Tilsvarende har vi gennem landboreformkommissionerne (og den derpå byggede enorme forskning) et lige så solidt indblik i bondebrugets (formentlige) vilkår, som studier i godsdrift hårdt savnes.

Kildepublikationer findes slet ikke i samme omfang som vedrørende de foregående tidsafsnit. Givet korrekt bemærkes, at materialets omfang forbyder anvendelsen af de traditionelle in extenso-metoder. Men da som antydet kildernes grad af tilgængelighed nu engang har det med at styre forskningen, havde en art fortsættelse af 2. bindes fine »udgivelseshistorie« næppe været helt uden interesse.

For dog at finde noget, som en su-perkritisk anmelder kan sætte tænderne i, skal sluttelig anholdes en række besynderligheder og inkonsekvenser vedrørende specielt boglisten, der er ved (ikke nødvendigvis af?) forfatteren: § 68 opregner en række uundværlige hjælpemidler, især til arkivbenyttelse, almene bibliografier m.v. Men benytteren skal selv finde ud af, at idet

de i den følgende § 69 opregnede kildepublikationer også er medtaget i boglisten, er følgelig samtlige i § 68 anførte værker *ikke* medtaget i denne. Da forfatteren selv bemærker, at Skrubbeltangs magnifikke Landbohistorie (1978) bringer »et repræsentativt udvalg« (s. 194) af litteratur, havde det nok været på sin plads et eller andet steds (f.eks. under referenceværker) at henvise til Claus Bjørns og Margit Mogensens litteraturoversigt (i Fortid og Nutid 1977), da vel halvdelen heraf er direkte relevant for nærværende tidsafsnit, og vist i ikke ringe grad udgør et egentligt supplement til Skrubbeltangs egen litteraturliste.

Langt mere problematisk for et sådant håndbogsværk er dog den manglende overensstemmelse mellem citeringsmåde i de kommenterende litteraturafsnit og i selve boglisten: s. 67 bemærker man et interessant arbejde af Klose og Degn, og først efter lang tids frugtesløs søgen og gætteri kan man (med en god portion held og fantasi) pejle sig frem til Geschichte Schleswig-Holsteins, hvis 6. bind (1712-1830) har netop disse to forfattere.

Men har man først sat sig ind i dette »system«, kan man naturligvis legende let finde Dyrvik og Ståle under *Cappels Norges Historie* (bind 8 og 9). Men vil man finde den klassiske kolonihistorie, hjælper forfatternavne fortsat intet; den skal jo findes under *Vore gamle Tropekolonier!* Søger man derpå Justesen, slår man forgæves op under henholdsvis Politiken, Danmarks Historie uden for Danmark samt Kolonierne i Asien og Afrika, da forfatteren her ironisk nok er skjult under (to gange Ole) Feldbæk og Justesen, ganske som Højesterets Historie skal findes under Bagge, Poul m.fl.!

Fornuftigvis er tidsskriftartikler placeret under pågældende forfatters navn, og der er intet at indvende imod,

at fortegnelsen over de centrale tidsskrifter – næsten et appendiks uden for nummer – ikke gentages i selve boglisten. Blot havde det måske været på sin plads at angive begyndelsesår og ikke nøjes med at anføre eventuelle navneændringer. Hertil kunne måske have været bemærket, at det splinternye Landbohistorisk Tidsskrift i realiteten er en fortsættelse af (det her unævnte) Bol og By, der ikke sjældent dukker op i boglisten som udgivelsessted for relevante arbejder.

Værst er dog alfabetiseringen, hvor forfatteren vekslende – og for mig at se ganske planløst – placeres snart på efternavn, snart på mellem-, om ikke ligefrem »andet fornavn«! Med vore talrige sen-navne kan det i vidt omfang være praktisk at anvende de sædvanlige »kaldenavne«; men når Kargaard Thomsen skal søges under Kargaard, hvorfor skal da Monrad Møller stå under Møller? Ikke blot anvendte 2. bind i vist omfang henvisninger (Petersen, se Ladewig o.s.v.); men når Bering Liisberg dér stod under *B*, er det svært at se nogen grund til, at han i 4. bind skal placeres under *L* (i hvert fald bliver det morsomt at se, hvorledes bind 3 vil tackle dette intrikate problem).

Og nok er det en storartet idé at bringe samtlige tre (3) kort over Aarslev by (såvel 1768, 1786 som efter udskiftningen 1795), hvor man som underviser hidtil med møje har måttet fremlede dem fra diverse publikationer. Men prisen har været en bevars overskuelig, men primitiv strekkliché, der modsat de traditionelle gengivelser ikke har muliggjort signaturer for de utallige moser og kær, hvilke netop gennem udskiftningen i vidt omfang opdyrkedes. Men man kan nu engang ikke få alt i denne verden, og som sagt er dette arbejde i sin helhed ikke blot et overordentlig nyttigt arbejdsredskab for forskere som undervisere; det lever

helt og fuldt ud op til de forventninger, man med rette kan stille til et værk af denne type.

Troels Dahlerup

Optegnelser fra Holevadgården 1767-1863. Ved Holger Rasmussen. (Landbohistorisk Selskab, 1982). 246 s.

Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792. Ved Ole H. Christensen. [Landbohistorisk Selskab, 1982]. 336 s.

I Landbohistorisk Selskabs publikationsliste omtales »Optegnelser fra Holevadgården« som tredje bind i serien bondedagbøger udgivet af Selskabet. Det står der imidlertid ikke noget om i bogen selv, og det er heller ingen dagbog, men optegnelser, som er gjort samlet for hver måned og i øvrigt næsten udelukkende koncentreret omkring markarbejdet og arbejdet med afgrøderne, herunder selvfølgelig også vejrliget. Man kan her gennem en lang periode følge agerbrugets udvikling på en bestemt gård, beliggende nord for Assens, dog ikke fra 1767, som titlen let forleder en til at tro; de nøjagtige månedsvise optegnelser strækker sig over tidsrummet 1801-63. Bogen rummer naturligvis et landbrugs- og kulturhistorisk materiale af værdi, men som helhed er den dog langt fra så givende som de egentlige bondedagbøger, specielt Nørre Tulstrup-dagbogen, og man kan ikke undgå at spørge sig selv, om der virkelig er tilstrækkelig almen interesse for en bog som denne.

Den anden bog, »Storlandbrug under omformning«, er ifølge forordet tænkt som et direkte modstykke til bondedagbøgerne, idet man gennem uddrag af godsforvalterbreve fra 5 udvalgte hovedgårde vil belyse modpar-

tens, altså godsejernes situation. Det er i sig selv en god idé, men der er imidlertid her skåret meget dybt i brevene, og de anførte selektionskriterier bøder ikke meget på denne kalamitet. I indledningen siges det da også, at der ikke er tale om en videnskabelig udgave. Men herved kommer udgiveren til at sætte sig mellem to stole, for bogen er ikke egnet til læsning i en bred, historisk interesseret kreds. En ordliste bag i er langt fra en tilstrækkelig hjælp til forståelse for den, der møder uden forkundskaber, og bibeholdelsen af den originale ortografi tjener i dette tilfælde ikke noget formål, men er kun til besvær.

De to her foreliggende bøger kan i det hele nok give anledning til overvejelser om hensigtsmæssigheden og udformningen af sådanne kildeudgivelser, og om de sker på grundlag af en tilstrækkelig stram styring og planlægning.

Paul G. Ørberg

Jan Dirksen: *Hollænderbyen og dens mennesker.* (Nationalmuseets Forlag, 1982). 176 s., ill.

Den fra Nederlandene stammende minoritet på Amager har i lang tid optaget topografer og malere. Dens kultur var fyldigt repræsenteret på Den kunstindustrielle Udstilling i København 1879, i hvis katalog den fik en udførlig beskrivelse, selv om det måske mere var den nationale romantik, som fik almenheden til at beskæftige sig med den, end det var videnskabens forsøg på at bestemme og afgrænse dette fremmedelements betydning; man husker stadig mere Julius Exners farverige malerier end indvandrernes forbavsende evne til at bevare deres særtræk, skønt de levede i hovedstadens nærhed og økonomisk var afhæn-

gige af den. Jan Dirchsens bog skildrer opløsningen af hollænderbyens særstilling. 1811 blev der for sidste gang prædiken på hollandsk i kirken, og dermed begyndte assimilationen, som udførligt kommer frem i enkeltheder. Til et nærmere studium må man dog også søge til andre og mere udførlige redegørelser. Hos Jan Dirchsen standser man ved beretningen om Saltholm og dens betydning som græsning for kvæget og ved beskrivelsen af det daglige liv i gården, og når denne lille enklave på Amager kunne bevare sit særpræg endnu i dette århundrede, skyldes det vel især den relative velstand, beboerne kunne opretholde, og København som afsætningssted for produktionen beskrives udførligt. Det er en bog, hvis oplysninger ikke kan forbigås, når man vil sætte sig ind i stedets særegne forhold, og billederne uddyber teksten udmærket. Da Jan Dirchsen er født 1904, kan han kun ud fra sine egne oplevelser berette om den nyere historie, og det vil for de fleste læsere være tilstrækkeligt.

Helge Søgaard

Erna Lorenzen: *Arvegods. Bondemiljø før industrialiseringen*. (Poul Kristensens forlag, Herning, 1982). 104 s.

Bogen omhandler den glæde, man kan have ved at beskæftige sig med gamle ting, i første række især genstande man arver eller har arvet. For disse heldige ejere af arvegods giver bogen en introduktion til, hvordan man kan finde ud af mere om tingene. Således fortæller den om, hvilken litteratur man kan søge til for at finde, hvad genstandene står for rent kulturhistorisk; dertil giver den vejledning i, hvilke kildegrupper (trykte som utrykte) man kan betjene sig af, hvis man vil finde ud af

vekslende ejerforhold omkring genstandene. En væsentlig del af bogen bruges til en demonstration af, hvilke resultater forfatteren har opnået ved at arbejde på denne måde med et materiale fra en gård i det velstående Hedebo-område på Sjælland. Begyndere inden for slægts- og lokalhistorie kan således finde inspiration til videre arbejde i bogen.

Birgitte Kjær

Verner Bruhn: *En by, en egn ... et samfund*. (Rosendahls Forlag, 1982). 117 s., ill.

Da Esbjerg blev grundlagt i slutningen af 1860'erne, var der ingen, der kunne vide, hvad stedet skulle udvikle sig til, men det viste sig hurtigt, at det var en gøgeunge, som beskar de nærmeste byers udvikling. Der opstod en lokalpatriotisme, der var lige så stor som i de gamle byer Ribe og Varde, men mere var rettet mod at tjene penge og vokse end at værne om traditioner, som ikke fandtes, men først skulle skabes. Et led i denne fremdrift var stiftelsen af »Sydvestjydsk Samfund« i 1907, der nu har fået sin historie. Formålet var at »fremme de almene økonomiske og kulturelle opgaver«; stifterne var fremtrædende erhvervsfolk i Esbjerg, og dermed var også målet sat, selv om det i foreningens navn tilsyneladende var angivet, at det var hele egnen, hvis fremgang skulle styrkes og ikke Esbjergs alene. Det viste sig snart, at det var denne by, samfundet kom til at gavne, og bogen gennemgår de store og små opgaver, det løste eller måtte lade ligge. Til de sidste hørte en bro til Fanø, hvor man ikke var begejstret for projektet, og heller ikke trafikministeriet anså arbejdet for nødvendigt. Verner Bruhn søger til slut at sætte foreningens virksomhed ind i den alminde-

lige udvikling med fremhæven af, at den som baggrund har liberalismen og fremskridtstroen, mens nu stat og kommune mere og mere griber ind i styringen, og fagforeninger og fiskere har ifølge skildringen ikke været inddraget i dens arbejde. Den har ikke kunnet undgå at få politisk slagside, fordi den søgte sine medlemmer fra en bestemt kreds. Bogen slutter med det fromme ønske om, at der også fremdeles vil være forudsætninger for den virksomhed, foreningen har stået for, og bogen fremtræder som udsnit af en lokalhistorie, set fra en bestemt synsvinkel.

Helge Søgaard

Peter Bondesen: *Skulptur i det fri i Randers*. (Randers Amts Historiske Samfund, 1982). 136 s.

Flere byer har i de senere år udgivet bøger med deres offentlige skulpturer og kunstværker. På 100-året for afsløringen af det bekendte kronjyske Niels Ebbesen-monument er der netop kommet en sådan bog for Randers. Emnet er de skulpturer og monumenter, der kan ses af enhver inden for Randers kommunes grænser, og det er et lille hundredetal.

Beskrivelserne af de enkelte monumenter indledes med en kort samlet indledning om skulpturer i det fri med en analyse af initiativtagere og monumenttyper, og siden beskrives de enkelte kunstværker i kronologisk rækkefølge. Naturligvis er der billeder af de arbejder, der beskrives. Men, desværre synes udgiver, forfatter eller fotograf i al for høj grad at have fikseret for snævert på de enkelte værker. De ses yderst sjældent i sammenhæng med det gaderum, torveplads eller parkanlæg, hvor de hører hjemme. De er almindeligvis fotograferet helt løsrevet fra om-

givelserne. Helen Schous bekendte jyske hingst på Østervold kommer slet ikke til sin ret, sådan som den er vist. Det samme gør sig gældende med en anden bekendt skikkelse: F.E. Rings Niels Ebbesen på Rådhuspladsen. Den, der gennem 7 år hver dag har beskuet busterne i skolegården på Randers Statsskole, forstår heller ikke, at de gengives enkeltvis, når de udgør en helhed i en kolonnade. Fra samme skolegård vises en stærk forstørrelse af Adam Fischers gående kone med krukke. Vi ser kun hende, men ikke de omgivelser, hun er placeret i, skolegårdens drikkekumme, der blev brugt til buksevand. Mange mellemskole drenge husker netop Fischers fine bronzefigur, fordi hun var den sidste de bad om hjælp, før bukserne blev gennemblødt.

Det er naturligvis altid vanskeligt at udgive bøger af netop denne type, men har denne været med til at skabe interesse og forståelse for de mange kunstværker, ofte af høj kvalitet, der smykker Randers, så må udgivelsen siges at være rimelig.

Henrik Fode

Anders Vrist Langer: *Stormflodsramt. Hjælpen til de truede byer på Limfjordstangerne*. (Forlaget Bogtrykkergården, Struer, 1980). 80 s.

I 1974 bad Sparekassen Thy i Thisted Ringkøbing amt om at undersøge, hvem der var berettiget til indestændet på 14 sparekassebøger, som var båndlagt til fordel for ejendomme på Thyborøn. Hver sparekassebog var på 2.600 kr. Amtets undersøgelser bragte endnu en gang 1800-tallets stormflodsbegivenheder for dagens lys og denne gang oven i købet i en aktuel sammenhæng. Takket være amtmand A. Bachs historiske interesse og hans kontakt med kordegn A.V. Langer, Lemvig,

kom der – ud over amtets klaring af problemet med sparekassebøgerne – også en bog ud af undersøgelserne, en bog, der på basis af trykt litteratur og omfattende arkivundersøgelser skildrer såvel stormfloderne, fiskernes og landboernes deraf følgende emigration til venligere egne langs Limfjorden som historien bag sparekassebøgerne. Pengene, der blev hensat til den enkelte erstatningsnyder, stammede fra landsomfattende indsamlinger, kollektter, der efter fordeling skulle udbetales, når eller hvis flytning »formedelst havets indtrængen« blev nødvendig. Hele sagen var særdeles indviklet. Renterne af de hensatte beløb blev udbetalt løbende, men selve beløbet var prohiberet, hvilket efterhånden medførte en række vanskeligheder med ejendomsforholdet både til det og renterne. Først i 1970'erne blev der efter Sparekassen Thys henvendelse gjort et helhjertet forsøg på at få den gamle sag afviklet. Men let var det ikke. Amtets, Indenrigs- og Justitsministeriets embedsmænd måtte lægge hovederne alvorligt i blød, amtets dog ikke uden humoristiske undertoner: »En morsom sag at læse igennem«, skriver en af dem, »men problematisk at behandle«. En anden taler om »al mulig respekt for den højere jura«, og en tredje skriver ærbødigt: »Der er originale underskrifter af Monrad og Estrup!! Mon ikke dokumenterne burde opbevares bedre«. Først i 1976 var alt klaret.

Langers bog er blevet et stykke velfortalt lokalhistorie om en barsk egn med helt specielle livsformer. Den har mange, gode og godt gengivne billeder og kort og et udmærket noteapparat med omfattende supplerende tekst.

Finn H. Lauridsen

Thomas Thomsen: *Jens med Guldklumpen. 110 skillingsviser om Amerika og udvandringen 1830-1914.* (Christian Erichsen Forlag, 1982). 447 s., ill.

For tre år siden udgav Thomas Thomsen sit reviderede speciale »Farvel til Danmark« i Jysk Selskab for Histories regi. Han undersøgte producent- og forfatterforhold samt analyserede visernes indhold for at finde ud af de danske skillingsvisers syn på Amerika og på selve udvandringen dertil 1830-1914.

Bogen, der skal anmeldes her, er så at sige basis for hin undersøgelse, det er en visesamling »hvor alle de væsentlige viser (der blev gennemgået i den ovennævnte bog) er medtaget. Af genre- og indholdsmæssige årsager er ca. 1/3 af de oprindeligt undersøgte viser udeladt.«

Bogens indledning på ti sider giver nogle generelle betragtninger over udvandringen, skillingsviser i almindelighed og amerikaviser i særdeleshed. Her får vi bl.a. at vide, hvad en skillingsvise er, og hvordan den ser ud. Det sidste først: Navnet henviser til den billige fremstilling. Formatet var normalt 19 × 11 cm, og skillingsvisen havde 4 sider. Forsiden var reserveret til en illustration og en overskrift samt en kort indholdsangivelse. På side 2 og evt. 3 stod selve visen, og den sidste plads blev udnyttet på forskellig vis alt efter, hvad type vise det drejede sig om.

Thomas Thomsen fremhæver to hovedtyper af viser, nemlig nyhedsvisen, »avisvisen«, som tager et dagaktuelt emne op. Efter en sådan vise følger en prosaberetning med yderligere oplysninger. Den anden type har mere almenlydige emner – ofte kærligheden – og kaldes derfor ugebladsvise. Disse blev efterfulgt – hvis der var plads – af

en anden skillingsvise eller tekster af andre forfattere.

Efter disse indledende bemærkninger følger de 110 viser, som Thomas Thomsen netop gengiver på denne 4 siders originalfacon også med bibeholdelse af det oprindelige format, den oprindelige tegnsætning og skrive-måde.

Hver vise er – hvis nødvendigt – forsynet med noter, og bogen afsluttes med melodihenvisninger og en førstelinie-registrant. Det blev til en sjov og fornøjelig bog.

Gerda Bonderup

Rom er et fortryllet bur. Den gyldne epoke for skandinaviske kunstnere i Rom. Red. af Tue Ritzau og Karen Ascani. Udgivet med tilskud fra Kong Frederik og Dronning Ingrid's Fond til Humanitære og Kulturelle Formål, Carlsbergfondet, Ny Carlsbergfondet, Fonden til Fædrelandets Vel, Nordisk Kulturfond. (Rhodos, 1983). 264 s. ill.

Bogen er udgivet i anledning af 150 års jubilæet for Den skandinaviske Forening i Rom, 28. januar 1983. Ambitionerne omkring udgivelsen har givetvis være høje, og tilskuddene fra de mange fonds har muliggjort et luksuriøst udstyr med 64 farveplancher – hovedsageligt med danske kunstneres værker – talrige gengivelser af kunstnerportrætter og faksimile af digte og festsange i foreningens eje. Trods anstrengelserne er bogen skuffende som nyeste skildring af de skandinaviske kunstneres ophold i Rom i den såkaldt »gyldne« epoke. Selve afgrænsningen af epoken er uklar, »guldalder« er ikke et tidsmæssigt sammenfaldende begreb for litteratur og de bildende kunster, desuden er foreningens »gyldne« epoke klart den sidste halvdel af 1800 tal-

let, og resultatet er et kalejdoskopisk billede af romrejsende kunstnere fra 1700 tallet til vore dage. Angelo Hjort synes f.eks. at opfatte epoken som den, hvor han forgylder Rom med sit nærvær. Hans indlæg »Buret og skramlet« er bogen mærkeligt uvedkommende. Det længste afsnit er skrevet af H.E. Nørregård-Nielsen og hedder »Om de danske kunstnere i Rom«. Usammenhængende og springende beretter han de kendte anekdoter om de danske kunstnere i Rom, efterladende en klaustrofobisk fornemmelse, karakteristisk for dele af den danske kunsthistorie, som var Eckersberg, Thorvaldsen, Freund m.fl., de eneste kunstnere, der nogensinde besøgte byen med deres besøg. I afsnittene om de øvrige skandinaviske kunstnere, forfattet af fagfolk fra de respektive lande, begynder et billede at tage form og liv af en kunstnerkoloni i bevægelse og forandring og med kontakter til andre landes kunstnere i den kulturelt fascinerende og gæstfrie metropol. Først i afsnittet »Norske kunstnere i Roma« nævnes dansk kunsthistories sorte får, den i sin samtid særdeles velrenommerede Carl Bloch. Og først i afsnittet »Svenska Konstnärgrupper i Rom« gøres der opmærksom på, at arkitekter også er en slags kunstnere.

Mon der snart opstår revner og sprækker i det blankpolerede, aldeles udsagnsløse billede af den danske guldalderkunst, som læseren her atter engang præsenteres for?

Wivan Munk-Jørgensen.

Jakob Hansens breve til Martin Andersen Nexø. Bidrag til belysning af et venskab ved Børge Houmann. (Forlaget Sirius, 1981). 136 s.

Mens Martin Andersen Nexø formodentlig ikke behøver nogen nærmere

præsentation, vil der næppe være mange, som umiddelbart kan forbinde noget med navnet Jakob Hansen. De gængse danske litteraturhistorier, jeg har konsulteret, nævner ham i det mindste ikke. Hans beskedne trykte produktion vurderes positivt i Dansk biografisk Leksikon, men trods dette – og Jul. Bomholts bind med udvalgte arbejder fra 1967 – må hans forfatterskab siges at være glemt i dag.

Om denne litterære glemsel er uberegtiget, skal ikke forsøges vurderet her. Børge Houmanns foreliggende brevdugave vil givetvis animere til en fornyet interesse for Jakob Hansens to romaner og fem novellesamlinger, men dette har næppe været hovedsigtet for udgiveren, som angiveligt har villet »uddybe billedet af Jakob Hansen og hans venskab med Martin Andersen Nexø«.

Jakob Hansen (1868-1909) var barndomsven med den lidt yngre Andersen Nexø, og – som det fremgår af dennes erindringer og den i bogen genoptrykte indledning til Hansens posthumt udgivne novellesamling »Golgatha« – med en afgørende indflydelse på hans åndelige udvikling i barndommen og ungdommen. Jakob Hansen blev 22 år gammel student (som privatist) og flyttede til København, hvor han i nogle år med alsidig, men lidet eksamensrettet kundskabstørst studerede ved universitetet, specielt sprog og litteratur. Siden opgav han universitetet, men ikke studierne, og ernærede sig ved forefaldende, hårdt fysisk arbejde jævnsides med sit forfatterskab og oversættelsesvirksomhed. De sidste ti år af sit liv led han af tuberkulose, og han døde i yderste fattigdom.

Det livslange venskab og den regelmæssige kontakt med Andersen Nexø fremgår af de 32 bevarede breve, 25 fra perioden 1889-97 og 7 fra 1905-08 (i årene omkring århundredskiftet boede

de begge i København, hvor de havde hyppig direkte forbindelse). Bortset fra 4 breve fra 1908 er Andersen Nexøs breve til Jakob Hansen derimod ikke bevaret.

Børge Houmann gengiver disse breve sammenkædet med korte, biografisk oplysende overgange og tilføjet en række uddybende realoplysninger i noteform. Herudover har han skrevet en kort indledning, som også rummer Andersen Nexøs omtalte forord til »Golgatha«. Og endelig gengiver han Jakob Hansens datters, Grete Sekker Hansens rystende erindringer om faderens dødsleje (oprindelig trykt i Tilskueren 1929).

Bogens værdi ligger klart i det nye lys, den kaster over Jakob Hansen og hans betydning for Martin Andersen Nexø, mens brevene udfra en mere almen historisk betragtning næppe har den store interesse og anvendelighed. Isoleret betragtet må brevene nok også siges at være vel kortfattet og indforstået fremlagt, men set som et led i Børge Houmanns store forfatterskab og udgivervirksomhed om Andersen Nexø er dette en både forståelig og rimelig disposition.

Erik Strange Petersen

Hanne og Rasmus. En brevveksling om arbejdsliv, højskole og familiedannelse i 1880'ernes landbosamfund ved Bodil K. Hansen. (Gyldendal, 1982). 227 s.

Hanne og Rasmus er to gårdmandsbørn fra Rønnebæk sogn i Sydsjælland, der skriver sammen i årene 1879-85. Umiddelbart lyder det måske ikke alt for spændende, men i virkeligheden er der tale om en overordentlig interessant bog, fordi Bodil K. Hansen har forstået kunsten at udgive breve: for det første at *finde* de rigtige breve –

disse breve er virkelig velskrevne og indholdsrige og særdeles tidstypiske, i øvrigt suppleret af enkelte andre ting, bl.a. fra højskoleforstander Ernst Triers arkiv i Rigsarkivet – og for det andet at *belyse* dem i en historisk og aktuel sammenhæng. Det sidste sker specielt i en fremragende klog og gennemarbejdet indledning og efterskrift, hvor der ud fra brevene og brevskriverne på en meget overbevisende måde trækkes en række linjer op i landbosamfundets økonomiske, sociale og åndelige udvikling. Særlig klart fremtræder erhvervsstrukturens indflydelse på familiestrukturen og dermed på kønsrollemønstret, og på den givne slægtsmæssige baggrund følges udviklingen her helt op til vor situation i dag. Bogens emne i snævrere forstand er et grundvigiansk bondemiljø i en brydningstid, men i virkeligheden vides interessen således ud til at omfatte almene sociologiske problemer omkring erhvervsstruktur, familie og ikke mindst kvindens stilling i samfundet.

En lille iagttagelse skal med: udgiveren har omhyggeligt villet bevare den originale ortografi, men et faksimiletryk af et brev anbragt på omslagets bagside afslører, at det ikke altid er lykkedes, for her staves straks med g, mens det trykte brev har k!

Paul G. Ørberg

Ebbe Kløvedal Reich: *Viljen til Hanstholm. En beretning om en egns historie, en havnebys skabelse og om vilkårene for menneskelig planlægning.* Dansk Byplanlaboratorium, Skrift nr. 24. (Forlaget Vindrose, 1981). 131 s.

Hanstholm havn er blevet til ved en viljesakt – hos Jørgen Fibiger, hos mange, mange andre og hos havboerne selv. Viljen til at vise Vesterhavet, at

det altså kunne lade sig gøre, viljen til at løbe en risiko og gøre en indsats, viljen til at modstå modstand og gå videre, viljen til at ville sig selv. Det er meningen med den titel, Reich har givet sin bog. Men den rækker videre end til bare Hanstholm. Et poetisk rids af Thys historie lægges som baggrund. Teutonerhøvdingen Tevtobod hører til Reichs gamle venner; men han kender også Skt. Thøger i Vestervig og Henrik Tagesen og hans »forrædere af Thy«, der lavede bondeoprør i 1441. Han kender havets almindelige historie, fyr- og redningsvæsenets og fiskeriets med den kristne kommunisme i Vorupør, stormenes og ulykkernes, studehandelens, Missionens – og Frøstruplejrens! I centrum står dog havnen og egnen omkring Hanstholm. Udviklingen skildres fra begyndelsen i 1890'erne over havneindvielsen i 1967, færgehavnen i 1977 til et udblik, der rummer jernbane, industriområder langt ind i landet med basis for olietidens off-shore industri, saltvandsdambrug, rekreative områder, alt i planer, der nok – i al fald for øjeblikket – hænger i en tynd tråd.

Videnskab skal ingen komme og kalde det. Det ønsker Reich næppe heller. Til gengæld er det fascinerende historiefortælling, lunerig, meget personlig og ind imellem med en ironisk-kærlig distance. Det er godt gjort. Reich ville dog ikke være Reich, hvis han ikke havde nogle reichske detaljer, der enten er blevet til af ophøjet foragt for kontrollen eller som et hyggeligt drilleri for tørre historikere. På s. 13 bliver den gæve gamle augustiner Vilhelm hele to gange gjort til abed af Æbeltoft i stedet for Æbelholt; men det *kan* naturligvis være en tyrkfejl. S. 36 placeres grundvigianeren Peter Larsen Skræppenborg hos »de stærke jyder sydfra«, og på s. 41 er det »følgeligt«, at landets første brugsforening kom til verden i Thisted – fordi havbo-

erne fra organiseringen af redningsvæsenet var vant til at trække på fælles hammel. Der var næppe nogen forbindelse overhovedet. At Esbjerg på samme side lægges i Sønderjylland er måske kun en lapsus i korrekturlæsningen. To sider senere, s. 43, karakteriseres Jørgen Falk Rønne som »pastor af rundkirkelig og ufanatisk observans«. Det er næppe forkert, men til gengæld sjovt set.

Ebbe Reich har læst meget til sin bog, derom vidner litteraturlisten. Arkitekt Steen Allin har valgt fortræffelige fotografier, der næsten alle gengives i store størrelser, og der er ikke mindre end 11 kort, planer og prospekter. Grafikeren Poul Skov Sørensen har skåret seks smukke linoleumssnit, der gengives i helsider.

Finn H. Lauridsen

Arbejderbevægelsen i Viborg 1916-1920. Et lokalhistorisk arbejde af Erik Bartram Jensen med forord af Carl Heinrich Petersen. (Udgivet af forfatteren og Carl Heinr. Petersen i samarbejde med Arbejdernes Fællesorganisation i Viborg, 1981). 104 + 7 s.

Den foreliggende lille afhandling er et maskinskrevet og nedfotograferet genoptryk af Erik Bartram Jensens historiespeciale fra Roskilde Universitetscenter. Som titlen angiver, dækker det kun arbejderbevægelsens historie på en afgrænset lokalitet i et meget kort åremål, så umiddelbart kan dets interesse forekomme begrænset. Men der er dog mange gode grunde til at hilse udgivelsen af denne uprætentiøse publikation velkommen.

For det første er der, som Carl Heinr. Petersen med rette fremhæver i sit forord, tale om den første videnskabelige undersøgelse af arbejderbevæ-

gelsen i Viborg, som hidtil kun har været beskrevet i festskriftlitteratur o.l. Og selv om afhandlingen naturligvis er præget af de tids- og omfangsmæssige begrænsninger, som den eksamensmæssige tilblivelsessituation har sat, er der tale om en sprogligt let tilgængelig og grundigt informerende lokalhistorisk undersøgelse. Generelt skal fremhæves den vellykkede kobling af den faglige og politiske arbejderbevægelses udvikling med Viborgs erhvervs- og klassestruktur i en fremstilling, som samtidig løbende tilgodeser de større nationale sammenhænge. For det andet fordi studier af de mellemstore (og små) provinsbyer er sjældne, men væsentlige for en nuanceret og dækkende forståelse af den samlede danske arbejderbevægelses historie. For det tredje fordi Erik Bartram Jensen demonstrerer, at det faktisk er muligt lokalt at opspore et stort og uregistreret kildemateriale i fagforeningerne og andetsteds, og at han således kan inspirere andre til en tilsvarende opsøgende kildeindsamling.

Og endelig fordi denne prisbillige udgivelse kan medvirke til at gøre flere opmærksomme på den rige studentersforskning indenfor arbejderklassens og arbejderbevægelsens historie, som er blevet udøvet i de sidste 10-15 år. En som oftest upubliceret forskning, som trods offentligt tilgængelige speciale-samlinger (bl.a. på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv) langt fra udnyttes efter fortjeneste. Det er derfor dobbelt glædeligt at bemærke, at arbejderbevægelsen i Viborg direkte har interesseret sig for og støttet formidlingen af dette arbejde.

Erik Strange Petersen

Robert Pedersen: *Fra neutralitet til engagement. Socialdemokratiet og forsvaret gennem 110 år.* (Chr. Erichsen, 1982). 293 s.

For en faghistoriker må det være en glæde, at en politiker tager et emne op til historisk drøftelse. At han kan bruge de historiske specialundersøgelser, som kolleger har fremstillet, til at udarbejde en sober redegørelse som grundlag for politiske diskussioner. Det er en til bristepunktet stofmættet bog, den socialdemokratiske folketingsmand Robert Pedersen har skrevet. Den rejser problemer i en lang strøm. Den er en veloplagt blanding af fortælling, dokumentation og drøftelse, men også med et præg af pædagogens noget håndfaste didaktik.

Bogen er ikke så direkte polemisk, som blæsten om Robert Pedersen ved fremkomsten kunne forlede til at tro. De mange oplysninger er fremlagt i en rolig og redelig form. Men ikke desto mindre udgør den et partsindlæg i den standende sikkerhedspolitiske debat i Socialdemokratiet. Det mærkes i understregningen af, at en politik på realiteternes grund er nødvendig, i den vægt, der lægges på at vise, hvordan Stauning bekæmpede den isolerede afrustning i tyverne og i trediverne forsøgte at dreje den socialdemokratiske forsvarspolitik. Og det fornemmes også klart i den sympati, han har lagt i skildringen af Hedtofts bestræbelser for at føre Danmark ind i først et nordisk forsvarsforbund og siden Nato. Som partsindlæg havde den dog måske stået stærkere, hvis forfatteren med dristigere og klarere greb havde blotlagt de centrale punkter i kontroverserne. Når det ikke er sket, skyldes det sikkert, at han har ønsket at lade dokumentationen tale for sig selv, og at ikke blot det aktuelle politiske engagement, men også en ægte historisk interesse

har drevet ham til at befatte sig med stoffet.

For faghistorikeren er det af særlig interesse, hvilken ny dokumentation Robert Pedersen kan fremlægge. Som folketingsmand har han haft adgang til sit partis gruppeprotokoller og en del materiale i andre socialdemokratiske arkiver. Til og med 1939 har han trukket stærkt på de socialdemokratiske gruppeprotokoller med lange citater fra de møder trediverne igennem, hvor forsvarspolitiske emner har været drøftet. For tiden derefter har han indskrænket sig til at citere gengivelsen af et par drøftelser. Han begrundede dette valg med, at partihistorien har sat samme skæring for sine referencer til gruppeprotokollerne. Resultatet er blevet, at hans redegørelser for tredivernes socialdemokratiske forsvarspolitik er blevet af større interesse, end fremstillingen af den sikkerhedspolitiske nyvurdering efter 2. verdenskrig. For den, der ikke har tid eller mulighed for at benytte det arkivalske materiale fra trediverne vil de lange protokoludtog være til stor hjælp. Af andet benyttet materiale er der navnlig grund til at fremhæve Staunings fortrolige betragtninger til partikongressen 9. januar 1939 (citeret s. 148-50) og Hedtofts noter til talen til det socialdemokratiske hovedbestyrelsesmøde 27. februar 1949 med argumentationen for dansk tilslutning til Nato (citeret s. 236-40).

Det er i og for sig med god grund, at Robert Pedersen har koncentreret sin fremstilling så stærkt om de to hovedproblemer, Staunings forsøg på at dreje forsvarspolitikken i trediverne og Hedtofts brud med alliancefriheden 1948-49. Tiden før tredieverne er med en enkelt undtagelse mindre indgående behandlet. Det er der god grund til, for så vidt forsvarspolitikken næppe før da spillede den store rolle for partiet. Robert Pedersen har dog for den-

ne periode fremlagt en del betragtninger over personen Stauning, der har hans store interesse. For tiden siden 1949 indskrænker behandlingen sig desværre til det korte afsnit »Min sikkerhedspolitiske selvbiografi«, der mest har form af en række personlige randbemærkninger. Men selv om man godtager denne koncentration af stoffet, savner man dog nogle samlende betragtninger over udviklingen i socialdemokratiets forsvarspolitiske opfattelse og dens plads i partiets samlede politik.

Det delvis mislykkede forsøg på at dreje den danske forsvarspolitik i trediveerne stod Stauning personligt bag. Det kan forfatteren dokumentere blandt andet takket være de socialdemokratiske gruppeprotokoller. Når han måtte opgive, skyldtes det både hensynet til oppositionen i partiet og den radikale regeringspartner. Robert Pedersen fremdrager forskellige steder begge disse hensyn, så man skiftevis får indtryk af, at de begge vejede tungt. Den manglende afklaring hænger nok sammen med den stedvis lidt kalejdoskopske fremstillingsteknik og den dobbelte komposition af fremstillingen, der først bringer et alment afsnit om problemet, og derefter et koncentreret om Stauning. Lægger man de forskellige formuleringer side om side, synes forfatteren dog at tendere mod at lægge størst vægt på hensynet til den radikale regeringspartner. Men til den fulde forklaring hører vel også det udsigtsløse i at stille et virksomt forsvar mod Tyskland på benene uden en troværdig alliancepolitik, som hele den internationale situation ikke rummede baggrund for. At provokere den indre opposition i partiet måtte vel derfor forekomme halsløs gerning. Men overgivelsen til P. Munchs ligge-død-politik sled øjensynligt stærkt på Stauning.

Det var som bekendt den illusionsslø-

se Stauning, der holdt lænkehundetalet i Lund 1937. Men var det også den desillusionerede? Havde statsministeren virkelig på noget tidspunkt i trediveerne forventninger om et nordisk forsvarssamarbejde? Robert Pedersen som andre henviser her til Staunings tale under finanslovsdebatten 1933, der udlægges som en føler til de andre nordiske lande. Anledningen var den grænsepolitiske agitation i Slesvig-Holsten, som Hitlers magtovertagelse havde fremkaldt. Efter bogstaven appellerede Stauning kun for en »fælles moralsk front« i opinionen. Og var adressen for den påtænkte fællesappel gennem den nordiske offentlighed mon ikke snarest Berlin? I givet fald kunne man jo ikke forvente, at han skulle sige det direkte. En sådan mere tilbageholdende tolkning af finanslovtalen ville stemme bedre med den revision af Staunings forhold til arbejderskandinavismen, som Robert Pedersen også bidrager til.

Drøftelsen af det sikkerhedspolitiske kursskifte 1948-49 bygger Robert Pedersen hovedsagelig på den foreliggende litteratur. Som i så mange andre fremstillinger ligger hovedvægten på det nordiske forsvarsforbunds forlis. Med et enkelt mindre spørgsmålstegn godtages det ideelle grundlag for Hedtofts nordiske politik, og der argumenteres for, at Hedtofts informationer berettigede hans optimisme. Men man kunne nok ud fra litteraturen tegne det Hedtoft'ske informationsgrundlag i mere pessimistiske farver. Og var Hedtoft så optimistisk? Både det enkeltstående citat fra gruppeprotokollen fra 13. maj 1948 og artiklen i Socialdemokraten 20. januar 1949, som forfatteren refererer, tyder på, at Hedtoft har villet forberede gruppen og offentligheden på den eventualitet, at forhandlingerne kunne bryde sammen. Men først den forskning, der i disse år fore-

går, vil mere definitivt kunne vise, om der er nogen træk ved kilderne, der ikke fyldestgørende vil kunne forklares i den antagelse, at Hedtofts engagement i forhandlingerne om nordisk forsvarsforbund ikke primært sigtede mod at blokere en lang opslidende indre kontrovers om tilslutning til en vestlig forsvarsalliance.

Med jævne mellemrum stiller Robert Pedersen spørgsmål om de politiske ledes forhold til opinionen i parti og befolkning. I et længere afsnit går han ind på Staunings modstand mod fremsættelsen af afrustningsforslag i den første socialdemokratiske regering, hvortil han anfører lange passager fra Bordings tidligere offentliggjorte dagbog. Han tager problemet op for udviklingen i trediverne og slutningen af fyrreerne. Men man noterer sig, at han øjensynlig står lige så famlende over for det som mangan historiker. Skal man også undres, eller ligger der i disse nålestik en særlig polemisk strategi?

For et socialreformatorisk parti måtte det være naturligt at ofre forsvarspolitikken ringe opmærksomhed og prioritere den lavt. Det måtte alene prisen tilsige. Så længe man mobiliserede medlemmer og vælgere med henblik på en magtovertagelse, kunne forsvarspolitiske overvejelser helt tilpasses den folkelige agitationskrav. Og det blev de. Den folkelige agitation rummede adskillige rimelige antagelser, som kunne bruges efter forgodtbefindende. Med den første magtovertagelse meldte sig også tegn på andre forsvarspolitiske overvejelser. I første omgang virkede imidlertid den foregående periodes agitation stadig forpligtende. Efter den anden magtovertagelse blev betænkelighederne fremført med fornyet styrke, men uden større gennemslag, fordi regeringsparteneren stadig holdt fast ved teorien om,

at et militært forsvar i sig selv ville virke udæskende. Og måske især fordi der ganske enkelt ikke fandtes nogen realistisk alliancekonstellation over for Tyskland. Erfaringerne fra besættelsen bevirkede, at det hidtil gældende sikkerhedspolitiske dogme blev stillet på hovedet; et militært tomrum ville i spændte situationer tiltrække militære angreb, hvis det da ellers var af en vis strategisk betydning. Ud fra denne erkendelse tilsluttede Norge med Danmark i kølvandet sig Nato, da i slutningen af fyrreerne stormagternes interesse i det skandinaviske område på ny føltes lovlig nærgående, for som Halvdan Koht havde udtrykt det: »dersom ingen udvej længere fandtes til at stå udenfor, så måtte man i hvert fald vælge den rette side.«

Johan Peter Noack

Michael H. Clemmesen: *Jyllands landforsvar fra 1901 til 1940*. Et studie på langs af planlægningen samt en vurdering af denne planlægningsforhold til den politiske hensigt med forsvaret. (udg. af forfatteren). Var. pag., ca. 300 s.

Selv om forfatteren er lærer i krigshistorie ved Hærens Officersskole, er det ikke en traditionel krigshistorie, han har skrevet, men derimod en undersøgelse af, hvad han kalder »fredens friktion«, nærmere bestemt den operative planlægning i fredstid og de mangelte problemer, den rejser internt i forsvaret og mellem forsvaret og politikerne. »Formålet med denne afhandling er først og fremmest at beskrive, hvorledes de direkte involverede militære myndigheder forberedte det jyske forsvar på det givne styrkemæssige grundlag« (s. 2). Det er første gang, nogen har givet sig i kast med en sådan opgave på dansk grund, men forfatte-

ren har som tidligere tjenestegørende ved forsvarrets langtidspanlægningsgruppe og som uddannet faghistoriker de bedste forudsætninger for at løse den.

Bogen indeholder først og fremmest en meget grundig militærfaglig analyse af den militære planlægning af Jyllands forsvar fra århundredskiftet og frem til 1940. Hovedsigtet er at redegøre for planlæggernes taktiske og strategiske opfattelser og den måde, de løste deres ofte utaknemmelige opgave på; i to korte afsnit vedrørende henholdsvis 1. verdenskrig og 1940 tages der dog også stilling til planlægningens realisme i forhold til den faktiske ydre trussel. Fremstillingen er meget overskueligt illustreret med kort og diagrammer og belagt med omfattende kildehenvisninger, i alt væsentligt til ikke tidligere benyttede arkivalier fra Hærens Arkiv. Af denne grund har forfatteren også bevidst valgt at citere ekstensivt fra sit materiale, en disposition, som dog ikke altid fremmer den mere forudsætningsløse læsers overblik og forståelse.

Ved at tage den militære planlægningsproblematik op supplerer bogen den mere traditionelle forsvarspolitiske forskning, der har koncentreret sig om at undersøge de politiske intentioner med forsvaret og fastlæggelsen af de overordnede ressource- og organisationsmæssige rammer for dette. Normalt interesserer historikere sig ikke for, hvorledes intentionerne omsættes i praksis – hvis de da i det hele taget bliver det! Det er en af bogens væsentlige resultater, at den påviser, hvorledes der i hele den behandlede periode var væsentlige diskrepanser mellem det danske forsvars teori og dets praksis, et forhold, der både skyldtes politikernes mangel på præcise anvisninger til militæret og dets uvilje mod at følge de politisk fastlagte præmisser.

Analysen af dette centrale punkt er

dog mere antydende end direkte dokumenterende. En egentlig sammenlignende undersøgelse af strategiske grundopfattelser hos de politiske og militære beslutningstagere ville klare, end tilfældet er, have underbygget dette forhold samt belyst, hvori forskellene bestod. Det ville ligeledes have perspektiveret undersøgelsen yderligere, hvis diskussionen af den jyske forsvarsplanlægning i højere grad havde været relateret til den samlede nationale forsvarsplanlægning. En sådan kobling til de overordnede præmisser finder sted i det afsluttende kapitel, men det er næsten for sent for den mere forudsætningsløse læser.

Så vidt en sådan kan vurdere det, er bogen militær-fagligt helt i orden, et forhold, der også turde fremgå af, at Det krigsvidenskabelige Selskab har tildelt den Saint Germain medaljen i sølv. Den er præget af sikre vurderinger af militære og politiske forhold, et bredt overblik og en kompetent behandling af et yderst omfattende empirisk datamateriale.

Bogens anlæg er som nævnt deskriptivt i den forstand, at den primært refererer indholdet af den foretagne planlægning. Den rummer dog også forklarende elementer, f.eks. vedrørende de overordnede forudsætninger for et heldigt forsvar af den jyske halvø, hvor der påvises tre afgørende faktorer: stedet for forsvarets påbegyndelse (nord eller syd for Kongeåen), spørgsmålet om søherredømmet omkring halvøen samt styrkeforholdet til en eventuel angriber.

Derudover sigter fremstillingen mod at udskille og påvise nogle overordnede forsvarspolitiske grundopfattelser bag planlægningen, nemlig brohovedforsvaret, eksistensforsvaret, periferiforsvaret og kyst- og grænsebevogtningen. Disse er analytiske kategorier, altså forfatterens egne redskaber til be-

skrivelse af sit emne, og ikke generallernes og politikernes formulering af deres intentioner. Så nyttig den end er, er denne begrebsdannelse ikke uden problemer. Clemmesen undlader f.eks. at relatere den til tilsvarende forsøg, f.eks. Troels Finks nok så kendte skelnen mellem eksistens- og neutralitetsforsvaret som koncept. De analytiske kriterier, der ligger til grund for begreberne, er heller ikke lige klare eller operationaliserbare, hvilket bl.a. fører til visse overlappingsproblemer mellem kategorierne brohoved- og eksistensforsvar. Det ville formentlig have været mere hensigtsmæssigt at slå de to sidstnævnte koncepter sammen, fordi kriteriet for at skille dem, mulighed for hjælp udefra (fra allierede og/eller andre landsdele), i sig selv er uklart. Endelig forekommer den teoretiske berettigelse af begreberne mindre, når der tales om koncepterne bag et regionalt end bag et nationalt forsvar, hvorom man normalt anvender den slags begreber.

Bogen er en meget kompetent, men ikke helt let læst gennemarbejdning af et meget komplekst, omfattende og vanskeligt overskueligt stof. Den rummer en lang række interessante problemstillinger og kaster på en lang række punkter et interessant sidelys ind på periodens sikkerhedspolitik. Ikke alle bogens intentioner er forløst eller formidlet, hvilket blot understreger behovet for yderligere, gerne mere afgrænsede studier af sammenhængen mellem politik og planlægning i og omkring dansk forsvar.

Bogen findes ikke i handelen, men kan lånes gennem de større biblioteker.

Nikolaj Petersen

Erik Halvorsen: *Et moderne menneske. Om Arne Sørensen indtil 9. april 1940.* (Samleren, 1982). 176 sider.

Højskolemanden, mag.art. Erik Halvorsen (f. 1915), der var Arne Sørensens værkfælle fra midt i 1930'erne, har sat sig for i et to-bindsværk at riste sin ven en minderune. I det foreliggende første bind gives der ingen oplysning om kildematerialet, men fremstillingen bygger øjensynligt på Arne Sørensens egne publikationer, hans arkiv, samtaler med hans enke og forfatterens hukkommelse. Citaterne er mange og lange, og det havde været ønskeligt, om forfatteren i højere grad havde forsøgt sig med analyser. Læseren må for ofte stille sig tilfreds med Arne Sørensens egne forklaringer, hvorved bogen kommer til at virke som et forsvarsskrift. Hermed er ikke sagt, at forfatteren er uredelig. Man får så vist et billede af den søgende, flakkende og utålmodige sjæl, Arne Sørensen var. Til gengæld skæres der efter min mening ikke ind til benet, når det gælder at forklare, hvorledes Arne Sørensen den ene dag kunne være kulturradikal PH-fan, den næste en slags åndelig urfader til Kristeligt Folkeparti. Ej heller gives der tilstrækkelig forklaring på hans holdning til samarbejde med de autoritære højrefløjsgrupper og hans deltagelse i det nazistiske »Nordische Gesellschaft«s møde i Lybæk i 1938. Arne Sørensen var ikke nazist, men i utålmodighed over, at han intet følge fik, var han en tid temmelig langt borte fra en almindelig demokratisk linje. Og det var næppe alene senere rektor Paul Holts skyld, hvad forfatteren undskyldende lægger op til. Det var i denne fase Niels Banke, W.F. Hellner og P. Nyboe Andersen vendte sig fra Arne Sørensen og Dansk Samling. Arne Sørensen var en usædvanlig naturbega-

velse, men usikker i sin bedømmelse af mennesker og tilstande. Dette indtryk formidler Erik Halvorsens bog, men utilsigtet. For Arne Sørensen var det et held, at han nåede at vikle sig ud af sit samvær med de antidemokratiske og antiparlamentariske kræfter kort før besættelsen. Så sent som 1. april 1940 skrev han en glimrende artikel om Hitler. Hermed var Arne Sørensen kommet på plads for de næste fem år. Erik Halvorsens bog er altså for meget et venneskrift og opfylder ikke de krav, man må stille til en kritisk biografi. Men bogen fremlægger et materiale, der gør det muligt for læseren at drage egne konklusioner, og den bliver hermed et interessant bidrag til 1930'ernes kulturelle og politiske brydninger.

Tage Kaarsted

C. Ricard: *En advokats erindringer*. (Gyldendal, 1981). 148 sider.

Med let hånd har højesteretssagfører C. Ricard berettet om sit liv fra vugge og til otium. Beretningen virker åben og vederhæftig. Således fæstner man sig ved, at ikke kun sejre, men også nederlag og mangeårig relativ lav indkomst omtales. Erindringerne værdi ligger i de udmærkede strejfflys, de kaster over væsentlige sider af en københavnsk advokatvirksomhed. Særlig omtale er viet to sager med kraftige politiske under- eller overtoner, nemlig Danish Milk-sagen 1955-56 og Kildeskattehussagen 1968-69. Mens domstolene efter forfatterens opfattelse behandlede disse sager korrekt, efterlader hans redegørelse for de handlinger eller undladelser, især administrationen – men til en vis grad også politikerne – foretog sig, en besk smag i munden. De viser bl.a. den magt, embedsmændene udøver i læ af en ansvarlig minister, at statens repræsentanter kan

være både hårdhændede og udygtige, og at de i al fald ikke altid stiller de samme krav til statens adfærd som til borgernes. Heldigvis giver bogen ikke holdepunkter for at antage, at hele administrationen bør mistænkes. Der er jo netop tale om store enkeltsager, hvis fremdragelse og udgang formentlig har virket præventiv. Men bogens lære er, at sund skepsis over for den herskende klasse lønner sig, og at enhver i offentligheden kendt person går i fare, hvor han går.

Tage Kaarsted

Holger Vivike: *Bagbord om. Erindringer fra et godt liv*. (Forlaget Vindrose, 1982). 158 s.

I den offentlige bevidsthed huskes Holger Vivike som matrosen, der gik fra borde sammen med Aksel Larsen og fra DKP over i SF, som han repræsenterede i folketinget 1960-73. Med Asger Jepsen som »redaktør« – hvad det så indebærer – har han nu udsendt en lille, letlæst erindringsbog. Han snakker løs om sin barndom og ungdom, der var præget af, at han kom fra samfundets fattigste lag. Han blev sømand og giver heraf en ram og levende skildring, der også bidrager til at kaste lys over kommunistiske organisationsmetoder blandt sømænd. Han blev under krigen lønnet partifunktionær og særdeles aktiv leder af modstandsarbejdet bl.a. i det sydlige Jylland. Hans snuhed, praktiske sans og forsigtighed holdt den gående under hele krigen uden arrestation.

Noget af det tyndere i bogen er de politiske udlægninger. De indskrænker sig stort set til velkendte floskler fra DKP's mindre katekismus. Enkelte steder er der slinger i valsen m.h.t. nøjagtigheden, som når det f.eks. hedder, at Busch-Jensen gik som justitsmi-

nister i protest mod, at Børge Houmann fik en dom for injurier mod Wrigtht, Thomsen og Kier. Det var nærmest omvendt, idet Carl Madsen fik maget det så, at Busch-Jensen blev tvunget til at gå. Der er også unøjagtigheder, når det drejer sig om Aksel Larsens forbindelse med CIA og overvågningen af Alfred Jensens aktiviteter. Det er iøvrigt ikke noget flatterende billede, der gives af Aksel Larsen.

Forfatteren synes at have haft det skidt med sig selv hele tiden. Han gik med Aksel Larsen, men sympatiserede med oprørerne i 1967, og alligevel fulgte han dem ikke, men blev og fordrev så – ifølge sit eget udsagn – tiden i snapstinget. I sin alderdom finder han nu glæde over, at det er lykkedes Gert Petersen at få udrenset SF's højrefløj af Aksel Larsens gamle støtter. Bogen er en apoteose til ambivalensen. Den kaster lys over karaktermæssige egenskaber, som visse sider af det politiske miljø kan udvikle.

Taga Kaarsted

Erik Jensen: *Mellem demokrati og fascisme. Træk af Konservativ Ungdoms organisatoriske og ideologiske nyorientering 1932-34.* (Odense Universitetsforlag 1983). 154 s.

Bogen rejser spørgsmålet om de fascistiske strømninger, man har villet finde i KU i Jack Westergaards formandstid, mens den økonomiske krise kulminerede og nazisterne overtog magten i Tyskland. Den gør det i form af en grundig gennemgang af KUs og i et vist omfang Det konservative Folkepartis udvikling i disse bevægede år.

Problemets kompleksitet fremgår af, at netop de nye kræfter i KU i 1932 markerede sig som en aktiv og helhjerteret støtte for den erklærede demokrat Christmas Møller ved hans valg til par-

tiformand, om end forholdet mellem dem kølnedes i det følgende år. Støtten til Christmas Møller mod de »gamle« konservative faldt i tråd med den almindelige fornyelsestrang, som også gav sig omstridte udtryk på det agitatoriske og ideologiske felt.

Oprettelsen og uniformeringen af KUs såkaldte Stormtropper faldt mest i øjnene, og forfatteren har utvivlsomt ret i, at ideen direkte var hentet fra Italien-Tyskland. Det er mere problematisk, om der hermed fulgte nogen synderlig fornemmelse af politisk slægtskab. Troen på reklamens, agitationens, den åndelige påvirknings ubegrænsede muligheder er vel i almindelighed vort århundredes heksetro, men var særlig markant i mellemkrigstiden, da reklamen var ny, da populære medier som film og radio holdt deres indtog, og da man i mangel af bedre forklaring i mange kredse var tilbøjelig til at forstå den tyske nazismes politiske lynsejr ud fra sådanne forestillinger. Helt ned til symbolets – hagekorsets – muligt magiske effekt. Der er klart redegjort for det konservative partis behov for nye agitationsformer, offentlige valg møder, plakater, løbesedler. At man da lærte nogle former af fascistiske partier, som disse selv havde lært af arbejderpartierne, siger ikke, at man ville bruge dem til samme formål.

Ideologisk er der peget på en række artikler i KUs blad fra 1933, som udtrykte sympati for det nazistiske Tyskland og for den franske højreradikale bevægelse »L'Action Française«, og de rummer det klareste vidnesbyrd om, at ledende kredse i KU ville opfatte sig som stående på samme side af barrikaderne. Det er interessant, at redaktionen optog dem; men forfatterens repræsentativitet er mindre overbevisende. Det burde således være nævnt, at grev Frederik Knuth snart forlod KU og tilsluttede sig DNSAP, og at også Niels

Erik Wilhelmsen var på vej ud på det politiske overdrev.

Bogens virkelige svaghed er mangelen på klart begreb om, hvad henholdsvis fascisme-nazisme og konservatisme indeholdt – ideologisk og programmatisk. Helt overraskende tales ustandselig om »den fascistiske korporativisme«, skønt korporativismen havde dybe rødder i konservativ tænkning, mens den fascistiske og nazistiske fælles forfatningstanke var diktaturet. Den iøjnefaldende såkaldt korporative forfatning i Italien var kun en skueret, der simulerede en folkelig deltagelse i styret. Her gik lånet modsat. Heller ikke antikapitalistiske tendenser behøvede udenlandsk inspiration. De havde i tyverne været repræsenteret blandt danske konservative af middelstands-politikere som Asger Karstensen og L.V. Birck. Det er tilsvarende problematisk, hvad man kan udlede af fælles afstandtagen fra jazzmusik og eksperimentel kunst, som nok fandtes over et forunderlig bredt politisk spektrum.

Bogens fortjeneste er den omhyggelige kortlægning af KUs udvikling og forhold til partiet. Det i virkeligheden magre resultat af bestræbelserne for at påvise fascistiske træk tyder på, at de spillede en mindre rolle end hidtil antaget.

Henning Poulsen

Susan Seymour: *Anglo-Danish Relations and Germany 1933-1945*. (Odense University Press, 1982). 295 s.

I Seymours studier over dansk-britiske relationer havde besættelsen oprindeligt hovedinteressen. Efter at være kommet i gang traf hun under et studieophold i Danmark Jørgen Hæstrup, der tilskyndede hende til at undersøge, hvad de officielle engelske arkiver

kunne bringe for dagen. Seymour holdt interessen ved lige, også efter at hun blev ansat i det britiske industriministerium. Udholdenheden har resultatet i den foreliggende bog, som danske historikere må være hende taknemlige for.

Undervejs fik kildematerialets tilgængelighed hende til at forskyde tyngdepunktet til trediverne. Skønt englænder, har heller ikke Seymour kunnet få adgang til SOE's arkiv. Men ved flittige granskninger i de britiske regeringsarkiver har hun fundet et interessant materiale, navnlig til belysning af tiden før krigen, men også til supplerung af vores viden om besættelsestiden. Ud over kabinetspapirerne og forskellige samlinger i Foreign Office's arkiv har hun søgt i arkiverne fra Handelsministeriet, Ministeriet for økonomisk Krigsførelse, Finansministeriet, Fødevareministeriet, Skibsfartsministeriet, Informationsministeriet og Admiralitetet. Under projektet lærte hun sig dansk, så hun har kunnet benytte ikke blot den danske litteratur, men også Udenrigsministeriets arkiv og en række danske privatarkiver. Enkelte sager har hun fulgt også i tyske regeringsarkiver.

Bogens mest interessante del er utvivlsomt beskrivelsen af Danmarks placering i britisk strategi i 1939. Men det er måske også den, der er mest grund til at anfægte. Da Storbritannien brød med appeasementpolitikken efter den tyske besættelse af Tjekoslovakiet, blev det problem aktuelt, om et tysk angreb på Danmark skulle betragtes som krigsgrund. Efter konklusionen s. 244 skulle det have været afgørende for det britiske kabinets nej, at Danmark ikke ønskede undsætning og ikke ville sætte sig til modværge i tilfælde af tysk angreb. I sin foreløbige konklusion s. 94 tager Seymour dog munden mindre fuld og nøjes med at fastslå, at der i

den danske forsvarspolitik lå en undskyldning for den britiske politik.

Det har dog næppe været afgørende, at udenrigsminister Halifax anførte denne »undskyldning« i et kabinetsmøde 20 juni. Anledningen da var, at Chamberlain refererede til en beslutning, som allerede var taget i kabinetsmøde 13. juni. Selv om Seymour argumenterer for, at beslutningen først blev truffet i mødet 20. juni, fremgår det af hendes referat, at Chamberlain selv har hæftet sig ved diskussionen i det første møde. Her skar Chamberlain efter Seymours referat igennem forskellige øjensynligt uvedkommende argumenter, herunder den såkaldte undskyldning, der også blev fremsat i dette møde. Premierministeren gjorde det ved at henvise til, at stabsstudier havde vist, at Tyskland ikke ville få væsentlige strategiske fordele ved en besættelse af Danmark. I øvrigt indgik det i konklusionerne på disse studier, at Storbritannien ikke ville kunne hindre Tyskland i at vinde kontrollen over Danmark. Et forsøg ville kun resultere i en unyttig spredning af kræfterne. Danmarks skæbne ville i sidste ende afhænge af krigens udfald.

Kort og godt, Danmark var i den britiske strategi i forsommeren 1939 overladt til at hutle sig igennem, som det bedst kunne. Ingen kunne med rimelighed forvente, at det skulle forholde sig anderledes, og danske politikere dengang gjorde det da heller ikke. På den baggrund forekommer det lidt skævt at karakterisere særlig dansk udenrigspolitik som »insular, narrow and materialistic«.

Karakteristikken er utvivlsomt inspireret af tonen i de interne notater, embedsmændene i Foreign Office skrev. Seymour citerer flittigt fra dem, og man får et stærkt indtryk af, at Danmark var et så lille problem, at det vakte en vis irritation, når det overhovedet

meldte sig. Som britisk magtesløshed over for tysk ekspansion på kontinentet steg i slutningen af trediverne, synes det, som om denne irritation forstærkedes. Dårlig samvittighed over at måtte lade mindre lande i stikken blev skubbet til side ved, at man mindede sig selv om, at de ikke selv levede op til deres ansvar. Flere af de berørte embedsmænd var personligt modstandere af appeasementpolitikken, og man kan ikke bare sig for en fornemmelse af, at den snerrende tone ind imellem har fået gal adresse.

Det mest konkrete problem i de dansk-britiske relationer trediverne igennem var de tosidede handelstraktater. Seymour følger både tilblivelsen af traktaten af 1933 og dens fornyelse i 1936 i såvel det danske som det britiske materiale. På britisk side var det til at begynde med de økonomiske ministerier, der pressede på for at få bragt balance i den dansk-britiske samhandel, mens man i Foreign Office så med en vis bekymring på de følger i opinionen, som et for stærkt pres kunne fremkalde. Men i slutningen af tiåret fortog denne bekymring sig, og under forhandlingerne om samhandelen efter krigsudbruddet blev det embedsmænd fra finansministeriet og handelsministeriet, der måtte advare deres kolleger i Foreign Office og ministeriet for økonomisk krigsførelse mod at fare for hårdt frem. Analysen af disse forhandlinger, der strakte sig gennem hele efteråret 1939 og frem til 2. april 1940, er nok bogens mest vellykkede kapitel og udgør et godt supplement til Viggo Sjøqvists beskrivelse.

For belysningen af besættelsestiden er den manglende adgang til SOE's arkiv et stort savn, men Seymour er dog i stand til ved materiale fra Foreign Office at supplere og præcisere træk i det billede, som navnlig Jørgen Hæstrup har tegnet. Det gælder skiftene i For-

eign Office's politik, holdningen til det danske Råd i London, propagandapolitikken, synet på Christmas Møller, politikken ved forhandlingerne om befrielsesregeringens dannelse og balancen mellem modstandsbevægelse og politikere samt bestræbelserne på at få Danmark anerkendt som allieret. Seymour bekræfter kort det hidtil gældende indtryk, at briterne uden at have en aftale med russerne troede at have en stilltende forståelse for, at de selv skulle befri Danmark, og at der umiddelbart før kapitulationen rejste sig en vis frygt for, om dette nu ville holde stik.

Johan Peter Noack

Knud Holch Andersen og Orla Poulsen: *Krigsværk. Thy og Mors 1940-45*. (Morsø Lokalhistoriske Forlag, 1982). 117 s.

Titlen er en smule misvisende. Bogen handler i hovedsagen om Thy, og det fremgår, at denne landsdel også har stået i centrum for de undersøgelser, bogen hviler på. Mors er inddraget, hvor det var naturligt på grund af den nære forbindelse med Thy, og hvor forskelle i vilkår og udvikling gjorde en sammenligning interessant. Det er også Thy, der på landsplan vil påkalde sig den største interesse, især på grund af de egenartede forhold, der fremkaldtes af de tyske befæstninger og de store arbejdspladser i forbindelse med dem.

Thisted var i 30'erne en økonomisk afkrog, hvor folketal og indkomster stagnerede. Under krigen tog udviklingen fart, og næppe nogen anden by oplevede fra 1942 til 1943 en vækst i den gennemsnitlige realindkomst pr. skatteyder på 50%. Prisen var også høj. Hansthols beboere måtte i 1943 forlade deres hjem, da den tyske værne-magt overtog hele byen, og i Thisted gjorde tilvandingen af arbejdskraft

boligforholdene kaotiske. Toldvæsnets regnskaber vidner om stigende forbrug af spiritus, samtidig med at sparekassens indestående voksede 3 gange så hurtigt som i det øvrige land.

Alligevel bevarede Thy sin politiske profil, karakteristisk ved den konservative dominans i landdistrikterne, og trods de tyske arbejdspladser forsvarede det også ved valget i 1943 sin position som det mindst nazistiske amt i landet. Modstandsbevægelsen udviklede sig ret sent. Skønt koncentrationen af tyske tropper allerede i de første besættelsesår gav anledning til en række episoder, kan man først fra 1943-44 tale om en organiseret modstand af nogen bredde. Her var Nykøbing et døme efter de ret sporadiske oplysninger et års tid længere fremme.

Bogen er først og fremmest skrevet for et lokalt publikum; men skønt hændelser, der i landsmålestok må betegnes som episoder, indtager en vis plads, bygger den dog på et så solidt kendskab til rigsudviklingen, at den også kan læses som en lokal, detaljeret undersøgelse af generelle besættelsesforhold. Som sådan rummer den vel intet iøjnefaldende nyt, men lægger en tråd i det samlede mønster.

Henning Poulsen

Jørgen H. Barfod: *Registrant for museets dokumentindsamling* pr. 1. juli 1982. (Museet for Danmarks Frihedskamp, 1982). 116 s.

I anledning af 25 års jubilæet har Frihedsmuseet udgivet en registrant over papirer, der i årenes løb er kommet i dets besiddelse, selv om det ikke er et arkiv og ikke systematisk har søgt at indsamle skriftligt materiale til besættelsesårenes historie. Da dets samlinger i almindelighed må opfattes som et supplement til de centrale dokument-

samlinger i Rigsarkivet, er det særdeles nyttigt, at der nu foreligger en oversigt, som med systematisk emneopdeling registrerer hvert enkelt dokument. Desværre nedsættes brugbarheden af et par højst beklagelige mangler. For det første er indholdsangivelsen ofte for summarisk. Når man f.eks. under gruppen 13 B – »Forholdene i Norge« – finder nr. 33 angivet som »Nasjonal Samling«, siger det ikke meget om kildens art og indhold, og den, der vil bruge det i en bestemt sammenhæng, kan ikke se, om det drejer sig om en allerede kendt kilde, f.eks. et illegalt skrift. Den anden væsentlige mangel er nemlig, at der ikke blot savnes oplysninger om kildernes proveniens, men at det endog kun i enkelte tilfælde er oplyst, om det drejer sig om et originalt papir, en kopi eller måske et trykt eller duplikeret skrift. For en samling, der spænder fra originale beretninger til avisudklip, havde sådanne oplysninger kunnet spare interesserede forskere megen tid, og de kunne være angivet ved simple signaturer. Alligevel har registranten gjort Frihedsmuseets samlinger en hel del lettere tilgængelige for forskningen i besættelsesårene.

Henning Poulsen

Kjeld Feilberg: *De flygtede – til kamp.*

En beretning om 4. regiments overgang til Sverige den 9. april 1940. Årsskrift for Frihedsmuseets Vener 1981. (Museet for Danmarks Frihedskamp, 1982). 57 s.

Forfatteren var officer i den lille styrke fra garnisonen i Roskilde, som chefen, oberst Helge Bennike, 9. april besluttede at føre over sundet, for at den kunne slutte sig til den svenske hær, som han antog var i krig med Tyskland. Skriftet beretter om overfarten, om in-terneringen i Sverige og om, hvordan

man uofficielt blev et led i det svenske beredskab, men efter et par måneders forgæves forsøg på at nå til England vendte hjem og genindtrådte i den danske hær, som om intet var hændt.

Henning Poulsen

Jørgen H. Barfod: *Redning fra Ragnarok.* Frihedsmuseets Veners årsskrift. (Frihedsmuseets Veners Forlag, 1983). 68 s.

Heftet giver en nøgtern og instruktiv oversigt over det hjælpearbejde for danske koncentrationslejr-fanger, der blev indledt i 1943 med afsendelse af levnedsmiddelpakker, og kulminerede i vinteren 1945 med Bernadotteaktionen, hvorved de fleste danske og norske koncentrationslejr-fanger slap velbeholdent ud af Tyskland før sammenbruddet. Betydningen heraf er sat i skarpt relief ved en afsluttende skildring af, hvordan ca. 7.000 KZ-fanger blev bragt ombord i skibe i Neustadt-bugten og omkom efter et britisk fejl-bombardement.

Henning Poulsen

Leif Larsen: *Borgerlige Partisaner.* (Gyldendal, 1982). 218 s. ill.

I forlagsreklamen på bagsiden af bogen står der, at »Borgerlige Partisaner er bogen om en af Europas mest handlekraftige modstandsgrupper under 2. verdenskrig«. Det er den ikke. Men den er et nyttigt bidrag til den fremstilling af Bopas og generelt af hele den københavnske sabotagevirksomheds historie, som vi stadig har til gode. Derudover er den en biografisk skitse af Eigil Larsen, der var leder af Bopa fra 1942, til han i februar 1944 blev afsat af Det kommunistiske Parti.

Det er sønnen Leif Larsen, der giver

disse biografiske glimt af faderens liv fra 1903 til 1972 som ramme omkring hoveddelen, en række sabotagerapporter og andet kildemateriale med reference til Bopa, stammende fra Eigil Larsens privatarkiv. Harmfuld over, at Carl Madsen blev nægtet optagelse i Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie (DNH), og over undertegnede anmelders bog om jernbanesabotagen tog faderen det løfte af sønnen, at intet af hans efterladte materiale måtte ende på Det kgl. Bibliotek eller i Rigsarkivet. »Mafiaen« skulle ikke have indblik i det. Så meget gladere får vi da være over, at Leif Larsen nu publicerer en ukendt procentdel af dette materiale.

Det dækker 1943 og første halvdel af 1944. (Efter sin afsættelse blev Eigil Larsen brugt som illegal journalist). Ved siden af det illegale materiale er der også udsnit af rapporter af tysk proveniens og fra det danske politi. Desværre bringes det altsammen i en syndig kronologisk uorden, men brugerne kan jo altid lave sit eget sagregister...

Værdifulde er en række organisationskemaer over Bopas udvikling gennem årene, udarbejdet af Bjarne Maurer.

Aage Trommer

Per Ulrich: *De Røde Enker*. (Forlaget Tiden, 1982). 64 s.

Da tyskerne i efteråret 1943 overførte de internerede danske kommunister fra Horserød til koncentrationslejren Stutthof, dannede en række af deres hustruer »Stutthof-komiteen« for at varetage fangernes og de pårørendes interesser. Udgiveren af denne bog, Per Ulrich, »håber at rejse en søjle af beundring for De Røde Enker og udtrykke en Tysklandsfanges tak, samti-

dig med at der føjes en smule kendsgerninger til besættelsestidens historie«.

Det første er til fulde lykkedes ham. Det sidste er mere tvivlsomt. Bogen repræsenterer en rekonstruktion af komiteens forsvundne protokol med forbindende tekster. Men er den forsvundet? I Jørgen Barfods *Redning fra Ragnarok* (Årskrift for Frihedsmuseets Venner 1983) refereres til arkivalier om Stutthofkomiteen i Frihedsmuseet. Per Ulrich glemmer desuden, at de røde enker allerede længe har været i besættelseshistorien. Man kan finde deres virksomhed omtalt i Hæstrups Til landets bedste, I (1966), s. 395 ff. Hans tekst er i øvrigt præget af en tydelig tendens til nedvurdering af alle offentlige instanser som passende relief for de røde enkers indsats. Den skulle ellers nok kunne klare sig uden. Således forbiser han helt, at departementscheferne (if. Hæstrup, anf. arb., p. 391) på deres møde den 2. oktober 1943 allerede havde de problemer på dagsordenen, til hvis løsning komiteen oprettedes den 10. oktober. Denne enøjethed er en skam, for det kan godt være, han har en sag m.h.t. Røde Kors, hvis holdning var noget vrangvillig i starten.

Der er ikke lagt nogen udgivertekniske principper overhovedet til grund for det kildeudvalg, bogen præsenterer os for.

Aage Trommer

Ivar Danø, Jørgen Granum-Jensen og Vagn Rohde: *Landbruget – udvikling og krise 1945-1982*. (Forlaget Europa, 1982). 115 s., ill.

Hæftet er en kildesamling, som er tænkt anvendt til undervisning i historie og samfundsfag i gymnasiet og HF. Der fremlægges et spændende materia-

le, der kaster et godt lys over det problemfyldte landbrugserhverv, med mange interessante grafiske fremstillinger og tabeller; blandt tekststykkerne er referaterne af gårdbesøg meget givende, men man savner en plausibel forklaring på, at netop mælkeproducenten, som jeg opfatter som den mest interessante, er sprunget over. Lidt større omhu med korrektur og retskrivning havde været ønskelig, så man f.eks. undgik at skrive om en bygnings opførsel eller om uddannelse til tømmere. M.h.t. nogle af de aftrykte bladartikler vil man sande, at tiden rider hurtigt, en del stof er temmelig passé efter et halvt eller et helt års forløb.

Paul G. Ørberg

G.V.C. Young: *Færøerne. Fra vikingetiden til reformationen*. Oversat af Georg Rona fra: *From the Vikings to the Reformation. A Chronicle of the Faroe Islands up to 1538*. Onchan 1979. (Rosenkilde & Bagger, 1982). 179 s.

Det må straks slås fast, at denne udgivelse hverken er et resultat af noget videnskabeligt arbejde med Færøernes tidlige historie eller er anvendelig i noget sådant. Ikke alene måtte man i så fald foretrække den engelske udgave, men man måtte også hurtigt lægge den til side til fordel for den litteratur, den er skrevet på, eller rettere den litteratur den er sammenstykket af. Nogen systematisk gennemgang af forlæggene har jeg ikke foretaget, men kontrolopslag bragte følgende for dagen: Et af forlæggene, en færøsk skolebog i historie skriver om Thors hammer: »við hamartekninum verður alt vígt, ið hefur vígslu fyrri neyðini«. (∴ med hammertegnet bliver alt (ind)viet, som har (ind)vielse fornøden). Det bliver til: »... and everything was consecrated

with that sign, and that sign was also necessary for a marriage«, loyalt oversat til »... og alting blev indviet under dette tegn, som også var nødvendigt ved bryllupper«. (s. 43) Der er flere eksempler på sådanne misforståelser om end ikke altid så vidtrækkende. På samme side er det færøske »væl umtók-tan« (∴ velanset) blevet til »a great deal of respect« og videre til dansk »stor ærefrygt«. Det færøske at have »minni um« (∴ at have minder om) er blevet til »still memorized« og »huskes stadigt«. Begrebet glider lidt ved hver oversættelse. Der kan således ikke fæstnes nogen tillid til, at forfatteren alt for præcist har meddelt indholdet i de færøske, danske, latinske, svenske og norske værker, der henvises til.

Bagest er en række tillæg med lister over paver, biskopper og regenter, og desuden oversættelser af en halv snes middelalderlige dokumenter og breve vedrørende Færøerne. Ifølge oversætteren er de kontrolleret på de norrøne og latinske forlæg, så her er der måske samlet et nyttigt værktøj ved studiet af forlæggene.

For et engelsksproget publikum kan 1979-udgaven have sin mission, idet J.F. West's: »Faroe. The emergence of a nation«, 1972, blot har 5-6 sider om denne tidlige periode. For et dansk kan der hurtigt findes noget bedre.

Axel Kjær Sørensen

L. L. Hammerich: *Vest-eskimoernes land*. (Geislers Forlag, 1982). 96 s.

Fra sprogforskeren L.L. Hammerichs hånd foreligger en nydelig rejseskildring fra hans Alaska-rejse sommeren 1953, da han med fly berejste hele det vesteskimoiske område. Skildringen er sammenstykket af et større antal breve til familien og suppleret med et par betretninger.

Som eneste danske sprogforsker i disse egne fastsatte Hammerich under rejser til Alaska 1950 og 53 de lingvistiske grænser for det vesteskimoiske og østeskimoiske («grønlandske») sprogområde i sydvestlige Alaska, bestemte dialektgrænser i eskimoisk og »grænsen« mellem eskimo- og indianerområdet.

Han fik samlet et større materiale særlig fra øen Nunivak vest for Alaska – stor som Fyn, men med blot 324 indbyggere – optegnelser af sagn og eventyr også båndoptagelser af eskimoisk, fandt også på Nunivak en ukendt billedskrift brugt til evangelietekster, et materiale, der nu publiceres og også udnyttes videnskabeligt.

Det er dette indsamlingsarbejde, rejseoplevelsen omhandler, men den er letlæselig også for lægfolk. Prægtige naturskildringer fra midnatssolens Alaska, men også fra regn- og tågeområder krydrer stadig teksten. Morsomt også at læse om de rejsestrabadser, den lidt stuelærde professor måtte gennemgå. Til tider måtte han skrive »som en international reporter ... i felten: på en træbuk med maskinen mellem knæene; det er værst for knæene, men absolut ikke dårligt«.

Også kritik melder sig under læsningen. Professoren går ligesom ud fra en »kampteori«, hvad angik forholdet mellem eskimoer og deres »gamle fjende, indianerne« (s. 12, 40, 75); det svarer ikke til, hvad vi ellers ved om samlere, jægere og fiskere, der i reglen er ukrigerske. Men springet ind i kapitalismen har omkalfatret meget. Kortskitsen i bogen kunne være udførligere, og mon ikke også Kodiak Island, en større ø øst for Alaska-halvøen, bør indrangeres i vesteskimoisk sprogområde (se s. 82, 75)?

Men alt i alt foreligger der med skildringen en til tider helt spændende beretning om mødet med eskimoisk kul-

tur og livsform, der er ved at forsvinde i rumalderen.

Bogen er udsendt af professorens søn Jan Hammerich – posthumt. L.L. Hammerich selv døde 1975.

Ole Stender-Petersen

Knud J. Krogh: *Quallunaatsiaaqarfik Grønland – Erik den Rødes Grønland*. (Nationalmuseets forlag, 1982). 10 kort fra Geodætisk Instituts kortværk »Grønland 1-1250 000«, talrige kort, billeder og grafer, 249 s.

På nogle områder ved vi langt mere om Grønland i vikingetid og middelalder end om Danmark på samme tid. Det detaljerede bebyggelseskort, hvor næsten hver eneste gård og kirke kan afsættes, den mere eller mindre præcise angivelse af bebyggelsens alder og oprindelse, de nøjagtige oplysninger om gårdenes udseende, om kvæghold, vandingsforhold, jagtbytte og fåreavl – alt dette er langt bedre kendt i Grønland end her i landet. Denne ny udgave af Knud Kroghs bog, der kom i en dansk udgave i 1967 og en grønlandsk i 1971, udsendes i anledning af, at man i sommer har fejret 1000-året for Erik den Rødes ankomst til Grønland. Forfatteren foretager en grundig analyse af det samlede arkæologiske og skriftlige kildemateriale fra og om Grønland i den periode, hvor den nordiske befolkning levede på øen, fra ca. år 1000 til ca. 1500.

Livet på gårdene, forudsætningerne for kvæghold, selve eksistensgrundlaget står i centrum for Kroghs engagerede og dybtgående analyse, der tager sit udgangspunkt i alle tænkelige videnskabelige discipliner såsom f.eks. klimaforskning, geologisk forskning, agrarforskning og antropologi for at komme den historiske virkelighed så

tæt ind på livet som muligt. Kapitlet »Gårde og græsgange« er derfor afgjort bogens vigtigste; det indeholder alt om de allernyeste fund og resultater vedrørende forudsætningerne for kvægavl og levnedsmiddelforsyning. Grønland har virkelig været et godt og grønt land med langt bedre græsningsmuligheder, end man tidligere har regnet med. Her kan Krogh virkelig tage fat på det spændende arbejde at kombinere de forskellige kildetyper: oplysningerne i de få skriftlige kilder fra Island og Norge, moderne naturvidenskabelig forskning og de arkæologiske fund.

I »Kongespejlet«, et norsk skrift fra 1200-tallet, fortælles, at der i Grønland er gode græsgange, og at der er *store og gode gårde* med mange kreaturer og får, meget smør og megen ost. En anden middelalderkilde beretter om, at der var 190 gårde i Østerbygden, 90 i Vesterbygden, tal som i dag kan bekræftes af forskningen. Gårdene ligger på græsklædte sletter med et solrigt fastlandsklima, hvor man gennem at sprede bebyggelsen rationelt kunne opnå den optimale udnyttelse af de samlede græsningsmuligheder. I virkeligheden var her bedre forhold end på de sidst befolkede dele af Island, og dette har lokket folk til landet: de store vegetationsressourcer helt op til 600 meters højde har muliggjort en udnyttelse af hjemmemarken til høst og samtidig græsgang højt oppe i bjergene. Ved en minutøs gennemgang af området op til 400 meters højde i Qordlor-toq-dalen i Østerbygden har man fundet en række små gårdsanlæg, der formodentlig har været *sætergårde*, knyttet til hver enkelt af de store gårde – de kan kun have fungeret i den korte højsommertid. Men man er gået videre i en endnu mere rationel udnyttelse af jorden, hvilket især de nye udgravninger af bispesædet *Gardar*, øens rigeste

gård, viser. Man har her anlagt kæmpemæssige vandingsanlæg gennem at opdæmme søer og vandløb ved hjælp af imponerende dæmningsbyggerier. Man har samlet vand om foråret og forsommeren, derefter sendt kvæget på græsning i bjergene og så kunnet tilføre hjemmemarken akkurat den vandmængde, man til enhver tid fandt gunstig – moderne undersøgelser har vist, at man gennem rigelig vandtilførsel kan forøge udbyttet af hø til det dobbelte: man klarer problemet med udtørringen af det tynde jordlag i Vestgrønland, der om sommeren udsuges af hyppige fønvinde med varm luft over markerne. Her er forklaringen på, at bispen har kunnet holde de ca. 100 køer, som de kæmpemæssige kostalde vidner om, i live om vinteren, noget, som tidligere forskning stod spørgende overfor. Lignende kunstvandingsanlæg findes ved andre gårde, hvilket sammen med den formodede sæterdrift rummer nye og afgørende perspektiver for forståelsen af vikingetidens og middelalderens grønlandske bondesamfund. Disse erfaringer vil man nu bruge i dagens og fremtidens grønlandske landbrug.

Alt i alt er bogen klart forbedret og dygtigt omarbejdet, så at alle forskningens seneste resultater er kommet med. Vigtige forskningsresultater fremlægges i kapitlerne om landnam, den kristne mission, menneskene, kunsten, kirker og klostre, bispesæde og tingsted. Krogh behandler også Vinlandsrejserne og færderne helt op til »Nordrseta«, dvs. spor af vikinger på 72°55'20" nordlig bredde, nord for Upernavik, hvor man bl.a. har fundet en runeindskrift. Til sidst analyserer forfatteren de vigtige problemer vedrørende de konstaterede ødegårde og bygdernes uddøen i 1400-tallet.

Alt er gennemført med skarpsindig kildekritik – dog kunne man have øn-

sket sig, at Krogh mere klart havde understreget, hvor usikre identifikationerne af de enkelte lokaliteter er. Om »Brattahlid« kan man absolut ikke med sikkerhed fastslå, at Erik Den Røde kom hertil, eller at en af de fundne kirker er »Tjodhildes kirke«. Det arkæologiske materiale er slet ikke så håndfast, som forfatteren hævder.

Fremstillingen er lavet i paralleltryk med grønlandsk og dansk tekst side om side. Bogen er forsynet med fremragende kort, storslåede billeder og udmærkede grafiske illustrationer. Alt præges af Knud Kroghs smittende entusiasme og fortælleglæde.

Michael Linton